भाग १ ला
प्रकरण १ ते ५

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजकृत

अमृतानुभव

सुबोध मराठी अर्थ विवरणासह

लेखक : कै ह. भ. प. विष्णु नरसिंह जोग

प्रकाशक : माधव कृष्ण देशमुख

[शके १८२७ – सन् १९०५]

पुस्तकाची पहिली

दोन पाने

गायब आहेत.

धेनु वेंटाळी । किंबहुना कर्मफळीं । तैसें कीजे ॥ ७४ ॥ ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपणा आपुलिया गांठी । लाहेचि तो ॥ ७५ ॥ म्हणोनि **फळीं लाग । सांडोनि देहसंग । कर्में करावीं हा चांग । निरोप माझा ॥ ७६ ॥**"

अशा रीतीनें शास्त्रानुसार नित्यनैमित्तिक कर्माचरण केल्यानें अंतःकरणांतील मळदोषाचें क्षालन होतें. प्राणिमात्रांचे अंतःकरणांत **मल, विक्षेप** आणि **आवरण** असे **तीन दोष** आहेत. शास्त्रानें निषिद्ध ठरविलेले अभक्ष्यमांसादि व अपेयमद्यादि, परस्त्रीगमन व परद्रव्यापहार इत्यादि अनेक निषिद्धविषयसेवनाविषयीं जी वासना उत्पन्न होते, ती पापमूलक होय. जोंपर्यंत अशी अशुभ वासना होत आहे, तोंपर्यंत त्याच्या बुद्धीशीं पापदोष सूक्ष्म रूपानें आहे, व या पापदोषासच **मलदोष** असें शास्त्रकार म्हणतात. वर सांगितलेल्या दोषत्रयापैकीं हा पहिला दोष होय. ज्यानें या मलदोषाचें क्षालन निष्काम कर्मानुष्ठानानें केलें आहे, तो भगवंताचे **उपासने**विषयीं अथवा **भगवद्भक्ती**विषयीं अधिकारी आहे. पूर्वी सांगितलेल्या अधिकारीत्रयापैकीं, हा **दुसऱ्या प्रकारचा अधिकारी** होय. भा० ११ स्कंध अ० २० श्लो० ८ यदृच्छयामत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोस्य सिद्धिदः ॥ भावार्थ असा कीं, भगवदुपासनेच्या अधिकाऱ्यास सत्संगतीनें हरिकथेचें श्रवण झालें, कीं त्याच्यामध्यें हरिविषयींची श्रद्धा उत्पन्न होते. म्हणजे त्रिविध ताप व जन्ममरणादि दुःखापासून एक हरीच सोडविणारा आहे, त्यावांचून इतर सर्व दुःखसागरांत बुडविणारे, व ज्यांस आपलें हित आहे, अशा भगवद्भक्तीच्या आड येणारे आहेत, असें निश्चयानें वाटूं लागतें. तरी त्याचे अंगीं त्यांचा त्याग करण्याइतकें सामर्थ्य नसतें, व त्यांचा उपभोग घेण्यांत आस कर्माधिकाऱ्याप्रमाणें सुखही वाटत नाहीं; म्हणजे जसें एखाद्या मोठ्या वजनदार दगडाखालीं हात सांपडला, तर त्या दगडाच्या भारानें हात चेंगरला जातो व न सोसवेल अशी रग लागते, तथापि दगड अति जड असल्यामुळें, तो उलथून देण्याचें अंगीं सामर्थ्य नसतें, इतें

देह, स्त्री, पुत्र, गृहादि परिग्रहाविषयीं दोषदृष्टि झाल्यामुळें, त्यांच्या उपभोगांत सुखसमाधान वाटत नाहीं व त्यांचा त्याग करण्याइतकें तीव्र वैराग्यही अंगीं असत नाहीं. "त्यागावया नाहीं सामर्थ्य-शक्ति । त्यासी विषयभोग जेव्हां येती । ते भोगी गेशिया रीती । जेवी शृंगारिती सुळीं द्यावया ॥ ४६ ॥ तयासी केळें साखर चोखटी । दूध तूप लावितां ओठीं । शूळ भरलिया भोगापाठीं । तो धाक पोटीं धुकधुकी ॥ ४७ ॥ तेवीं विषय भोगितां जाण । पुढें निरय अति दारुण । मज कां विसरला नारायण । मधुसूदन माधव ॥४८॥ मी पडिलों विषयबंदिखानीं। वेगीं पावें गरुडा वळंघोनी । कृपाळुवा चक्रपाणी। मजलागोनी सोडवीं ॥ ४९ ॥ विषयमहाग्रहाचे तोंडीं । मी सांपडलों बडिशपिंडीं । गजेंद्राचेपरी तांतडी । घालीं उडी मजलागीं ॥ ३५० ॥ धांव पाव गा गोविंदा । निवारीं माझी विषयबाधा । उपेक्षूं नको मुकुंदा । घेऊनि गदा धांव वेगीं ॥ ५१ ॥ तूं अडलियाचा सहाकारी । भक्तकाजकैवारी । मज बुडतां विषयसागरीं । वेगे उद्धरीं गोविंदा ॥५२॥ मी पडिलों विषय-सागरीं । बुडालों कामक्रोधलहरीं । क्रोधें विसंचिलों भारी । अभिमान-सुसरीं गिळियलों ॥ ५३ ॥ तूं दीनदयाळ श्रीहरी । हें आपुलें बिरुद साच करीं । मज दीनातें उद्धरीं । निजबोधकरीं धरोनियां ॥ ५४ ॥ हे विषयबाधा अति गहन । कां पां न पवे जनार्दन । येणें अट्टहासें जाण । करी स्मरण हरीचें ॥ ५५ ॥ न सुटे विषयवज्रमिठी । पडिलों कामदंष्ट्रां-चिये पोटीं । कांहीं केलिया न सुटे मिठी । आतां जगजेठी धांव वेगीं ॥ ५६ ॥ एकनाथी भागवत अध्याय २० श्लोक २८ ओव्या ३४६—३५६-अशा प्रकारें पूर्ण विषयासक्त व पूर्ण विषयीं विरक्त नसून, या संसा-रांतून आपली सुटका व्हावी, म्हणून जो रात्रंदिवस हरीचा धांवा करित आहे, त्याकरितां शास्त्रानें भक्तियोगाची योजना केली आहे. "यापरी जो नव्हे विषयासक्त । ना निधडा जो नव्हे विरक्त । यालागी माझा भक्तिपंथ । मी बोलिलों निश्चित वेद वाक्यें ॥" ए० भा० अ० २० श्लो० ८ ओ० ८६.

अशा प्रकारचा अंगीं अधिकार नसतांही, कितीएक मूर्ख लोक नित्यनै-मित्तिककर्मांचा त्याग करून, भगवद्भक्तीकडे प्रवृत्त होतात. म्हणून त्यांच्या-

कडून भगवद्भक्ति जशी घडावी तशी तर घडत नाहीं, पण उलट परस्त्री-गमन, परद्रव्यापहार, मांस वगैरे अभक्ष्यांचें सेवन व मद्य वगैरे अपेयाचें पान, असे अनेक प्रकारचे अनाचार होतात. म्हणून ज्यांना ज्यांना भगवद्भक्ति कर्तव्य असेल, त्यांनीं चित्तांतील अशुभवासनामूलक पापमल नाहींसा होईपर्यंत, विहित कर्माचरण करावें; म्हणजे त्याच्या योगानें कोणतेंही पापकर्म न होतां, भगवंतावर प्रीति बसून, त्याची सर्वोत्कृष्ट उपासना घडेल. कारण, ईशार्पणबुद्धीनें नित्यनैमित्तिक कर्माचें आचरण करणारास भगवंत संतुष्ट होऊन, आपणाविषयींचा अत्यंतिक प्रेमरूप प्रसाद देतात. "प्रेम देवाचें हें देणें । देहभाव जाय जेणें । न धरावी मनें । शुद्धि देशकालाची ॥ १ ॥" तु० म०

भगवंतावर अत्यंतिक प्रेम करणें, हें भगवद्भक्तीचें मुख्य लक्षण होय. एकादश स्कंदाचे टीकेमध्यें एकनाथ महाराजांनीं भक्तीचें लक्षण भगवंतावर अत्यंतिक प्रेम करणें असेंच केलें आहे. "ज्ञान सांगतां अति सुगम । भक्ति रहस्य गुह्य परम । अकृत्रिम उपजे प्रेम । ऐसें हें वर्म लाविल्या न लगे ॥ ४२ ॥ कृपण जरी दुरी जाये । तो घरींचें ठेवणें जीवीं वाहे । तैसें माझें प्रेम पाहे । जो हृदयीं वाहे सर्वदा ॥४३ ॥ कां गर्भ संभवल्या पाठीं । उल्हासे वाढवी गोरटी । तैशी माझ्या प्रेमाची पोटीं । आवडी मोठी जैं होय ॥ ४४ ॥ जैसे गर्भाचे डोहळे । तैसे माझ्या प्रेमाचे सोहळे । पोटांतलेन कळवळे । उल्हासबळें चढोवढी ॥ ४५ ॥ सदैव जांवयी आल्या घरा । जेवी सर्वस्व वेची सुंदरा । तेवीं माझा कळवळा पुरा । ज्याच्या जिव्हाग्रा ओसंडे ॥ ४६ ॥ बीज अधिकाधिक पेरितां । उल्हास कृषिवळाचे चित्ता । तेवी सर्वस्व मज अर्पितां । तैसी उल्हासता जैं होय ॥ ४७ ॥ सगुण सुरूप समर्थ भर्ता । निघोन गेलिया तत्वता । त्यालागीं तळमळी जैशी वनिता । तैशी कळवळता जै उठी ॥ ४८ ॥ त्या नांव गा माझी भक्ति । उद्धवा जाण निश्चितीं । जे भक्तिसीं मी भुलोनी श्रीपति । भक्तां हातीं आतुडलों ॥ ४९ ॥" एकनाथी भागवत अ० १४ श्लोक १९ ओं० २४२-२४९. नारदभक्तिसूत्रांत भक्तीची व्याख्या केली आहे ती अशी:-"सा त्वस्मिन्परमप्रेमरूपा ॥ अमृत स्वरूपा च ॥ यल्लब्ध्वा पुमान् सिद्धो भवत्य-

मृतो भवति तृप्तो भवति ॥ यत्प्राप्य न किंचिद्वांछति न शोचति नद्वेष्टि न रमते नोत्साही भवति ॥ यज्ज्ञात्वा मत्तो भवति स्तब्धो भवत्यात्मारामो भवति ॥" अर्थः-ती भक्ति तर या प्रभूविषयीं अत्यंत प्रेमस्वरूपिणी आहे. जी पावून मनुष्य सिद्ध होतो, अमर होतो आणि तृप्त होतो. जी पावून मनुष्य मग दुसरे कशाची इच्छा करित नाहीं, शोक करीत नाहीं, द्वेष करित नाहीं, कोठेंही आसक्त होत नाहीं, आणि कोणतीही गोष्ट प्राप्त होण्याचा हव्यास करीत नाहीं. जी जाणून उन्माद पावतो, स्तब्ध होतो, आत्म्याच्याच चिंतनांत निमग्न असतो.

अशा या प्रेमलक्षणभक्तीच्या योगानें, अंतःकरणांतील **विक्षेप दोष** (विषयवासनेच्या योगानें होणारी मनाची चंचल अवस्था) नाहींसा होतो. पूर्वीं सांगितलेल्या दोषत्रयापैकीं हा **दुसरा दोष** होय. असो. निष्काम कर्म व भगवदुपासना करून, ज्यांनीं आपल्या अंतःकरणांतील मल व विक्षेप दोष नाहींसे केले आहेत, त्यांस सत्संगतीनें व सच्छास्त्र-श्रवणानें, नित्यानित्यविवेक होतो; म्हणजे रज्जूप्रमाणें आत्मा नित्य आहे, व रज्जूवर भ्रमानें भासलेल्या सर्पाप्रमाणें मायादि जगत् अनित्य आहे; सूर्याप्रमाणें आत्मा स्वयंप्रकाश ज्ञानरूप आहे व अंधकाराप्रमाणें मायादि जगत् ज्ञानरहित जड आहे; अमृताप्रमाणें आत्मा आनंददायक असा सुखरूप आहे व विषाप्रमाणें मायादि जगत् तापदायक व दुःखरूप आहे; अशा प्रकारें सच्चिदानंदरूप आत्मा व असत्जडदुःखरूप मायादि जगत् आहे, असा विवेक होतो. या विवेकासच शास्त्रकार **नित्यानित्यविवेक** म्हणतात. परंतु एक नित्यानित्यविवेक साधकामध्यें असल्यानें, त्यास ज्ञानाधिकार येत नाहीं. कारण, कितीएक साधक नित्यानित्यविवेकसंपन्न असतात, पण त्यांच्यामध्यें वैराग्याचा अभाव असल्यामुळें, धनमानाच्या लोभानें त्यांचें हृदय ग्रस्त झालेलें असतें. एका प्रसंगीं एकनाथ महाराजांनीं एकादश स्कंदाच्या टीकेंत असें म्हटलें आहे कीं "करूनि अद्वैतव्युत्पत्ति ॥ ज्ञान विकों देशांतरीं जाती ॥ मूर्ख ज्ञात्यातें उपहासिती ॥ तरी वांछिती सन्मान ॥ २८ ॥ सांगता ब्रह्मनिरूपण ॥ सात्विकाचें परमार्थी मन ॥ व्याख्याता तो वांछी धनमान ॥ विपरीत ज्ञान विद्वांसा ॥" २९ ए० भा० अ० ११ श्लोक १८ म्हणून दुसरें साधन **वैराग्य** पाहिजे. वैराग्य म्हणजे गृह, स्त्री, पुत्र, धन

इत्यादिकांचा त्याग करून व अंगाला राख लावून वनसेवन करणें, असें मात्र कोणी समजूं नये. वैराग्याचें मुख्य लक्षण इतकेंच आहे कीं, तृणापासून ब्रह्मलोकापर्यंत जें ऐहिक व पारत्रिक ऐश्वर्य आहे, त्यास काकविष्ठेप्रमाणें अथवा कुत्र्याच्या ताज्या वांतीप्रमाणें मानून त्याविषयीं तिरस्कारपूर्वक निरिच्छ असणें। हें होय. ज्ञानेश्वरी, अ. १५ ओ. २५६-५७ उठिलेनि वैराग्यें जेणें। हा त्रिवर्गु ऐसा सांडणें। जैसें वमुनिया सुणें। आतांचि गेलें ॥ हा ठाववरी पांडवा। पदार्थजातीं आघवा। विटवी तो हो व्हावा। वैराग्य लाठु ॥ अशा प्रकारचें वैराग्यही आहे, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें विवेकही आहे, परंतु जर त्या साधकामध्यें शमदमाचा अभाव असेल, तर तो ज्ञानाधिकारी नाहीं. कारण, कितीएक साधक विवेकवैराग्यसंपन्न असतात. परंतु त्यांच्या ठिकाणीं शमदमाचा अभाव असल्यामुळें, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध अथवा वावगें कोणी त्यांस बोलिलें, तर ते रागावतात व शिव्या शाप देऊं लागतात. शमादिषट्संपत्तिरूप ह्या तिसऱ्या साधनाची ज्ञानाधिकाऱ्यास आवश्यकता आहे.

शम म्हणजे कामादिविकारापासून मनाचा निग्रह करणें व **दम** म्हणजे बाह्येंद्रियांचा अधर्मापासून निग्रह करणें; **श्रद्धा** म्हणजे गुरु व वेदवाक्याच्या ठिकाणीं अत्यंतिक विश्वास असणें. जसें, एका राजानें आपल्या गांवांतील पाण्याचें दारिद्र्य दूर व्हावें,अशा बुद्धीनें बहुत द्रव्य खर्च करून एक मोठा तलाव बांधला. तरी त्या तलावास पाणी लागलें नाहीं, हें पाहून त्याच्या प्रधानास या तलावास पाणी कसें लागेल, याविषयीं चिंता उत्पन्न झाली. असें असतां एके दिवशीं राजा व प्रधान हे दोघे शिकारीस गेले, व शिकार करून परत येतेवेळीं राजास थोडा थकवा आल्यामुळें, ते दोघे एका वृक्षाचे छायेखालीं विश्रांति घेण्याकरितां बसले. तेथें राजाचा किंचित् डोळा लागला. अशा वेळीं त्या वृक्षावर पिंगळ्यांच्या नरमादींचा संवाद चालला होता. त्यांतील आशय असा होता कीं, राजाचा गळा कापून त्याचें रक्त या तलावांत शिंपडलें असतां तलावास पाणी लागेल, व राजाच्या गळयास झालेली जखम,अमुक एका वनस्पतीच्या रसानें बरी होईल व ती वनस्पती या तलावाच्या उत्तरेस आहे. हें त्या पिंगळ्यांचें सर्व बोलणें त्या वृक्षाखालीं जागृत असलेल्या प्रधानास, पिंगळ्याची भाषा त्यास अवगत असल्यामुळें, समजलें व त्यानें तावडतोब

आपल्या हाताची करंगळी कापून तलावाचे उत्तरेस असणाऱ्या वनस्पतीचा रस लाविला. त्या क्षणींच ती बरी होऊन पूर्ववत् झाली. नंतर त्या प्रधानानें हातामध्यें तरवार घेऊन जवळच निजलेल्या राजाच्या छातीवर बसून, तो त्याचा गळा कापूं लागला; त्या क्षणींच राजानें डोळे उघडून पाहिलें, तों प्रधान आपल्या छातीवर बसून गळा कापित आहे. तथापि प्रधानास कांहीं न बोलतां राजा स्वस्थ डोळे मिटून पडला. पुढें प्रधानानें राजाच्या गळ्याचें रक्त तलावामध्यें शिंपडल्याबरोबर तलावास पाणी लागलें, व गळ्याची जखम पूर्वी अनुभवलेल्या वनस्पतीच्या रसानें बरी केली. नंतर राजा व प्रधान दोघे मिळून घरीं आले. पुढें बरेच दिवस गेले, तरी राजानें प्रधानास एकवेळही असें विचारिलें नाहीं, कीं माझा गळा तूं कां कापित होतास; व याचें प्रधानास मोठें आश्चर्य वाटून त्यानेंच राजास विचारिलें कीं, प्रभू, मी छातीवर बसून आपला गळा कापित असतांना आपण मला पाहिलें, तथापि त्या वेळीं कांहीं बोललां नाहीं व त्या गोष्टीस बरेच दिवस झाले तरी त्यासंबंधानें इतक्या दिवसांत आपण एक चकार शब्दही काढला नाहीं, याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें. हें प्रधानाचें भाषण ऐकून राजा म्हणाला, तूं जरी छातीवर बसून गळा कापण्याचें साहस कर्म करित होतास, तरी त्या संबंधाचा माझ्या मनांत किंचित् देखील विकल्प आला नाहीं; कारण, माझी इतकी पक्की खात्री आहे, कीं तूं जें कांहीं करशील त्यांत माझें हितच असलें पाहिजे. ज्यांत माझें अनहित आहे, अशी गोष्ट तूं कालत्रयीं करणार नाहींस. पहा, प्रधानानें राजाचा गळा कापण्याचें असें भयंकर कर्म केलें असूनही, त्यासंबंधानें राजाच्या मनांत किंचित् संशय आला नाहीं; ह्यावरून प्रधानावर राजाचा अत्यंतिक विश्वास होता, असें सिद्ध झालें. तसें गुरुवाक्य व वेदवाक्य यांवर विश्वास ठेवून वागण्यानें, आपल्या अल्पज्ञ जीवदृष्टीनें आपलें अनहित होत आहे असें जरी दिसलें, तरी जे, त्या संबंधाचा संशय घेऊन, गुरु व वेदवाक्याच्या ठिकाणीं असलेल्या आपल्या विश्वासाचा भंग होऊं देत नाहींत, त्यांसच अत्यंतिक विश्वास व श्रद्धा असें म्हणतात. **उपरम** म्हणजे विधियुक्त सर्व कर्मांचा त्याग करणें; म्हणजे जसें मौंजीबंधनादि संस्कारविधीनें ब्रह्मकर्मांचें ग्रहण करावें लागतें, तसेंच संन्यासग्रहणविधीनें सर्व कर्मांचा त्याग केला पाहिजे. अशा तऱ्हेनें ज्यानें सर्व कर्मांचा त्याग केला आहे-

ज्याच्या बुद्धीस विषय हे विषासमान भासत असून, स्त्रियादिकांच्या दर्शनाबरोबर ज्यास वीट उत्पन्न होत आहे, त्यांस **उपरम** झाला असें म्हणावें व हेंच उपरमाचें लक्षण होय. **तितिक्षा** म्हणजे शीतोष्णसुखदुःखादि **द्वंद्वसहिष्णुता.** याचा अर्थ कोणीं असा समजूं नये, कीं उष्णकालांत भर दोन प्रहरीं उन्हांत चारी बाजूंस अग्नि पेटवून मध्यें बसणें व मस्तकावर सूर्याची उष्णता हट्टानें सहन करणें, व शीतकालांत रात्रभर आकंठ उदकांत बसून, हट्टानें शीत सहन करणें; तर शीतोष्णादिद्वंद्वसहिष्णुतेचा वास्तविक अर्थ असा आहे कीं, प्रारब्धयोगानें ज्या ज्या वेळेस शीतोष्ण सुखदुःखादि प्राप्त होतील, त्या त्या वेळेस तीं शांतपणानें सहन करणें; म्हणजे सुखोपभोगकालीं मनाची जशी प्रसन्नता असते, तशी दुःखोपभोगकालीं नसते, त्या वेळेस हें दुःख कधीं जाईल, व सुखाचा योग केव्हां होईल, अशाविषयीं मन सारखें तळमळ करीत असतें, ती तळमळ विचारानें न होऊं देणें, हेंच खरें द्वंद्वसहिष्णुतेचें लक्षण होय. **समाधान** म्हणजे चित्ताची एकाग्रता. असें हें **शमादिषट्संपत्तिरूप** एक साधन आहे. आतां विवेक वैराग्य आणि शमादिषट्संपत्ति या साधनत्रयाच्या योगानेंही ज्ञानाधिकारी होत नाहीं, तर त्यास चवथी **मुमुक्षुता** पाहिजे. कारण, असे कांहीं साधक आढळतात कीं, ते सांगितलेल्या विवेकादिसाधनत्रयानें संपन्न असतात, व संसारत्याग करून मस्तकावर जटा धारण केलेले, सर्वांगास ज्यांनीं रक्षा लाविलेली आहे, व हरणाचें कातडें खाकेमध्यें घेऊन आपणास योगेश्वर म्हणवीत सर्वत्र संचार करीत असतात; पण त्यांना कोणीं असें म्हटलें, कीं अमुक ठिकाणीं अध्यात्मनिरूपण चालत असतें, तेथें तुम्ही श्रवणास येतां का? तर हीं अक्षरें त्यांच्या कानांवर पडलीं, कीं ते त्या ठिकाणीं क्षणभर देखील उभे रहात नाहीत; इतका अध्यात्मश्रवणाविषयींचा तिरस्कार ज्यांच्यामध्यें आहे, अशा अधिकाऱ्यांचा त्याग करावा, म्हणजे सद्गुरूंनीं त्यांना आत्मज्ञानाचा विषय सांगूं नये, असें एका प्रसंगीं ज्ञानेश्वर महाराजांनीं म्हटलें आहे. ज्ञा० अ० १८ श्लो० ६७ ओ० १४८९ कां तपही जोडे देहीं। भजे गुरुदेवांच्या ठाईं। परि आकर्णनीं नाहीं। चाड जरी ॥ ८९ ॥ तरी मागील दोही आंगीं। उत्तम होय कीर जगीं। परि या श्रवणालागीं। योग्य नोहे ॥ १९० ॥ मुक्ताफळ भलतैसें। हो परि मुख नसे। तव गुण

प्रवेशे । तेथ कायी ॥ ९१॥ सागर गंभीर होये । हे कोण ना म्हणत आहे । परि वृष्टी वाया जाये । जाली तेथ ॥ ९२ ॥ घालिया दिव्यान्न सुवावें । मग जे वायां धाडावें । ते आर्ती कां न करावें । उदारपण ॥ ९३ ॥ म्हणौनि योग्य भलतैसे । होत परी चाड नसे । तरी झणे वानिवसे । देसी हें तया ॥ ९४ ॥ रूपाचा सुजाण डोळा । वोडवूं ये कायी परिमळा । जेथ जे माने ते फळा । तेथचि गा॥ ९५ ॥ म्हणौनि तर्पी भक्ति । पाहावे ते सुभद्रापति । परि शास्त्रश्रवणीं अनासक्ति । वाळावेचि ते ॥ ९६ ॥

मुमुक्षुत्व म्हणजे सकारणजगनिवृत्तिरूप व परमानंदप्राप्तिरूप जो मोक्ष, त्याची इच्छा असणें हें होय. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, कारणसहित म्हणजे अज्ञानसहित जगनिवृत्तिरूप जो मोक्षाचा प्रथमांश, त्याची कोणास-ही इच्छा संभवत नाहीं. कारण सर्वांना आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक अशा त्रिविध दुःखांच्या नाशाची इच्छा होते, व तो दुःखनाश व्यावहारिक उपायानें होतो, तो असाः--एखाद्याच्या शरीरांत रोग झाल्यास त्यास त्या योगानें जो अतिशय ताप होतो, अथवा अतिशय भूक लागल्यानें अथवा तहान लागल्यानें जो ताप होतो, त्याची निवृत्ति व्यावहारिक उ-पायानें होते, म्हणजे रोगापासून होणाऱ्या तापाची योग्य औषधोपचारानें, त्याचप्रमाणें अतिशय भुकेपासून होणाऱ्या तापाची अन्नसेवनानें, व तृषे-पासून होणाऱ्या तापाची जलादिपानानें निवृत्ति होते. अशा प्रकारें जें जें म्हणून दुःख आहे त्या त्या दुःखाची व्यवहारांतील त्या त्या उपायेंकरून निवृत्ति होते, म्हणून दुःखनिवृत्तीकरितां अज्ञानसहित जगनिवृत्तीची आवश्यकता नाहीं. याचें समाधान असें आहे कीं, जरी व्यावहारिक उपायानें दुःखनिवृत्ति होते, तरी ती कायमची नसून मर्यादित असते; म्हणजे पुनः शरीरास रोग होतो व क्षुधातृषाही पुनः पुनः लागतात. आणि सर्वांना दुःखनिवृत्तीची जी इच्छा होते, ती तात्पूर्ति दुःखनिवृत्तीची नसून, अखंड दुःखनिवृत्तीची होते; म्हणजे एकदां दुःखनाश झाला, कीं त्या दुःखाचें दर्शन पुनः कालत्रयीं होऊं नये, असें सर्वांस वाटतें. अशा प्रकारचा अत्यंतिक दुःखनाश कोणत्याही व्यावहारिक उपायानें होत नाहीं. यास्तव अत्यंतिक दुःखनाशाकरितां अज्ञानसहित जगनिवृत्ति केली पाहिजे. शास्त्रकारांनीं या निवृत्तीस अत्यंतिकनिवृत्ति असें म्हटलें आहे. शास्त्रामध्यें **निवृत्तीचे प्रकार दोन** आहेत, ते असे; कार्याची कारणामध्यें जी निवृत्ति होते ती **लयरूप**

निवृत्ति होय व कार्यासह कारणाची जी निवृत्ति ती **अत्यंतिक** निवृत्ति होय. उदाहरणार्थ, वृक्षाची बीजामध्यें जी निवृत्ति दिसते, ती लयरूपनिवृत्ति होय; व बीज दग्ध झाल्यावर जी वृक्षाची निवृत्ति होतें, ती अत्यंतिक निवृत्ति होय. म्हणजे कार्य हें कारणामध्यें नाहींसें झालेलें जरी दिसलें, तरी कारण हयात असल्यामुळें, कार्याचा पुन: उदय होतो; हा प्रकार अत्यंतिक निवृत्तीचा नाहीं. तेथें कारणासहित कार्यनाश होतो, म्हणून कार्योदय केव्हांही होत नाहीं. या दृष्टीनें शास्त्रकारांनीं, एकवार निवृत्ति झाली असतां पुन: उत्पत्ती न होणें, हेंच अत्यंतिकनिवृत्तीचें लक्षण केलें आहे. सारांश, दु:खाच्या **अत्यंतिक** निवृत्तीकरितां दु:ख**कारणाची** निवृत्ति केली पाहिजे, असा विवेक सत्संगानें व सच्छास्त्रश्रवणानें मुमुक्षूस झालेला असतो. आतां दु:खास हेतु **देहादिप्रपंच** आहे. कारण जितके देह आहेत तितके पूर्वकृतपुण्यपापात्मककर्मांनें निर्माण झाले आहेत. "क्रिया शरीरोद्भव हेतुराहता प्रियाप्रियौ तौ भवत: सुरागिण: । धर्मेतरस्तत्र पुनः शरीरकं पुन: क्रिया चक्रवदीर्यते भव: ॥" रामगीता. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं एके प्रसंगीं ज्ञानेश्वरींत शरीराबद्दल असेंच म्हटलें आहे ॥ हां गा शरीर जरी जाहलें । तरी कर्तव्य वोघें आलें ॥ तरी उचित कां आपुलें ॥ वोसंडावें ॥ ज्ञा. अ. ३ श्लोक १६ ओ. १४४. त्यांतून मनुष्यशरीर हें मिश्र कर्मांचें फल आहे; म्हणजे पापपुण्यात्मक कर्मांचें ज्या वेळेस समसमानत्व होतें, त्या वेळेस मनुष्यदेह प्राप्त होतो. सुकृत दुष्कृत समानसमीं । तैं पाविजे कर्मभूमी । तेंची जैं पडे विषमीं । तैं स्वर्गगामी कां नरकीं ॥ ए. ना. भा. अ. २ श्लो. २९ ओ. १५. अशा ह्या पापपुण्यात्मकमिश्रकर्मांनें बनलेल्या देहाला दु:ख आहे, कारण पुण्याचें फल सुख व पापाचें फल दु:ख हें होय; म्हणून शरीर जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत दु:ख असावयाचेंच. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, राजे आदिकरून जे आहेत ते सुखी दिसतात, असें असून शरीर आहे तोंपर्यंत दु:ख आहे हें म्हणणें कसें? याचें समाधान असें आहे कीं, राजा हा अनेकसुखोपचारसंपन्न असल्यामुळें तो सुखी आहे, असें जरी वरच्या दृष्टीनें भासलें, तरी सूक्ष्म दृष्टीनें पाहूं गेलें तर राजालाही दु:ख आहे, असें आढळून येईल. उदाहरणार्थ ज्या वेळेस राजाच्या देहास रोग होतो त्या वेळेस तो अनेकसुखोपचारसंपन्न असूनही दु:खी असतो. अथवा राजाचा मुलगा

मरतो त्या वेळेस तो दुःखी असतो. मुलगा असूनही सांगितल्याप्रमाणें वागणारा नसल्यामुळें राजा दुःखी असतो. त्याचप्रमाणें एखादा बलाढ्य शत्रू चाल करून आल्यानें राजास दुःख होतें. इत्यादि अनेक दुःख-प्रसंग राजाच्या आयुष्यामध्यें येतात, व त्यामुळें राजाही दुःखी असतो. याचप्रमाणें देवशरीरही मिश्रकर्मांचें फल आहे, म्हणून देवांनाही दुःख आहे; देव ह्मणजे परमात्म्याहून इतर इंद्रादि देव समजावें. शास्त्रामध्यें देव-शरीर हें पुण्य कर्मांचें फल आहे, असें वर्णन केलें आहे, त्याचा अर्थ कोणीं असा समजूं नये कीं देवांच्या शरीरांत पापाचा भाग बिलकुल नाहीं. जर केवल पूर्वार्जित पुण्यकर्मानें देवशरीर झालें असतें, तर आपल्यापेक्षां अन्य देवांचें श्रेष्ठ ऐश्वर्य पाहून जो देवांना ताप होतो, तो झाला नसता; कारण दुःख हें पापाचें फल आहे, असें पूर्वी एक वेळ सांगण्यांत आलें आहे. फार काय सांगावें! सर्व देवांमध्यें श्रेष्ठ जो इंद्र, त्यालाही अनेक दैत्यदानवांपासून झालेलें भय व दुःख पुराणांतून वर्णन केलें आहे. म्हणून देवशरीर हें केवल पुण्यकर्मांचें फल नसून तेथें कांहीं पापकर्माचाही भाग आहे असें ठरतें. पण तो पापकर्माचा भाग पुण्यक-र्मांच्या भागापेक्षां न्यून आहे. या दृष्टीनें शास्त्रामध्यें देवशरीर हें पुण्यक-र्मांचें फल आहे असें म्हटलें आहे. म्हणजे जसें एखाद्या गांवांत ब्राह्मणांची वस्ती अधिक असली, तर हा गांव ब्राह्मणाचा आहे, असें म्हणण्याचा प्रघात व्यवहारामध्यें आहे; पण त्याचा अर्थ या गांवांत ब्राह्मणावांचून इतर जातीचे कोणी नाहींत असें मात्र समजूं नये. तसें देवशरीर हें पुण्य कर्मांचें फल आहे, असें म्हणण्याचा शास्त्राभिप्राय होय. याचप्रमाणें तिर्यक् म्हणजे सर्प, पशु, पक्षी इत्यादि शरीरें हीं मिश्रकर्मांचींच फळें आहेत; पण जसें देवशरीरास हेतु अधिक पुण्यकर्म आहे तसें मात्र पशुपक्ष्यांचें समजूं नये. उलट पशुपक्ष्यादिकांच्या शरीरांस हेतुभूत पाप-कर्माचा भाग अधिक असून पुण्यकर्म न्यून आहे; म्हणूनच पशुपक्ष्यादि-कांना दुःखक्लेश अधिक होऊन, मैथुनादि व्यवहारांचें अल्प सुख असतें. तात्पर्य कोणत्याही योनींतून व कोणत्याही लोकांतून शरीरधारी होऊन राहो, जेथें शरीर आहे तेथें दुःख असावयाचेंच; याकरितां दुःखनिवृत्तीस्तव **शरीराची निवृत्ति** केली पाहिजे.ती शरीरनिवृत्ति,शरीराचें कारण जें शुभाशुभकर्म, त्या कर्माच्या निवृत्तीनें होते. येथें कोणी असें म्हणेल कीं,

मेलें कीं शरीराची निवृत्ति आपोआप होते, असें जर आहे, तर शरीराच्या निवृत्तीकरितां शुभाशुभ कर्माच्या निवृत्तीची जरूर नाहीं. याचें समाधान असें आहे कीं, मेल्यावर शरीराची निवृत्ति जरी झाली, तरी मरेतोंपर्यंत शरीराकडून झालेल्या शुभाशुभ कर्मानें, दुसरें नवें शरीर मिळतें. वासांसि जीर्णानि यथा विहाय । नवानि गृह्णाति नरोपराणि ॥ तथा शरीराणि विहाय जीर्णान् अन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २९ ॥ गी. अ. २ श्लो. २२ वृत्तिऐसें मन धरिति । मनाऐसी क्रिया करिती । केलीयाऐसीं वरिति । मरोनि देहें ॥ ज्ञा. अ. १७ श्लो. २ ओ. ५८. म्हणून **शुभाशुभकर्मनिवृत्तीनें शरीरनिवृत्ति** होते. पण शुभाशुभकर्मप्रवृत्ती **रागद्वेषमूलक** आहे. ती अशीः–**क्रिये**मध्यें वर्ग **दोन** आहेत. एक **स्वीकार**क्रिया व दुसरी **त्याग**क्रिया. या उभय क्रिया **रागद्वेषा**पासून होतात. म्हणजे ज्या विषयाची मनांत प्रीति असते त्याच्या स्वीकाराची क्रिया होते, व ज्या विषयाचा मनांत द्वेष असतो त्याच्या त्यागाची क्रिया होते. उदाहरणार्थ, एखादा मनुष्य बाजारांत गेल्यावर तेथें तो अनेक वस्तु पाहतो, परंतु त्यांपैकीं त्याच्या मनास जी प्रिय होईल, तीच तो विकत घेतो; व एखादे प्रसंगीं जवळ असलेल्या वस्तूविषयीं अप्रीति झाल्यास तिचा तो त्याग करितो. अशा प्रकारें रागद्वेषापासून होणारें स्वीकारत्यागक्रियारूपकर्म शास्त्रविधीला धरून 'झालें म्हणजे त्या कर्मास **शुभ**कर्म म्हणतात व शास्त्रविधिबाह्य झालें म्हणजे त्या कर्मास **अशुभ** अथवा निषिद्ध कर्म म्हणतात. सारांश, शरीरास हेतुभूत जें शुभाशुभकर्म तें रागद्वेषमूलक आहे असें सिद्ध झालें. म्हणून शुभाशुभकर्मनिवृत्तीकरितां **रागद्वेषाची निवृत्ति** केली पाहिजे. कारण, जरी पूर्वीच्या शरीरामध्यें केलेल्या पापपुण्यात्मक कर्माचा, वर्तमान शरीरांत सुखदुःख भोगण्यानें क्षय झाला, तरी कर्त्यामध्यें रागद्वेष असल्यामुळें पापपुण्यात्मक असें नवीन क्रियमाण कर्म तयार होतें. म्हणून पापपुण्यात्मक कर्माच्या अथवा शुभाशुभकर्माच्या निवृत्तीकरितां रागद्वेषाच्या निवृत्तीची आवश्यकता आहे. आतां रागद्वेषाची निवृत्ति **देहाभिमानाच्या निवृत्ती**वांचून होणार नाहीं, कारण रागद्वेषाची उत्पत्ती देहाभिमानापासून आहे. सर्व प्राणिमात्रांचीं कर्में देहाभिमानपूर्वक रागद्वेषांपासूनच

होतात. उदाहरणार्थ एखादी स्त्री जेव्हां आपल्या ठिकाणीं 'मी स्त्री आहें' असा देहाभिमान घेते, त्या वेळेस हा आपला पती आहे, याची शुश्रूषा आपणास केली पाहिजे, असें पतीविषयींचें प्रेम तिच्या ठिकाणीं उत्पन्न होऊन ती गृहकृत्याविषयीं प्रवृत्त होते; म्हणजे घर झाडून काढणें आणि चूल सारवून काढणें, इत्यादि गृहकृत्यें ती करूं लागते. त्याचप्रमाणें 'मी पुरुष आहें,' असा ज्या वेळेस पुरुष आपल्या देहाचा अभिमान घेतो, त्या वेळेस ही माझी स्त्री आहे, अर्थात या स्त्रीचें व इच्या पासून झालेल्या संततीचें मला अन्नवस्त्रादि देऊन संरक्षण केलें पाहिजे; माझ्या वांचून यांचें कोण रक्षण करील ? असें स्त्रीपुत्रांविषयींचें प्रेम उत्पन्न होतें, व त्या योगानें नौकरी अगर व्यापार वगैरे अनेक व्यवसाय करुन द्रव्य मिळवितो, व तद्द्वारा कुटुंबाचें संगोपन करितो. याप्रमाणें सर्व प्राणी देहाभिमानानें रागद्वेषपूर्वक आपआपले कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात. यावरून इतकें ठरतें कीं, रागद्वेषाच्या उत्पत्तीस **देहाभिमान** कारण आहे. अर्थात् रागद्वेषाचे निवृत्तीकरितां देहाभिमानाची निवृत्ति केली पाहिजे. देहाभिमान आहे, तर रागद्वेष आहेत व देहाभिमान नाहीं तर रागद्वेष नाहींत, याचा अनुभव अन्वयव्यतिरेकानें जागृत, स्वप्न व सुषुप्ति या अवस्थांत घेतां येण्यासारखा आहे. तो असा. जागृत अवस्थेंत मनुष्यास स्थूल देहाचा अभिमान आहे, म्हणून स्थूल देह, व तत्संबंधीं अनुकूल असणाऱ्या स्त्रीपुत्रादिकांचा राग (प्रेम) व प्रतिकूल असणाऱ्या शत्रु वगैऱ्यांचा द्वेष असतो. अशा प्रकारें जागृत अवस्थेंत स्थूलदेहाभिमानाचा अन्वय आहे, म्हणून त्या स्थूलदेहास अनुकूल प्रतिकूल असणाऱ्या विषयींच्या रागद्वेषांचाही अन्वय आहे. त्याचप्रमाणें स्वप्नावस्थेंत वासनामय सूक्ष्मशरिराभिमानाचा अन्वय आहे, म्हणून तत्संबंधी वासनामयसूक्ष्म माता पिता स्त्री पुत्रादि व वासनामयसूक्ष्म शत्रु वगैरे विषयींच्या रागद्वेषांचा अन्वय आहे. या अवस्थेमध्यें स्थूलदेहाभिनाचा व्यतिरेक आहे, म्हणून तत्संबंधी अनुकूल व प्रतिकूलाविषयींचा रागद्वेषाचाही व्यतिरेक आहे. सुषुप्ति अवस्थेमध्यें, वर सांगितलेल्या स्थूलसूक्ष्मदेहाभिमानाचा व्यतिरेक असल्यामुळें, तत्संबंधी अनुकूल इष्टमित्र व प्रतिकूल शत्रु वगैरे विषयींच्या रागद्वेषाचाही व्यतिरेक आहे. असें विचारानें जे कोणी पहातील त्यांना याचा अनुभव येईल. आतां देहाभिमानाची निवृत्ति **अविवेकाच्या निवृत्तीनें** होते.

कारण, देहाभिमानास अविवेक मूल आहे. तो असा; **अविवेक** म्हणजे **अन्यथाज्ञान.** अन्यथाज्ञानांतच जीवात्म्यास स्थूल व सूक्ष्म देहांचा अनुभव होऊन त्यानें त्यांच्याशीं तादात्म्य केलें आहे, म्हणजे स्थूलसूक्ष्मदेहच मी आहें, असा अभिमान घेतला आहे. म्हणून अविवेकनिवृत्तीनेंच देहाभिमानाची निवृत्ति होणारी आहे. आतां अविवेकास मूल, भेदशून्य 'सच्चिदानंदरूपस्वात्म्याचें **अज्ञान** आहे. कारण विपरीतज्ञान हें यथार्थ वस्तूच्या अज्ञानानें होतें. जसें रज्जूच्या अज्ञानानें विपरीत सर्पज्ञान होतें, तसें भेदशून्य आत्मवस्तूच्या अज्ञानानें विपरीत स्थूलसूक्ष्मात्मकप्रपंचाचें ज्ञान होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. याकरितां अविवेकाची निवृत्ती आत्मस्वरूपाज्ञानाचे निवृत्तीनें होणारी आहे.

आतां अज्ञानाची निवृत्ती **ज्ञाना**नेंच होते. कारण, ज्या वस्तूचें अज्ञान आहे, त्या अज्ञानाची निवृत्ती त्या वस्तूच्या **ज्ञाना**नेंच होईल, दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होणार नाहीं. जसें अंधकाराचा नाश त्याचा विरोधी जो प्रकाश त्यानेंच होतो. तसें आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानाचें विरोधी आत्मस्वरूपाचें ज्ञान आहे, म्हणून त्यानेंच अज्ञानाचा नाश होतो असें सिद्ध झालें. इतर कोणत्याही उपायानें होणार नाहीं, असें जें आम्हीं वर म्हटलें आहे, त्यांतील अभिप्राय इतकाच आहे कीं, कर्मउपासनादि अनेक साधनें हीं अज्ञानजन्य असल्यामुळें तीं अज्ञानाचीं साधक आहेत, बाधक नाहींत; जसें अमावास्येच्या रात्रीं अंधकारास विरोधी नाहीं अशी सजल मेघाची दाट फळी उत्पन्न झाली,कीं त्या योगानें काळोखाचा नाश न होतां उलट त्यास निबिडत्व येतें (पूर्वीपेक्षां काळोख अधिक दाट होतो) तसें कर्मउपासनादि अनेक साधनांच्या योगानें स्वात्म्याविषयींचें अज्ञानच घनावलें जातें, म्हणून अज्ञानाची निवृत्ती ज्ञानानेंच होते, असें वर सांगितलेंच आहे. सारांश, सर्व दुःखास हेतु परंपरेनें अज्ञान आहे, तें कसें, या विषयींचा विचार येथपर्यंत सांगितला आहे. तरी पुनः शरीरपरिग्रहापासून अज्ञानापर्यंत दुःखहेतूच्या मालिकेचा विचार वाचकांना कळण्याकरितां थोडक्यांत सांगतों. **दुःखास हेतु शरीरपरिग्रह आहे; शरीरपरिग्रहास हेतु**

शुभाशुभ कर्म आहे; शुभाशुभकर्मास हेतु रागद्वेष आहेत; रागद्वेषास हेतु देहाभिमान आहे; देहाभिमानास अविवेक हेतु आहे; व त्या अविवेकास आत्मस्वरूपाचें अज्ञान हेतु आहे, 'त्या अज्ञानाची निवृत्ति एक आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानानेंच होते' असा विवेक पूर्वी सांगितलेल्या मुमुक्षूमध्यें आहे, म्हणून दुःखनिवृत्तीकरितां कारणसहित (अज्ञानसहित) जगन्निवृत्तिरूप जो मोक्षाचा प्रथमांश, त्याची इच्छा मुमुक्षूच्या ठायीं संभवते.

कदाचित् पूर्वपक्षकार येथें असें म्हणेल कीं, परमानंदप्राप्तिरूप जो मोक्षाचा द्वितीयांश, त्याची कोणास इच्छा नाहीं. प्राणिमात्र विषयसुखाचीच इच्छा करितात. हें म्हणणें योग्य होणार नाहीं. कारण, जर सर्व प्राणी विषयसुखाचीच इच्छा करिते, तर निद्रासुखाकडे कोणाची प्रवृत्ती झाली नसती; कारण, निद्रेपासून होणारें सुख विषयजन्य नाहीं; तेथें शब्दस्पर्शरूपरसादि सर्व विषयांचा अभाव आहे. अर्थात् निद्रानंद हा निर्विषय आत्मानंदच आहे; समाधीमध्यें होणाऱ्या **आत्मानंदांत** आणि **निद्रानंदांत** अंतर इतकेंच आहे कीं, समाधिआनंद हा **अज्ञानावरणारहित** आहे व सुषुप्तिआनंद हा **अज्ञानावरणासहित** आहे. म्हणूनच शास्त्रकारांनीं निद्रानंदास आनंदमयकोशांत घातलें आहे. अशा ह्या सुषुप्तिसुखाकडे ज्या अर्थी सर्व प्राण्यांची प्रवृत्ती होते, त्या अर्थी मोक्षसुखाची इच्छा कोणास होत नाहीं,व सर्व विषयसुखाचीच इच्छा करितात,हें पूर्वपक्षकाराचें म्हणणें असंगत आहे. आतां विचार करून पाहिलें तर सर्व प्राणी नित्यसुखाचीच इच्छा करितात.आणि तें नित्यसुख तर मोक्षाच्या ठिकाणीं आहे. या दृष्टीनें सर्व प्राणी मुमुक्षू आहेत. असें असतां, शास्त्रकारांनीं सर्व प्राण्यांस मुमुक्षु कां म्हटलें नाहीं, अशी शंका होते. त्याचें समाधान इतकेंच कीं, जरी सर्व प्राणी आपणांस नित्यसुख असावें अशी इच्छा करित आहेत, तरी त्या नित्यसुखाचें स्थान मोक्ष होय, हें त्यांना ज्ञात नाहीं. म्हणून मोक्षप्राप्तीविषयींची इच्छा ते करित नाहींत. तथापि आह्मीं पूर्वीं सांगितलेल्या मुमुक्षूमध्यें, नित्यसुखाचें स्थान मोक्ष आहे, असा विवेक असल्यामुळें, परमानंदप्राप्तिरूप जो मोक्षाचा द्वितीयांश, त्याची इच्छा त्याचे ठिकाणीं आहे. अशा

प्रकारें मोक्षाची इच्छा ज्यास आहे, तो **मुमुक्षु** असें आम्ही पूर्वी, लक्षण केलें आहे. आतां येथें इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, ती मोक्षेच्छा ज्याचे ठिकाणीं सामान्य नसून **तीव्र** आहे तो मुमुक्षु होय. जसें दोनप्रहरच्या उन्हामध्यें प्रवास करणाऱ्या प्रवाशास एखादे प्रसंगीं अतिशय तृषा लागते त्या वेळेस त्यास पाण्याविषयींची तीव्र इच्छा होते; म्हणजे पाण्यावांचून दुसरें कांहीं त्यास सुचत नाहीं. कधीं पाणी प्यावयास मिळेल व कधीं माझी तृषा शांत होईल, असा तो एकसारखा पाण्याचा ध्यास घेतो. अथवा, कोणी एका गृहस्थाचे घरास आग लागली. त्या वेळीं तो बाजारांत होता. तेथें त्यास तें वर्तमान कोणीं कळविलें; त्याबरोबर तो गृहस्थ अतिशय वेगानें धांवत आपल्या घरापाशीं येऊन पोंचला व पाहूं लागला तों सर्व घर अग्नीनें पेटलें आहे, असें त्यास दिसलें. त्यायोगानें तो अतिशय घाबरून आसपास असणाऱ्या मंडळीस विचारूं लागला कीं, या घरांत माझा एक लहान मुलगा निजला होता त्यास कोणीं काढिलें काय? परंतु त्यास कोणीं काढिलें नाहीं, अशी बातमी मंडळीकडून समजतांच पुत्रमोहानें तो गृहस्थ त्या चोहोंकडून पेटलेल्या घरांत शिरला. पण थोडक्याच वेळांत त्याचें सर्व आंग आगीमध्यें होरपळलें. यामुळें पुत्रास तसेंच सोडून देहलोभानें बाहेर पडला. तेव्हां त्याच्या सर्व आंगाचा अतिशय दाह होऊं लागला, म्हणून जवळ असणाऱ्या इष्टमित्रांस म्हणाला कीं पाणी कोठें आहे तें मला दाखवा; केव्हां पाण्याची माझी गांठ पडेल आणि माझ्या आंगाचा दाह केव्हां शांत होईल असें मला झालें आहे. तसें त्रिविधतापानें पोळलेल्या जीवात्म्याची शांतता ज्या ब्रह्मज्ञानानें होते, त्या ब्रह्मज्ञानाचा बोध करणारे सद्गुरू आहेत. त्या सद्गुरूंची गांठ केव्हां पडेल व ते ज्ञानाचा बोध मला कधीं करतील व त्रिविधतापापासून माझी कायमची सुटका होऊन परमानंदाचा लाभ मला केव्हां होईल, असा अहर्निश ज्याच्या चित्तास ध्यास लागला आहे, तो मुमुक्षु होय. हाच अध्यात्मज्ञानश्रवणाविषयीं अधिकारी आहे.

पूर्वी सांगितलेल्या अधिकारीत्रयांपैकीं हा **तिसरा अधिकारी** होय. ज्या कोणाला आत्मज्ञानसंपन्न व्हावयाचें आहे, पण त्याच्या आंगीं विवेकादि साधनचतुष्टयाचा जर अभाव आहे, तर त्यानें सद्गुरुसन्निध

राहून अभ्यासानें प्रथम साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन नंतर वेदांताचें श्रवण करावें, तरच त्यास आत्मज्ञानाची प्राप्ति होईल.

ज्या सद्गुरूजवळ मुमुक्षूनें वेदांतश्रवण करावयाचें तो सद्गुरु कसा असला पाहिजे, त्याचें सशास्त्र लक्षण काय, याचा आह्मी येथें थोडक्यांत विचार सांगतों.

सद्गुरूचेंलक्षण श्रीमद्भागवताचे एकादशस्कंधीं एका प्रसंगीं केलें आहे तें असें. तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् । शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् अ० ३ श्लो० २१॥. याचा भावार्थ असा कीं "शाब्दे निष्णातं" या पदानें इतकेंच सुचवित आहेत कीं, सकलवेदशास्त्राचें यथार्थ ज्ञान ज्यांचामध्यें आहे असे वेदाधीत सद्गुरु असतात. "परे निष्णातं" या पदानें सद्गुरु हे ब्रह्मनिष्ठ असतात हें सुचविलें. अशा या उभय लक्षणांचा योग ज्यांच्या ठिकाणीं आहे ते सद्गुरु होत.

या दोन लक्षणांपैकीं एक लक्षण असून एक नसेल तर तो सद्गुरु नाहीं; म्हणजे सकलवेदशास्त्रांचें अध्ययन केलेलें आहे, पण ब्रह्मनिष्ठ नाहीं, म्हणजे आत्म्याचें दृढ अपरोक्षज्ञान ज्याचे मध्यें नाहीं, त्यास सद्गुरु म्हणूं नये. कित्येक सकलवेदशास्त्रांत पारंगत असलेले शब्दज्ञानी विवेकवैराग्याचें शब्दानें इतकें उत्तम निरूपण करितात कीं, तें ऐकल्याबरोबर क्षणभर श्रोत्यांच्या हृदयांत ऐहिकपारत्रिक भोगांविषयींचा तिरस्कार उत्पन्न होतो. तसेंच वेदांतनिरूपण करण्याची त्यांची शैली उत्तम असते. कदाचित् सत्वसंपन्नहृदयाचे श्रोत्यास त्यांनीं कथन केलेल्यावेदांताचें श्रवण झालें, तर त्याचे अंतःकरणांत क्षणभर आत्मज्ञानाचें प्रेम उत्पन्न व्हावयाचेंच. अशा ह्या शब्दज्ञान्याची स्थिति उसाच्या चरकाप्रमाणें आहे. म्हणजे चरकांतून उंसाचा सर्व रस भांड्यामध्यें जातो व चरकामध्यें निरस उसांचीं चोपटें राहून तो चरक करकर वाजत रहातो. तसें शब्दज्ञान्याच्या निरूपणानें क्षणभर श्रोतृसमाजाचें हृदयरंजन होतें, पण वक्त्याच्या मुखांत दृष्टांतीं सांगितलेल्या चोपट्यांप्रमाणें शब्दांची करकर असते. अशा ह्या शब्दज्ञान्यांचा योगक्षेम चांगला चालतो; म्हणजे त्यांना शब्दपांडित्यानें जनरंजनाची शैली चांगली साधल्यामुळें लोकांकडून पुष्कळ पैसे मिळतात व त्यांची प्रतिष्ठाही वाढते. पण

त्यांच्यावर श्रद्धा ठेवून असणाऱ्या सच्छिष्यांची कृतार्थता त्यांचेकडून होत नाहीं; उघड आहे, होईल कोठून ? मूळ आडांतच नाहीं तर पोहोऱ्यांत येईल कसें ? या केवल शब्दज्ञान्यांच्या संबंधानें तुकाराम महाराजांनीं असें म्हटलें आहे कीं, शिकल्या बोलाचे सांगतील वाद । अनुभवभेद नाहीं कोणा ॥ १ ॥ पंडित हे ज्ञानी करितील कथा । न मिळती अर्था निजसुखा ॥ २ ॥ तुका ह्मणे जैसी लांचासाठीं ग्वाही । देतील हे नाहीं ठावी वस्तु ॥ ३ ॥

अशा प्रकारें आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयीं आंधळे असून, केवळ शब्दज्ञानाचा बोध करून शिष्यांचें हित करणाऱ्या सद्गुरूंकडून शिष्यांचें हित कधींही होणार नाहीं; म्हणजे गुरूनें कितीही बोध केला, तरी शिष्य हे आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाविषयीं अंधळेच रहावयाचे. जसें एका गृहस्थानें राघूस "पोपटपंची चतुर सुजान । पढो प्रभाते श्रीभगवान ।" असा धडा शिकवून तयार केलें. पुढे तो राघू शिकलेला धडा वेळोवेळीं बिनचुक म्हणत असे; तो त्याचे जवळ असलेल्या पिंजऱ्यांत दुसरा मुका (बोलतां येत नसलेला) राघु होता, त्याच्या ऐकण्यांत वेळोवेळीं येत असे.

त्यायोगानें त्या मुक्या राघूसही तो धडा पाठ झाला. व तोही त्या पढिक राघूप्रमाणें वेळोवेळीं म्हणूं लागला. आतां येथें पहिल्या पढिक राघूचा शिष्य दुसरा राघू नाहीं काय ? अशा प्रकारचा गुरुशिष्यसंबंध या उभय राघूंमध्यें असला, तरी त्या धड्याच्या अर्थज्ञानाविषयीं गुरुस्थानीं असलेला राघू जसा आंधळा आहे, तसा शिष्यस्थानीं असलेला राघूही आंधळा आहे. असा प्रकार शब्दज्ञानी गुरुशिष्यांचा जाणावा. सारांश, सकलवेदशास्त्रांमध्यें पारंगत असूनही आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान नसलें, तर ते सद्गुरु नाहींत असें सिद्ध झालें. तसेंच आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान आहे (आत्मानुभवी आहेत) पण वेदशास्त्रांचें अध्ययन केलें नाहीं, तर ते स्वतः मुक्त आहेत, परंतु सद्गुरु नाहींत. कदाचित् ते कुतर्करहित उत्तम अधिकारी सच्छिष्यास उपदेश करून कृतार्थ करितील, परंतु अनेक कुतर्क ज्याच्यामध्यें आहेत, अशा मध्यम व कनिष्ठ अधिकारी शिष्यास उपदेश करण्यास ते योग्य नाहींत. कारण शास्त्रांत अनेक कुतर्कखंडणाच्या युक्ति प्रतिपादन केल्या आहेत, त्या शास्त्रांचें अध्ययन त्यांनीं केलें नसल्यामुळें त्या युक्ति त्यांना ज्ञात नाहींत. याकरितां ते सर्वांना उपदेश करण्याइतके

योग्य असे सद्गुरु नाहींत, असें जाणून भागवतकारानीं "शाब्दे परे च निष्णातं" असें सर्वत्राबाधित सद्गुरूचें लक्षण केलें आहे. अशा प्रकारचे सद्गुरु, हे सत्शिष्यास संसारमुक्त करण्याविषयीं ,नेहमीं यत्न करितात, म्हणजे ज्या अधिकाराचा जसा शिष्य असेल, तसा त्यास बोध करून त्याच्या हृदयांतील संसारभ्रम दूर करितात; तरी "मी एक श्रेष्ठ गुरु आहें व हे माझे शिष्य आहेत" म्हणजे "मी एक सेव्य असा गुरु आहें व हे सर्व शिष्य माझे सेवक आहेत, यांनीं माझी सेवा करावी आणि मी यांची सेवा घ्यावी" असा भाव त्यांच्या अंत:करणांत स्वप्नांत देखील येत नाहीं तर उलट शिष्याकडून सेवा न घेऊन त्यांना ते देवासारखे पूज्य मानितात. एकनाथी भा. अ० ३ ओ० ३०४ ॥ शिष्यापासून सेवा घेणें । हें स्वप्नींही न स्मरे मनें । शिष्याची सेवा स्वयें करणें । पूज्यत्वें पहाणें निजशिष्या ॥ १ ॥ अशा प्रकारच्या गुरूचा उपदेश शिष्यास फलद्रूप होतो. याविषयीं तुकाराम महाराजांनीं एका प्रसंगीं म्हटलें आहे. शिष्याची जो नेघे सेवा । मानी देवासारिखे ॥ १ ॥ त्याचा फळे उपदेश । आणिका दोष उफराटे ॥ २ ॥ त्याचें खरें ब्रह्मज्ञान । उदासीन देहभावीं ॥३॥ तुका म्हणे सत्य सांगें । येवोत रागें येती ते ॥ १ ॥ जे सद्गुरु आपल्या योगक्षेमाचें संकट शिष्यावर कधींही घालित नाहींत, म्हणजे मजजवळ पैसे नाहींत तर ते मला दे, अथवा रहाण्यास घर दे किंवा वस्त्र दे, अशा प्रकारें जी जी वस्तु नसेल ती ती वस्तु शिष्याजवळ मागणें व जो शिष्य देईल त्याजवर प्रेम करणें व न देईल त्याचा तिरस्कार करणें, इत्यादि भाव ज्यांच्या हृदयांत केव्हांही येत नाहींत ते सद्गुरूच आहेत. कित्येक ढोंग्यांचे आंगीं वर सांगीतललीं सद्गुरूचीं लक्षणें तर नसतातच, पण उलट काम क्रोध मद मत्सर वगैरे अनेक प्रकारच्या विकारांनीं त्यांचें हृदय ग्रस्त झालेलें असतें; तरी ते आपण साधू आहोंत असा भाव दाखवितात व मूर्ख भोळे लोकांना अनेक भुलथापा देऊन त्यांना आपले शिष्य करून गुरुदक्षणेच्या मिषानें त्यांचेकडे वर्षासनें लावितात व तद्द्वारा त्यांच्या मूर्खपणाचा व भोळेपणाचा फायदा घेतात, म्हणजे त्यांच्यापासून बहुत प्रकारें द्रव्य उपटतात व त्याच्यावर ते गुरु मजा मारतात.अशा ह्या गुरूंचा सर्व प्रकार पाहिला तर, तेथें खऱ्या परमार्थाचा लेशही नसून आपलें उदर भरण्याकरितां त्यांचा हा एक प्रकारचा ठकबाजीचा धंदाच आहे, असें दिसून

येतें. "लटकेच दंभ घातलें दुकान । चाळविले जन पोटासाठीं." तुकाराम महाराज. घालूनियां मध्यावर्ती । दाटुनि उपदेश देती ॥ १ ॥ ऐसे पोटभरे संत । तया कैंचा भगवंत ॥ २ ॥ रांडा पोरांतें गोविती । वर्षासन ते लाविती ॥ ३ ॥ जैसे बोलती निरोपणीं । तैसी न करिती करणी ॥ ४ ॥ तुका ह्मणे तया । तमोगुणीयांची क्रिया ॥ ५ ॥ एकनाथीभागवत अ० २३ ओ. २२९ पासून २३५ पर्यंत. "पोटीं नाहीं परमार्थ । धरोनियां अर्थस्वार्थ । स्वयें ह्मणविती हरिभक्त । या नांव निश्चित भजनदंभू ॥ १ ॥ धन जोडावयाकारणें । टिळे माळा मुद्रा धारणें । धनेच्छा उपदेश देणें । या नांव जाणणें दीक्षादंभू ॥ २ ॥ देखोनि धनवंत थोरू । त्यातें उपदेशी अत्यादरू । नेमुनि गुरुपूजा कारभारू । सांगे मंत्रू तो दांभिक ॥ ३ ॥ जयापासोनि होय अर्थप्राप्ती । ते समर्थ शिष्य आवडती । दीन शिष्यातें उपेक्षिती । हे दांभिकस्थिती गुरुत्वा ॥ ४ ॥ गुरूसी द्यावें तनुमनधन । ऐसें उपदेशुनि जाण । जो द्रव्यसंग्रही आपण । तें दांभिकपण गुरुत्वा ॥ ५ ॥ जेथ धनलोभ गुरूपाशीं । तो काय तारील शिष्यासी । धनलोभाची जाती ऐसी । करी गुरुत्वासी दांभिक ॥ ६ ॥ अशा प्रकारचे मंत्रातंत्राचे उपदेश करून शिष्यापासून पैसा उपटणारे दांभिक गुरु घरोघर आहेत. मंत्रतंत्र उपदेशिते । घरोघरीं गुरु आहेत आइते । जो शिष्यासि मेळवी सद्वस्तुतें । सद्गुरु त्यातें श्रीकृष्ण मानी ॥ ७२ ॥ निजशिष्याची मरणचिंता । स्वयें निवारी जो वस्तुता । तोची सद्गुरू तत्वता ॥ येर ते गुरता मंत्रतंत्रोपदेशें ॥ ७१ ॥ ए० भा० अ० २ श्लो० ३६ ओ० ४७१-७२.

म्हणून भागवतकारांनीं सांगितलेल्या लक्षणांनीं युक्त अशा प्रकारच्या सद्गुरूजवळ साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन अध्यात्मज्ञानाचें श्रवण करावें. म्हणजे त्यास आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानाची प्राप्ति होऊन, साधक कृतार्थ होईल. कित्येक लोक अनधिकारीस्थितीमध्यें वेदांताचें श्रवण करितात, त्यांना आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान तर होत नाहींच पण पोकळ शब्दज्ञानानें त्यांची पापाचरणाकडे प्रवृत्ति होते. ज्या कर्मउपासनेनें ईशप्रसाद होऊन आत्मविषयक ज्ञान होतें त्या कर्मउपासनेचा पोकळ ब्रह्मज्ञानाच्या डौलानें, ते शब्दज्ञानी त्याग करितात; म्हणजे आतां

आह्मांला कर्मउपासना करण्याची जरूर नाहीं, कारण त्यापासून ज्या देवाची प्राप्ति होते तो देवच आह्मी आहों, असें ते शब्दज्ञानी म्हणतात, आणि मनसोक्त विषयाचरण करितात. त्यासंबंधानें त्यांचा कोणी निषेध केला तर, ते असें म्हणतात कीं, ज्ञानी पुरुषांनीं कसेंही वागलें तरी तें त्यांना बाधक होत नाहीं. कारण चांगलीं व वाईट कर्मे हीं देहइंद्रियमनबुद्ध्यादिसंघातापासून होतात, आणि आत्मा हा देह इंद्रियें मन बुद्धि इत्यादि संघाताहून भिन्न व असंग अक्रिय सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त असा आहे, आणि तोच आमचें स्वरूप आहे. असें ते शब्दज्ञानी म्हणतात आणि कुत्रे, डुकरें, गाढव वगैरे पशूंप्रमाणें स्वैराचारी बनतात. पण त्यांना असें समजत नाहीं कीं, ज्ञान्यांची निषिद्धकर्माकडे प्रवृत्ति कशी होईल ? कारण जे ज्ञानी सिद्ध झाले आहेत, ते पूर्वी साधकअवस्थेमध्यें असतांना दारू पिणें, मांस खाणें, परद्रव्यअपहार परस्त्रीगमन, नाटक तमाशे पाहणें इत्यादि निषिद्धकर्माचें आचरण करून ते सिद्धदशेस आले नाहींत. तर कर्म, उपासना करून विवेकवैराग्यादिकांच्या आश्रयानें सद्गुरूजवळ श्रवणमनननिदिध्यासनांचा अभ्यास करून तो आत्मसाक्षात्कारी (अवस्थात्रयसाक्षी, असंग, अक्रिय, सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहें असें आत्मस्वरूपाचें दृढ अपरोक्ष ज्ञान झालेले) झाले आहेत. अशा ज्ञानी सिद्धांचीं मनें व इंद्रियें बाष्कळ आचाराकडे प्रवृत्त कशीं होतील ? कारण साधकावस्थेंतून सिद्धावस्थेंत येईतोंपर्यंत कर्मोपासना व विवेकवैराग्यादि कायिक व मानसिक कर्म करण्याचें वळण त्यांच्या देहाला व मनाला लागलें आहे व तोच संस्कार, ज्ञानी जरी सिद्ध झाले तरी, देहावसान होई तोंपर्यंत, देहाच्या व मनाच्या ठिकाणीं साहजिक प्रकट असतो. जीं लक्षणें साधकावस्थेमध्यें साधकांच्या ठिकाणीं निग्रहपूर्वक असलेलीं दिसतात, तींच लक्षणें सिद्धअवस्थेमध्यें निग्रहावांचून सहज असतात. नाना चक्रीं भांडें जालें ॥ तें कुलालें परते नेलें ॥ परिभ्रमेंचि तें मागिलें ॥ भोवंडिलेपणें ॥ १ ॥ ज्ञा. अ. १८ श्लो. १७ ओ. ४२७.

जसें कुलालानें घटसिद्धीकरितां चक्रास जी गति दिली आहे त्याच गतीनें घटसिद्धि होऊन कुलालानें घट काढून जरी नेला तरी तें चक्र फिरत असतें.

असें कधीं होईल काय कीं, कुलालानें घट तयार करण्याकरितां चक्रास जी गति दिली आहे त्या गतीनें तें चक्र घट तयार होई तोंपर्यंत फिरत रहातें, व घट तयार होऊन तो कुलालानें चक्रावरून काढून ठेविल्यावर तें चक्र उलट गतीनें फिरूं लागतें ? तर असें कधींही होणें शक्य नाहीं. त्याप्रमाणें साधकाचीं मन व इंद्रियें हीं साधकअवस्थेमध्यें सदाचारानें वागतात व तोच साधक सिद्धावस्थेस आला कीं त्याच्या मन व इंद्रियांकडून उलट अनाचाराचा व्यवहार होईल काय? तर असा प्रकार होणें शक्य नाहीं.

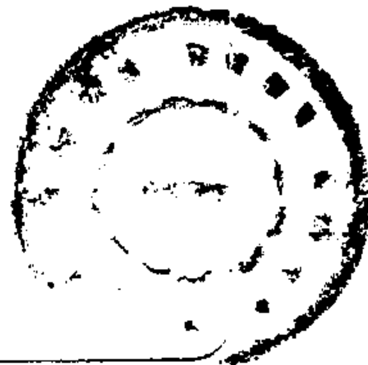
म्हणून आपणास **ज्ञानी म्हणविणारा जर अनाचारानें वागत असला, तर तो खरा ज्ञानी नाहीं असें पक्कें समजावें.** याविषयीं एके ठिकाणीं पंचदशीकारानीं असें म्हटलें आहे कीं "तत्वं बुद्ध्वापि कामादीन्निःशेषं न जहासि चेत् ॥ यथेष्टाचरणं ते स्यात्कर्मशास्त्रातिलंघिनः ॥ ५४ ॥ बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणंयदि ॥ शुनां तत्त्वदृशां चैव को भेदोऽशुचिभक्षणे॥ ५५ ॥ बोधात्पुरा मनोदोषमात्रात्क्लिश्नास्यथाधुना ॥ अशेषलोकनिंदाचेत्यहो ते बोधवैभवम् ॥ ५६ ॥ विड्वराहादितुल्यत्वं मा कांक्षीस्तत्त्वविद्भवान् ॥ सर्वधीदोषसंत्यागाल्लोकैः पूज्यस्व देववत् ॥ ५७ ॥ पं० द० चतुर्थप्रकरणे ॥ अर्थः–शिष्य–एकदां तत्वज्ञानी झाल्यानंतर ऐहिकभोगापुरते कामादिक जरी उत्पन्न झाले तरी काय नड आहे ? गुरू–बाबारे, जर विषयलोभ न सोडशील तर विधिनिषेधशास्त्राचें उलंघन होऊन मनास वाटेल तसें आचरण करून अगदीं बहकशील ॥ ५४ ॥ शिष्य–ज्ञान्यानें यथेष्टाचरण केलें म्हणून काय झालें ? गुरू–सुरेश्वराचार्य असें म्हणतात कीं, अद्वैततत्वाचा बोध होऊन देखील जर मनुष्य यथेष्टाचरणांत पडला, तर तो अभक्ष्य देखील भक्षण करील. काय पाहिजे तें करील. मग तसें झाल्यावर त्याला आणि कुत्र्याला भेद काय राहिला? शिष्य–मग काय झालें ? ॥ ५५ ॥ गुरू–अहाहा ! तुझ्या ह्या ज्ञानाचें वैभव काय सांगावें रे ! ! तत्वज्ञान होण्यापूर्वी कामक्रोधादि क्लेश भोगावे लागले आणि आतां तर ज्ञान झाल्यावर सर्व लोकांकडून छी थू म्हणवून घ्यावें लागेल. वाहवारे वाहवा. ॥ ५६ ॥ शिष्य–मग आपलें म्हणणें काय तें तरी समजून द्या ? गुरू–बाबारे आमचें म्हणणें इतकेंच कीं तूं आतां तत्ववेत्ता झालास त्या अर्थीं डुकरासारखा वागण्यास इच्छूं

नको. कामक्रोधादिक बुद्धीचे दोष काढून टाक; आणि सर्व लोकांकडून देवासारखी पूजा घे. ॥ ५७ ॥ येथें कोणी असें म्हणेल कीं ज्ञान्याच्या वर्तनास तुह्मीं नियम लाविला. आणि शास्त्रामध्यें तर ज्ञान्याच्या वर्तनाविषयींचा नियम स्वीकारिला नाहीं; असें असून, जर तुह्मी ज्ञान्याचे वर्तन नियमित असतें असें म्हणाल, तर वसिष्ठ शुक जनक याज्ञवल्क्य नारदादि जे पूर्वींचे ज्ञानी होऊन गेले आहेत, त्यांच्या वर्तनाचा एकसारखा नियम नसे. पहा, वसिष्ठ हे श्रीरामचंद्राचें उपाध्येपण करित होते. शुक नागवे फिरत होते.जनक राज्य करित होते.याज्ञवल्क्य हे दोघी स्त्रियांसह संसार करित होते. व नारद कळी लावित असत. अशा प्रकारें या परस्परांमध्यें वर्तनाचा एकसरखा नियम नसून, शास्त्रकारांनीं यांना ज्ञानी म्हटलें, तें कसें? याचें समाधान असें आहे कीं, वसिष्ठ शुक जनक याज्ञवल्क्य नारदादि ज्ञानी ब्रह्मनिष्ठांमध्यें वर्तनाचा जरी एकसारखा नियम नव्हता, तरी त्यांत कोणी अनाचारी नव्हते. पहा, वसिष्ठ उपाध्येपण करित होते तरी त्यांच्या सर्व आयुष्यामध्यें अपेयपान, परस्त्रीगमन, परद्रव्यअपहार इत्यादि अनाचाराचीं कर्में त्यांच्याकडून झालीं नाहींत. तसेंच शुकजनकयाज्ञवल्क्यनारदादि होते. आतां याज्ञवल्क्यांनां दोन नायका होत्या तथापि परस्त्रीसंबंध नव्हता. अशा ज्ञानीवर्गांतील एखाद्याकडून एखादे प्रसंगीं जरी अनाचार झाला असला, तरी तो त्याला बाधक नाहीं, असें शास्त्र प्रतिपादन करितें. तथापि एखाद्या ज्ञान्याकडून अनाचार झाल्याचें जें उदहारण आढळतें, तें **अपवादा**दाखल असतें, त्या अपवादाचा शब्दज्ञानी निरंतर फायदा घेतात. या शब्दज्ञान्यांनां संतांनीं पाषांडी म्हटलें आहे. । बाहेरी ब्रह्मज्ञानें गर्जे तोंड । भितरी विषयांची वासना वाड । ऐसे महावादी प्रचंड । अतर्क्य पाखंड त्या नांव ॥ १ ॥ ॥ नसोनी ब्रह्मानुभव साचार । जो उच्छेदी निजाचार । तो केवळ पाखंडी नर । उदरभर दुःशील ॥ २ ए. भा. अ. १८ श्लो. ३० ओ. २०६-२०७. तुकाराम महाराजही एका अभंगांत असेंच ह्मणतात. नव्हे ब्रह्मज्ञान बोलतां हें शुद्ध ॥ जव हा आत्मबोध नाहीं चित्तीं ॥ १ ॥ काय करिसी वांयां लटिकाची पाल्हाळ ॥ श्रम तो केवळ जाणिवेचा ॥ २ ॥ मीच देव ऐसें सांगसी या लोकां ॥ विषयांच्या सुखा टोंकोनियां ॥ ३ ॥ अमृताची गोडी पुढिला सांगसी ॥ आपण उपवासी मरोनियां ॥ ४ ॥ तुका ह्मणे जरी राहिल तळमळ ॥ ब्रह्म तें केवळ सदो-

दित ॥ ५ ॥ अशा प्रकारें अनधिकारी स्थितीमध्यें वेदांत श्रवण केल्यामुळें ते श्रवण करणारे पाषांडी बनतात; म्हणून **अमृतानुभव**ग्रंथाचा विचार करण्याविषयीं **योग्य अधिकारी** म्हटला म्हणजे पूर्वीं सांगितलेला **साधनचतुष्टयसंपन्न** हा होय. **त्यासच अमृतानुभव ग्रन्थाचें रहस्य कळेल.**

आतां अमृतानुभव या ग्रंथांतील विषय जीवब्रह्मऐक्यतेचा आहे; म्हणजे जीव व जगत् हे तत्वत: परमात्म्याहून भिन्न नसून, तत्स्वरूप आहेत, हाच या ग्रंथातील मुख्य **विषय** आहे. अधिकाऱ्याचा आणि ग्रन्थविचाराचा **कर्तृकर्तव्यसंबंध** आहे. अधिकारी **कर्ता** आहे आणि ग्रंथविचार **कर्तव्य** आहे. या ग्रन्थाचें **प्रयोजन (फळ)** सकारण (अज्ञानासह) दु:खनिवृत्ती व परमानंदप्राप्ती हें आहे. अधिकाऱ्याचा व प्रयोजनाचा प्राप्यप्रापक संबंध आहे; ह्मणजे ज्यास प्राप्त होतें तो **प्रापक** आणि त्यास जें प्राप्त होतें तें **प्राप्य.** ज्ञानाचा आणि ग्रन्थाचा **जन्यजनकसंबंध** आहे. ग्रंथ **जनक** आहे व ज्ञान **जन्य** आहे. **ग्रंथविचार केल्यानें "मी सच्चिदानंदस्वरूप असंग नित्य मुक्त ब्रह्म आहें" असें नि:संशय ज्ञान अधिकाऱ्यामध्यें उत्पन्न होतें.** त्या योगानें पूर्वीं सांगितलेल्या दोषत्रयापैकीं तिसऱ्या म्हणजे **आवरण**दोषाचा नाश होतो. अशा प्रकारें येथपर्यंत अनुबंधचतुष्टय (अधिकारी, विषय, संबंध, प्रयोजन) याचा विचार सांगितला त्याचें कारण अनुबंधचतुष्टयाचें ज्ञान झाल्यावांचून विचारी पुरुषाची ग्रंथाकडे प्रवृत्ती — — ' '

सिंह जोग.
पंढरीचा वारकरी.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांविषयीं दोन शब्द.

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

श्री० भ० गी०.

हे भारता, जेव्हां जेव्हां धर्माचा ऱ्हास होतो व अधर्माचा जिकडे तिकडे उद्भव होतो, तेव्हां मी जन्म घेतों—आपल्या मायेनें देहधारण केल्याप्रमाणें व्यवहार करितों. साधूंच्या रक्षणासाठीं, आणि दुष्टांच्या शासनासाठीं, आणि धर्माची उत्तम प्रकारें स्थापना करण्यासाठीं, युगीं युगीं मी जन्म घेतों.

ज्ञानेशो भगवान् विष्णुर्निवृत्तिर्भगवान् हरः ।
सोपानो भगवान् ब्रह्मा मुक्ताख्या ब्रह्मचित्कला ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराज हे विष्णूचा अवतार होत, निवृत्तिनाथ हे शंकराचा अवतार होत, सोपान देव हे ब्रह्मदेवाचा अवतार होत व मुक्ताबाई ह्या आदिमायेचा अवतार होत.

श्रीकृष्णअवतारानंतर कलियुगांत धर्माचा ऱ्हास व्हावयास लागला. सत्य लोपावयास लागलें, असत्य पुढें येऊं लागलें. ब्राह्मणांनीं सत्कर्म टाकिलें आणि आचारविचार सांडला व अज्ञानजन दुःखार्णवांत बुडाले. असें होतांच एक वेळ पृथ्वीकंप झाला. तेव्हां वैकुंठांत श्रीहरींनीं आपल्या भक्तमंडळीस पाचारण करून विचारिलें कीं, पृथ्वीवर अद्भुत पापसंचार चालू आहे तेव्हां याचा विचार काय ? असें भगवंतांनीं विचारल्यावर सर्व भक्तमंडळी हात जोडून पुढें उभी राहिली व त्यांनीं नम्रपणानें भगवंतास विनंति केली कीं "आह्मीं काय करावें, याची आम्हांस आज्ञा करावी." त्यावर भगवंत ह्मणाले कीं "तुम्ही मृत्युलोकीं अवतार घेऊन जनांस धर्माचा उपदेश करून, माझीं पवित्र सगुण चरित्रें ऐकवावीं व

माझ्या भजनीं सकळ देश लावून उद्धार करावा. उद्धवानें शिंप्याचे वंशांत अवतार घेऊन नामदेव ह्मणून प्रसिद्ध व्हावें; शुकानें अविंधाचे वंशांत अयोनिसंभव जन्म घेऊन कबीर या नांवानें प्रकट व्हावें. वाल्मीकानें ब्राह्मणकुलांत उत्पन्न होऊन तुळसीदास नाम धारण करावें, इत्यादि. मीही मागून त्वरेनें दक्षिण देशांत ब्राह्मणाचे कुलांत ज्ञानेश्वर ह्मणून प्रकट होईन, शंकर हे निवृत्तिनाथ या नांवानें माझे वडील बंधू होतील, ब्रह्मदेव हे सोपानदेव या नांवानें माझे धाकटे बंधू होतील व आदिमाया ही मुक्ताबाई या नांवानें आमची धाकटी बहीण होईल. मी ज्ञानेश्वररूपानें गीतेचा अर्थ सांगेन व कर्तव्यपराङ्मुख लोकांस कर्तव्याची दिशा दाखवीन." ही भगवंताची वाणी ऐकल्यावर भक्तांनीं जयजयकारानें टाळी पिटली व भगवंताच्या आज्ञेप्रमाणें आचरण करण्यास स्वस्थानीं गमन केलें.

गोदावरी नदीच्या कांठीं पैठणाजवळ आपेगांवीं गोविंदपंत कुळकर्णी या नांवाचा वाजसनीय शाखेचा विद्वान् यजुर्वेदी ब्राह्मण राहत असे. त्याच्या स्त्रीचें नांव निरायी. गोविंदपंतास फार दिवस मूल झालें नव्हतें. पुढें गैनीनाथ नांवाच्या साधुपुरुषाच्या आशीर्वादानें त्यास एक पुत्र झाला. त्याचें नांव त्यांनीं विठ्ठल असें ठेविलें. विठ्ठल सात वर्षांचा होतांच गोविंदपंतांनीं त्याची मुंज केली व त्यास वेदाध्ययनाकरितां गुरुगृहीं ठेविलें. वेदाध्ययन संपतांच त्या वेळच्या संप्रदायाप्रमाणें तीर्थयात्रेस जाण्याकरितां विठ्ठलपंत निघाले. ते उत्तरयात्रा करून व द्वारकेंस जाऊन नंतर त्यांनीं नाशिक पंचवटी पाहिली. मग भीमाशंकरास आले व तेथून ते अलकापुरीस ह्मणजे आळंदीस आले. आळंदीस त्यांनीं सिद्धोपंत कुळकर्णी यांचे येथें मुक्काम केला. सिद्धोपंत यांस पुत्रसंतान नसून उपवर झालेली एक सद्गुणी कन्या मात्र होती. तिला योग्य वर कसा मिळेल, ही काळजी सिद्धोपंतांस रात्रंदिवस असे. विठ्ठलपंत आळंदीस असतांना एके दिवशीं रात्रौ त्यांस विष्णूंनीं स्वप्नांत दर्शन देऊन सांगितलें कीं " सिद्धोपंताच्या कन्येशीं तुझा विवाह होऊन तुमचे उदरीं महान् थोर पुरुष ईश्वरी अंशानें अवतरणार, हा पूर्वीचाच नेमानेम आहे; करितां सिद्धोपंताच्या कन्येचें पाणिग्रहण कर आणि मग दक्षिणतीर्थें करण्यास जा." त्याच दिवशीं सिद्धोपंतासही त्याच प्रकारचा दृष्टांत झाला कीं " तुझ्या कन्येचा विवाह विठ्ठलपंताबरोबर होणें इष्ट आहे, करितां विवाह-

समारंभ उरकून घेऊन मग तूं जामातास दक्षिणतीर्थास जाऊं दे." त्याप्रमाणें विठ्ठलपंताचा सिद्धोपंताचे कन्येशीं विवाह झाला. नंतर विठ्ठलपंत दक्षिणयात्रा करून परत आळंदीस आले व तेथून आपल्या पत्नीस ह्मणजे रुक्मिणीस बरोबर घेऊन ते आपेगांवीं आले. पुढे कांहीं दिवसांनीं विठ्ठलपंताची वडील व मातोश्री निवर्तलीं. विठ्ठलपंतास अध्यात्मग्रंथाभ्यासाचा फार नाद असे. तेव्हां एके दिवशीं त्याच्या चित्तावर वैराग्याचा ठसा उमटून ब्रह्मानुभवाचें महत्व आणि जगाचें मिथ्यत्व त्यांचे चित्तांत पूर्णपणें बाणून गेलें; आणि प्रापंचिक सुखापासून त्यांचे मनानें एकदम उलट खाऊन सद्गुरुप्रसादानें ब्रह्मानुभव केव्हां मिळेल, अशाविषयीं त्यांच्या जिवाला तळमळ लागून गेली. तेव्हां सद्गुरु शोधण्यास जावें ह्मणून त्यांनीं " मला चतुर्थाश्रमी होऊन सद्गुरू शोधण्याकरितां दूर जाण्याची परवानगी दे " म्हणून रुक्मिणीची फार विनवणी केली. पण पत्नीची परावानगी मिळेना. तिनें आपले पित्यास पतीची चित्तवृत्ति चमत्कारिक झाल्याचें कळविलें. तेव्हां सिद्धोपंतांनीं आपेगांवास जाऊन जामातास व कन्येस आळंदीस आणिलें. एके दिवशीं दोनप्रहरचे सुमारास रखमाबाई एकटीच माजघरांत डाळ निवडीत बसली आहे; अवांतर माणसें कामकाजांत गुंतलीं आहेत, इतक्यांत विठ्ठलराव अकल्पित तेथें आले आणि नेहमींप्रमाणें " मी चतुर्थाश्रम घेण्यास जाऊं का ?" असें त्यांनीं रुक्मिणीस विचारलें. ती बिचारी डाळ निवडण्यांत गढून गेली असल्यामुळें, कोण काय विचारतें, याचें तिला पुरतेंसें भान राहिलें नाहीं; आणि तिनें खालच्या मानेनेंच 'जावें' असें उत्तर केलें. ती पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन विठ्ठलपंत त्याच पावलीं मागल्या दारानें बाहेर निसटले. बरेच दिवस प्रवास करून हालअपेष्टा भोगल्यावर विठ्ठलपंतास असें कळलें कीं, काशीक्षेत्रांत श्रीपादस्वामी हे फार थोर व योग्य सत्पुरुष आहेत. तेव्हां त्यांनीं काशीस जाऊन श्रीपादस्वामीस " मला चातुर्थाश्रम द्या. माझ्या घरीं वडील मातोश्री वगैरे कोणी नाहींत." ह्मणून विनंती केली. नंतर कांहीं दिवसांनीं स्वामींनीं त्यास चातुर्थाश्रम दिला व त्याचें नांव 'चैतन्य' ठेविलें. या गोष्टीस कांहीं काळ लोटल्यावर श्रीपादस्वामी रामेश्वराचे यात्रेकरितां निघाले. त्यांनीं मार्गांत अलकापुरीस (आळंदीस) सिद्धोपंत यांचे येथेंच मुक्काम केला. अलकापुरीस स्वामी येण्याचें कारण असें

कीं, अलकापुरी हें फार प्राचीन क्षेत्र आहे व तेथें सिद्धेश्वर नांवाचें स्वयंभू शिवाचें स्थान आहे. या क्षेत्राची हकीकत सह्याद्रिखंडांत नारद व ब्रह्मदेव यांचे संवादांत आहे. असो. सिद्धोपंताचे येथें स्वामींनीं रुक्मिणीस पिंपळास प्रदक्षिणा घालतांना पाहिलें व तिनें त्यांस नमस्कार केल्यावर "सुपुत्रा सौभाग्यवती भव" असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां रुक्मिणीनें दुःखी मुद्रा करून कपाळास हात लाविला. तेव्हां स्वामींनीं असें करण्याचें कारण विचारतांच रुक्मिणीनें सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तो ऐकून स्वामींची खात्री झाली कीं, इचा पती आपण संन्यासदीक्षा दिलेला चैतन्यच असावा. तेव्हां स्वामी सिद्धोपंतास व रुक्मिणीस बरोबर घेऊन पुन्हा काशीस आले. चैतन्य आपल्या पत्नीस पाहून फार लज्जित झाला व त्यानें 'आपण विवाहित असून तें स्वामी यांस कळविलें नाहीं, या अपराधाची क्षमा मागितली. तेव्हां स्वामींनीं आज्ञा केली कीं "जी गोष्ट झाली ती झाली, पण आतां त्वां माझ्या आज्ञेनें पुन्हा गृहस्थाश्रम स्वीकारावा." गुरूंची अशी आज्ञा होतांच गुरूंच्या चरणावर मस्तक ठेवून 'चैतन्य' पुन्हा 'विठ्ठलराव' या नांवानें गृहस्थाश्रमी बनले. मग श्रीपादस्वामी रामेश्वरास गेले, व विठ्ठलराव पत्नीसह आळंदीस आले. विठ्ठलरावांनीं संन्यासाश्रम टाकून पुन्हा गृहस्थाश्रम घेतलेला पाहून आळंदींतील ब्राह्मणांनीं त्यास वाळींत टाकिलें व गांवांतून बाहेर घालविलें. तेव्हां ते कुटुंबासह रानांत खोपट बांधून राहिले. पुढें विठ्ठलरावास तीन मुलगे व एक मुलगी अशीं चार मुलें झालीं. वडील मुलगा **निवृत्तिनाथ** शालिवाहन शके ११९० या वर्षीं जन्मला. दुसरा मुलगा **श्रीज्ञानेश्वरमहाराज** हे शके ११९३ या वर्षी अवतरले. तिसरा मुलगा **सोपानदेव** हा शके ११९६ या वर्षीं जन्मला व पुढें शके ११९९ मध्यें **मुक्ताबाई** जन्मली. याविषयीं जनाबाईचा अभंग आहे, तो असाः—"शालीवाहन शकें, अकराशें नव्वद। निवृत्ती आनंद, प्रगटले ॥ १ ॥ त्र्याण्णवाचे सालीं, ज्ञानदेव प्रगटले। सोपान देखीले, शाण्णवांत ॥ २ ॥ नव्याण्णवाचे सालीं, मुक्ताई देखिली। जनी ह्मणे केली, मात त्यांनीं ॥ ३ ॥

पुढें कांहीं वर्षांनीं मुलगे मोठे झाल्यावर त्यांचे व्रतबंध करावे ह्मणून विठ्ठलपंतांनीं मनांत आणिलें व आळंदींतील ब्रह्मवृंदाची सभा भरवून आपणांस व मुलांस प्रायश्चित्त द्यावें ह्मणून विनंती केली. तेव्हां आळंदीं-

तील ब्राह्मणांनीं सांगितलें कीं, आह्मांस तुमच्याकरितां देहांताशिवाय दुसरें प्रायश्चित्त दिसत नाहीं; पण तुमच्या मुलांनीं पैठणास जाऊन तेथील ब्रह्मवृंदाकडून शुद्धिपत्र आणावें, तें आम्हांस मान्य आहे, व मग आह्मी या मुलांचे व्रतबंध करूं. देहांताशिवाय आपणांस दुसरें प्रायश्चित्त नाहीं, असें ऐकून विठ्ठलपंत व रखमाबाई यांनीं आपलीं मुलें आईबापांच्या ओटींत टाकून ते प्रयागास गेले व तेथेंच त्यांनीं त्रिवेणींत देहार्पण केलें. आईबाप प्रयागास गेल्यावर हीं मुलें पैठणास गेलीं व तेथील ब्राह्मणांस त्यांनीं आपली हकीकत सांगितली. तेव्हां ब्राह्मण ह्मणाले 'तुम्ही तीर्थव्रतप्रायश्चित्त यांनीं शुद्ध होणार नाहीं. पण आतां तुम्हांस एक उपाय आह्मी सांगतों, तो हा कीं, तुम्ही श्रीहरीस शरण जाऊन सर्वांभूतीं भजन करावें; ब्रह्मभावना चित्तांत धरून एक्याच भावानें गोखरश्वानअंत्यज यांस प्रीतीनें नमन करावें'. हें उत्तर ऐकून चवघां भावंडांस समाधान वाटलें. त्या ब्राह्मणांत कांहीं कुचेष्टेखोर होते, त्यांनीं ज्ञानेश्वरमहाराजांस प्रश्न केला कीं 'तुम्हांस आह्मीं ज्ञानदेव कां ह्मणावें' ? इतक्यांत तेथून एक पखाल पाठीवर असलेला हल्या चालला होता त्याकडे पाहून ती मंडळी म्हणाली 'या हल्याचेंही नांव ज्ञान्या आहे. मग या रेड्यांत आणि तुमच्यांत भेद काय' ? यावर ज्ञानेश्वरमहाराज ह्मणाले 'सर्व देहांत व भूतांत आत्मा व्यापक आहे, हजार पाण्यानें भरलेले घट ठेविले तरी त्यांत एकच सूर्य बिंबला आहे, हजारों झाडें असलीं तरी त्यांत एकच जल व्यापक आहे, एकाच सुवर्णाचे अनेक भिन्न भिन्न अलंकार असतात, अनेक भिन्न वस्त्रें असलीं तरी व्यापक तंतू एकच आहे, त्याप्रमाणें भगवान् भूतमात्रांत सारखा व्यापक आहे. तेव्हां या रेड्यांत व आह्मांत कांहीं भेद नाहीं'. हें ऐकून ती ब्राह्मणमंडळी ह्मणाली 'जर तुमच्यांत व या रेड्यांत कांहीं भेद नाहीं, तर या रेड्यानें ब्राह्मणाप्रमाणें वेद ह्मणावा'. तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं अभेद दृष्टीनें रेड्याकडे पाहत त्याचे मस्तकावर हात ठेविला व त्यास आज्ञा केली कीं 'ऋग्वेद म्हणून दाखवून या भूदेवांस संतुष्ट कर.' अशीं श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे तोंडांतून अक्षरें निघतांक्षणींच त्या रेड्यानें स्वमुखानें चारी वेद ह्मणून त्या द्विजांस संतुष्ट केलें. तेव्हां ज्याप्रमाणें आंधळ्यास सूर्य प्रसन्न व्हावा, किंवा एखाद्या मरणोन्मुख झालेल्या रोग्यास

अमृत प्राप्त व्हावें, किंवा एखाद्या अभाग्याच्या घरीं कामधेनू यावी, किंवा मुक्यास सरस्वती प्रसन्न व्हावी त्याप्रमाणें सगळे ब्राह्मण अति आनंद व आश्चर्य पावले व त्यांस चित्तांत फार अनुताप झाला. ते ह्मणाले 'आजपर्यंत कोणीं न ऐकलेली किंवा पाहिलेली गोष्ट या मुलांनीं आह्मांस दाखविली. अशी गोष्ट ब्रह्मदेवाचे हातून घडणें कठीण. धन्य यांची माता पिता ! आह्मी दुसऱ्यांस पुष्कळ ज्ञान सांगूं, पण आमचे हातून सांगण्याप्रमाणें कांहींएक घडत नाहीं. पैका, बायका, प्रतिष्ठा ह्यांचे मागें लागण्यांतच आमचा जन्म गेला. हीं मुलें प्रत्यक्ष भगवंताचेच अवतार होत. यांस कसलें प्रायश्चित्त व शुद्धिपत्र ! अहो, गंगाजळास कोठें विटाळ आहे का ?' असें बोलून ती ब्राह्मणमंडळी स्वस्थ बसली. नंतर ज्ञानेश्वर महाराज ज्या ब्राह्मणाचे घरीं उतरले होते, त्या ब्राह्मणाचे पितरांच्या श्राद्धाचा दिवस आला. पण त्याच्या येथें हीं संन्याशाचीं मुलें उतरलीं होतीं म्हणून कोणी ब्राह्मण श्राद्धास येईनात. हें पाहून तो ब्राह्मण चिंताक्रांत बसला. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं त्यास चिंतेचें कारण विचारितां त्यांस त्या ब्राह्मणानें सर्व मजकूर कळविला. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं सांगितलें कीं चिंता करूं नका. तुम्हीं स्वयंपाक सिद्ध करून श्राद्धाची सर्व तयारी करून संकल्पाचे वेळीं मला बोलावा. त्या ब्राह्मणानें सांगितल्याप्रमाणें सर्व सिद्धता करून ज्ञानेश्वरमहाराजांस कळविलें. तेव्हां त्यांनीं 'पितरस्वरूपी जनार्दन' असा संकल्प सोडून अक्षता टाकतांक्षणींच साक्षात् पितर आणिले. त्या ब्राह्मणानें पितरांची षोडशोपचारें पूजा करून, पक्वान्नभोजन घालून त्यांस सुवर्णपुष्पदक्षणातांबूल दिलें; त्याबरोबर ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं "स्वस्थाने वास:" असें ह्मणतांक्षणींच पितर अदृश्य झाले. हा सर्व चमत्कार इतर ब्राह्मणांनीं बाहेरूनच दारांतून व खिडक्यांतून पाहिला व ते आपसांत ह्मणाले कीं 'या पृथ्वीवर असा चमत्कार कधींही कोणीं ऐकला किंवा पाहिला नाहीं; आह्मी कर्मठपणाच्या अभिमानांतच बुडून राहिलों. साक्षात् शंकरांनीं येऊन नैवेद्य ग्रहण करावा व गुरवानें रिकामे हात हालवीत बसावें त्याप्रमाणें हें झालें'.

नंतर पैठणच्या सर्व ब्राह्मणांनीं सभा भरवून ज्ञानेश्वरमहाराजांस पत्र दिलें. त्यांत असें लिहिलें कीं 'ज्ञानेश्वरमहाराज वगैरे भावंडें हे तीन

देव मूर्तिमंत आहेत. हे सदा देहातीत जीवन्मुक्त जगद्गुरु आहेत, तेव्हां हे कर्मांच्या व प्रायश्चित्ताच्या हद्दीपलीकडचे आहेत. आह्मी सर्व ब्राह्मण यांचे नम्र शिष्य आहोंत." याप्रमाणें पत्र लिहून तें ब्राह्मणांनीं सोपानदेवाचे हातांत दिलें. ज्या रेड्यानें वेद ह्मटले होते, त्यास ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या कृपेनें अक्षयज्ञान प्राप्त झालें होतें. तेव्हां ज्ञानेश्वरमहाराज व निवृत्तिनाथ यांस असें वाटलें कीं, ह्या रेड्याचें ज्ञान अनिवार असल्यामुळें श्रुतीचे गर्भ गुप्त आहेत, ते हा लोकांस स्पष्ट सांगेल व त्यामुळें कदाचित् कर्ममार्गास धोका बसेल. तेव्हां त्यांनीं पैठणाहून परत निघतेवेळीं तो रेडा आपले बरोबर घेतला व महालयक्षेत्रीं येऊन वास्तव्य केलें. त्या स्थानीं प्रवरातीर्थी स्नान करून मोहनीराजाचें दर्शन घेतलें. याच क्षेत्रीं ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं श्रीमत्भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची प्राकृत टीका केली. या ग्रंथाचें दुसरें नांव ज्ञानेश्वरी आहे. गीतेचें रहस्य जडमूढअज्ञान्यासुद्धां सर्वांस कळण्यास ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं हा सोपा मार्ग केला आहे. आधींच सोनें सोज्ज्वळ, त्यावर रत्नाचें कोंदण करावें, किंवा एखाद्या धान्याची रुची कळण्याकरितां त्याचें पक्वान्न करावें, किंवा सुंदर आंगावर जसे सुवर्णाचे अलंकार घालावेत, किंवा जसा पूर्णकलेनें युक्त चंद्रमा चकोरावर अमृताचा वर्षाव करितो, त्याप्रमाणें गीतेच्या सखोल व गहन अर्थावर ज्ञानेश्वरी ही गंभीर, विशद व प्रेमळ प्राकृत टीका आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज हे विष्णूचा अवतार असल्यामुळें, ज्ञानेश्वरीकार व गीताकार एकच आहेत. मूळ जे अर्जुनाशीं सूत्ररूपानें बोलले, तेच ज्ञानेश्वरीरूपानें बोलत आहेत. याचा अनुभव ज्ञानेश्वरीचें निष्कामबुद्धीनें अध्ययन करणारास मिळतोच. ज्ञानेश्वरी ही शांतीची मूर्ति व आपल्या बालकांस ह्मणजे अनन्यभक्तांस ज्ञानामृत पाजणारी माउली आहे. अतिगूढ, अतींद्रिय, व चारी वाचांपलीकडील जें परमात्मतत्व, त्याच्या यथार्थस्वरूपाचा निजजनांस साक्षात्कार देणारी ज्ञानेश्वरी ही ब्रह्मसाम्राज्यदीपिका होय.

ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आपले वडील बंधु व गुरु निवृत्तिनाथ यांस दाखविला. तो ग्रंथ पाहून सद्गुरु निवृत्तिनाथ प्रसन्न झाले व ह्मणाले कीं "ही श्रीमद्भगवद्गीतेवर चांगली टीका आहे. पण आतां तुम्हीं आपल्या बुद्धीनें अमृत ह्मणजे मोक्ष, त्याच्या अनुभवाचा अनुवाद करावा."

तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं 'अवश्य' म्हणून स्वात्मविचारानें 'अमृतानुभव' ग्रंथ केला. ब्रह्मदेवाचा अभिमान गलित होण्याकरितां जशीं श्रीकृष्ण परमात्म्यांनीं गोवत्सें निर्माण केलीं, त्याप्रमाणें अहंबुद्धिपाखांड्यांकरितां ह्या ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ग्रंथ केला आहे.

एके दिवशीं ज्ञानेश्वर महाराज हे आपल्या बंधूंशीं आत्मचर्चा करीत बसले असतां एक ब्राह्मणाची सौभाग्यालंकृता स्त्री येऊन तिनें ज्ञानेश्वर महाराजांस नमस्कार केला. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं तिला 'अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. तेव्हां ती स्त्री कपाळास हात लावून ह्मणाली, "महाराज, माझ्या पतीचें शव पुढें गंगेवर गेलें आहे. मी सती जाण्याकरितां निघालें आहें. वाटेंत आपली कीर्ति ऐकून आपलें दर्शन करून जावें म्हणून इकडे आलें." तेव्हां ज्ञानेश्वर महाराजांनीं कृपादृष्टीनें त्या प्रेतास उठविलें. तो उठलेला गृहस्थ, सच्चिदानंद बाबा ह्मणाला 'मला आतां संसाराचा वीट आला. इतउत्तर मी आपली सेवा करीत राहणार.' ज्ञानेश्वर महाराजांनीं त्यास आज्ञा केली कीं "तुला आमची सेवाच करावयाची असेल तर ही आह्मीं गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची टीका केली आहे, तिची शुद्धलिखित प्रत तयार कर, ह्मणजे आह्मांस तुझी सेवा पावली. नंतर तूं आपल्या पत्नीबरोबर जा व तिचे मनोरथ पूर्ण कर. तिला आम्हीं आशीर्वाद दिला आहे, त्याप्रमाणें सर्व होईल." तेव्हां सच्चिदानंद बाबा यानें ज्ञानेश्वर महाराजांचे चरणीं मस्तक ठेवलें व पुढें त्यानें त्यांचे आज्ञेप्रमाणें सर्व केलें. पुढें ही मंडळी आळें येथें आली. तेथें त्यांच्या बरोबरच्या रेड्यानें देह ठेविला. तेव्हां त्यास ज्ञानेश्वर महाराजांनीं समाधी देऊन त्यावर शेंदूर लावून त्यास 'म्हसोबा' असें नांव दिलें. नंतर कांहीं दिवसांनीं ही मंडळी आळंदीस पोंचली. तेथें सोपानदेवांनीं पैठणच्या ब्राह्मणांनीं दिलेलें पत्र दाखविलें व तें आळंदीच्या सर्व ब्राह्मणांनीं मान्य केलें. तरी पण आळंदीस विसोबा चाटी म्हणून एक कुटिल ब्राह्मण होता, तो या चौघांची अति निंदा व द्वेष करीत असे. पुढें कांहीं दिवसांनीं दसऱ्याचा सण आला. तेव्हां निवृत्तिनाथांनीं मुक्ताबाईस आज्ञा केली कीं, उत्तम मांडे करून आह्मांस भोजन घाल. तिनें 'अवश्य' ह्मणून सर्व साहित्य जमविलें व मांडे करावयास खापराचें पात्र लागतें, तें आणावयास कुंभाराकडे गेली. वाटेंत तिला विसोबा चाटी भेटला. त्यानें तिला 'कोठें जातेस' म्हणून

विचारलें. 'वडील बंधू निवृत्तिनाथाकरितां मांडे करावयाचे आहेत त्याकरितां पात्र आणावयास कुंभाराकडे जातें' असें तिनें सांगितलें. तें ऐकून विसोबा क्रोधायमान होऊन त्यानें मुक्ताबाईस ताडण केलें व कुंभारास ताकीद केली कीं जर हिला पात्र देशील तर मी तुला शिक्षा करीन. पात्र मिळेना, तेव्हां मुक्ताबाई घरीं येऊन रुदन करावयास लागली. ज्ञानेश्वर महाराजांनीं तिला रुदनाचें कारण विचारलें, तेव्हां तिनें झालेली हकीकत सांगितली. ज्ञानेश्वर महाराज ह्मणाले 'कांहीं चिंता करूं नकोस.' मग ज्ञानेश्वर महाराजांनीं पंचाग्नि पेटविला. तेव्हां त्याच्या मुखांतून ज्वाला निघावयास लागल्या, नेत्र आरक्त झाले व तप्तजांबूनदसुवर्णाप्रमाणें आरक्तवर्ण पाठ झाली. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं मुक्ताबाईस आज्ञा केली कीं, 'आतां माझ्या पाठीवर मांडे कर.' मग मुक्ताबाईनें क्षणांत मांडे तयार केले. इकडे विसोबा चाटी खिडकीच्या फटींतून काय होतें आहे तें पहात होता. त्यानें हा चमत्कार पाहिला, तेव्हां त्याचा सर्व अभिमान गलित झाला, व तो ज्ञानेश्वर महाराजांस शरण गेला, व 'मला कांहीं प्रसाद द्या' म्हणून त्यानें ज्ञानेश्वर महाराजांचे पानावर पक्ष्याप्रमाणें झडप घातली. ज्ञानेश्वर महाराज ह्मणाले 'तूं खेचरासारखें काय करतोस ! परता सर.' तेव्हांपासून त्याचें नांव 'विसोबा खेचर' पडलें. पूर्णगलिताभिमान झाल्यावर ज्ञानेश्वर महाराजांनीं विसोबास आत्मस्वरूपाचा बोध करून कृतार्थ केलें. हाच पुढें नामदेवरायांचा गुरु झाला.

चांगदेव म्हणून तापीच्या तीरीं एक मोठा योगी होता. त्यास अनेक सिद्धी अनुकूल असत. पण त्यानें गुरु केला नव्हता. त्याच्या कानांवर ज्ञानेश्वर महाराजांची कीर्ति गेली. तेव्हां तो बरोबर चौदाशें शिष्य घेऊन व आपण स्वतः वाघावर आरूढ होऊन हातांत चाबुकासारखा भुजंग घेऊन ज्ञानेश्वर महाराजांचे भेटीस आला. त्या वेळीं ज्ञानेश्वर महाराज वगैरे मंडळी एका भिंतीवर बसली होती. चांगदेव येत आहे असें पाहून त्यास सामोरे जाण्याचा इच्छेनें ज्ञानेश्वर महाराजांनीं भिंतीस 'चल' म्हणून आज्ञा केली. तेव्हां ती निर्जीव भिंत चालूं लागली. चांगदेव समोर पाहतो तों निर्जीव भिंत ज्ञानेश्वर महाराज वगैरे चौघां भावंडांस पाठीवर घेऊन आपणाकडे चालत येत आहे. तें पाहून तो आपलें मनांत ह्मणाला "माझें वाहन व्याघ्र सजीव आहे, व यांचें वाहन भिंत निर्जीव आहे." तो

लागलीच गलितअभिमान होऊन, व्याघ्रावरून खालीं उतरला व चारी भावंडांस साष्टांग नमस्कार घातला. पुढें चांगदेव बरेच दिवस आळंदीस राहिला. एके दिवशीं चांगदेवास मुक्ताबाईनीं बोलाविलें. त्या वेळीं मुक्ताबाई नहात होत्या. चांगदेवानें त्यांस नहातांना पाहून मान फिरविली. हें पाहून मुक्ताबाई त्यास म्हणाल्या " हा मेल्या निगुऱ्या, चौदाशें वर्षें फुकट जगलास. अद्यापि तुझी भेददृष्टि गेली नाहीं. अरे या समोरल्या भिंतीस कोनाडे नाहींत का ? या गाई म्हशी वगैरे जनावरांस कोणी परकर चोळी साडी लुगडीं नेसविलीं आहेत का !" हें ऐकून चांगदेव लज्जित झाला. पुढें ज्ञानेश्वर महाराजांनीं त्यास महावाक्याचा उपदेश केला, तो 'चांगदेवपासष्टी' या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

यानंतर ज्ञानेश्वर महाराज व नामदेवराय यांनीं बरोबर फिरत तीर्थयात्रा केल्या. त्याची सर्व हकीकत नामदेवरायांनीं अभंगांत बद्ध केली आहे. हे अभंग " तीर्थावळी " म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

यानंतर पुढें शके १२१५ कार्तिकवद्यत्रयोदशीस ज्ञानेश्वर महाराज हे आळंदीस समाधींत बसले. त्या वेळच्या सर्व थाटाचें प्रेमळ व गंभीर वर्णन नामदेवरायांनीं अभंगांत केलेलें आहे: हे अभंग "ज्ञानेश्वर महाराजांचे समाधीचे अभंग " म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांची समाधी हें फार जागृतस्थान आहे. कारण इतर समाधी जशा प्रेताच्या असतात, तशी ही समाधी नाहीं. तर येथें ज्ञानेश्वर महाराजांस श्रीपांडुरंगांनीं समाधींत बसविलें. ज्ञानेश्वर महाराज समाधींत बसल्यानंतर सुमारें तीनशें वर्षांनीं एकनाथ महाराज झाले. एकनाथ महाराजांस ज्ञानेश्वर महाराजांनीं स्वप्नांत दृष्टांत देऊन भेटावयास बोलाविलें. तेव्हां एकनाथ महाराज ज्ञानेश्वर महाराजांचे समाधींत गेले, ते आंत तीनचार दिवस होते. एकनाथ महाराजांस ज्ञानेश्वर महाराज यांणीं सच्चिदानंदबाबा यानें लिहिलेली ज्ञानेश्वरीची शुद्ध प्रत दिली, व त्यांस आज्ञा केली कीं, हल्लीं लोकांचे वाचण्यांत ज्या ज्ञानेश्वरीच्या प्रती आहेत, त्यांतील पाठ फारच अशुद्ध आहेत; करितां या प्रतीवरून तुम्हीं शुद्ध पाठ प्रचलित करावे. त्याप्रमाणें एकनाथ महाराज यांणीं केलें, हें, ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं एकनाथ महाराजांच्या ओव्या आहेत, त्यांवरून कळेल.

सोपानदेव हे सासवडास शके १२१५ मार्गशीर्षवद्य १२ स समाधींत बसले. मुक्ताबाई ह्या खानदेशांत एदलाबादेस शके १२१६ चैत्रवद्य द्वादशीस गुप्त झाल्या. निवृत्तिनाथ यांनीं शके १२१६ ज्येष्ठवद्य त्रयोदशी रोजी त्र्यंबकेश्वर येथें समाधी घेतली. ज्ञानेश्वर महाराजांचीं चरित्रें दोन तीन प्रसिद्ध आहेत. ज्यांस त्यांचेविषयीं आणखी तपशिलवार माहिती पाहिजे असेल त्यांनीं तीं पहावीं. शिवाय भक्तविजय, भक्तलीलामृत, संतविजय, संतलीलामृत या महिपतिकृत ग्रंथांत व नामदेवरायांचे अभंगांत त्यांचें वर्णन आहे तें पहावें. शिवाय ज्ञानलीलामृत अथवा अळंदीमाहात्म्य म्हणून एक ओवीबद्ध ग्रंथ आहे तो पहावा. जसें सूर्यास काडवातीनें ओंवाळावयाचें तसें हें ज्ञानेश्वर महाराजांचें त्रोटक चरित्र त्यांचे चरणीं अर्पण करितों. श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वर महाराजकी जय.

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांची गुरुपरंपराः—

आदिनाथ[1] गुरु सकळ सिद्धांचा ॥ **मछिंद्र**[2] तयाचा दास झाला ॥१॥
मछिंद्रानें उपदेश **गोरक्षा**[3]सि केला ॥ गोरक्ष बोळला **गहिनी**[4]प्रती ॥२॥
गहिनीप्रसादें **निवृत्ति**[5]दातार ॥ **ज्ञानदेवा**[6] सार चोजवीलें ॥ ३ ॥

१ शंकर. २ मत्स्येंद्रनाथ. ३ गोरखनाथ. ४ गहिनीनाथ. ५ निवृत्तिनाथ. ६ ज्ञानेश्वर.

श्रीसद्गुरुज्ञानेश्वरचरणरज.

माधव कृष्ण देशमुख.

ज्ञानीयांचा राजा गुरुमहाराव । म्हणती ज्ञानदेव तुम्हा ऐसे ॥ १ ॥
मज पामरासी काय थोरपण । पायींची वहाण पायीं बरी ॥ २ ॥
ब्रह्मादिक जेथें तुह्मा वोळंगणे । इतर तुलने काय पुरे ॥ ३ ॥
तुका म्हणे नेणो युक्तीचिया खोली । म्हणोनि ठेविली पायीं डोई ॥४॥

ओव्यांची अनुक्रमणिका.

॥ श्री ॥

अमृतानुभव.

सुबोध महाराष्ट्र विवरणसहित.

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजकेवलं ॥
श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥ १ ॥

श्लोकपंचकविवरणप्रारंभः.

श्लोक १—अन्वयः—

यत् अक्षरं अनाख्येयं आनंदं अजं केवलं श्रीमत् निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतं (अस्ति) (तत्) (अहं) आश्रये ॥ १ ॥

अक्षर म्हणजे क्षर न पावणारें अर्थात् निर्विकार स्वरूप, अनाख्येय म्हणजे कोणत्याही तऱ्हेनें सांगतां येण्याजोगें नव्हे तें, आनंद म्हणजे आनंदस्वरूप, अज म्हणजे जन्मविरहित अर्थात् स्वयंसिद्ध आणि नित्य, केवल म्ह. निरुपाधिक, सापेक्षसंबंधशून्य; श्रीमत् म्हणजे शोभावंत किंवा ऐश्वर्ययुक्त, आणि "निवृत्तिनाथ" या नांवानें सुप्रसिद्ध जें कोणी एक इष्ट दैवत, त्याप्रत (मी) निरंतर आणि अनन्य अशा भक्तिभावानें शरण आहें, अर्थात् त्याचाच (मी) आश्रय करून आहें.

गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शांकरी ॥
जयत्याज्ञा नमस्तस्यै दयार्द्रायै निरंतरम् ॥ २ ॥

श्लोक २ अन्वयः—

लोके गुरुरित्याख्यया आज्ञा शांकरी साक्षात् विद्या (अस्ति) (सा) जयति, दयार्द्रायै तस्यै निरंतरं नमः (अस्तु) ॥ २ ॥

जगांत गुरु या नांवानें प्रसिद्ध अखंड स्फुरद्रूप, त्याचप्रमाणें जी

साक्षात् म्हणजे सहज प्रत्यक्ष किंवा नित्य अपरोक्ष असणारी अशी जी शांकरी ब्रह्मविद्या, अथवा अध्यात्मविद्या, तीच जयति, म्हणजे तिचा जयजयकार आहे; अशा त्या गुरुस्थानीं असलेल्या आणि दयेनें आर्द्र झालेल्या म्हणजे पाझरत असलेल्या ब्रह्मविद्येप्रत, सर्वदा व अनन्य-भावानें (माझा) नमस्कार (असो). येथें विद्येवांचून गुरूला गुरुत्व नाहीं म्हणून जी विद्यारूप वस्तु तीच गुरुमूर्ति, किंवा जी गुरु-संज्ञित वस्तु तीच मूर्तिमंत विद्या, असें या श्लोकीं गुरु आणि विद्या या उभयतांमध्यें तत्त्वतः ऐक्य दर्शविलें आहे; आश्रयाश्रयिभाव नाहीं यावरून आत्मा म्हणजे ज्ञानाचा आश्रय आणि ज्ञान त्याचा आश्रित गुण, असे समजुतीच्या सर्व वादांचा येथें निरास सुचविला. तात्पर्य, जें ज्ञान तेंच आत्मवस्तु हा सिद्धांत आहे.

सार्धं केन च कस्यार्धं शिवयोः समरूपिणोः ॥
ज्ञातुं न शक्यते लग्नमिति द्वैतच्छलान्मुहुः ॥ ३ ॥

श्लोक ३ अन्वयः—

समरूपिणोः शिवयोः कस्य अर्धं केन च सार्धं लग्नं इति मुहुः ज्ञातुं द्वैत-च्छलात् न शक्यते ॥ ३ ॥

समरूप अशा शिवशिवासंज्ञित प्रकृतिपुरुषांपैकीं कोणाचा अर्धा भाग कोणाशीं संलग्न झाला आहे हें सर्वथा जाणतां येणें शक्य नाहीं. कारण त्या उभयतांमध्यें द्वैताचा केवळ आभास मात्र आहे; तेव्हां वा-रंवार कितीही विचार करून पाहिलें, तरी त्या दोहोंतील संधीचें ज्ञान होणें अत्यंत अशक्य आहे; एवंच प्रकृति आणि पुरुष अर्थात् जड व चेतन असे अंश किंवा भाव हे परस्परमिश्रित असे दोन रूपांनीं भास-तात इतकेंच काय तें. वस्तुतः त्यांत द्वैतरूपता नाहीं. कारण सत्तास्फूर्ति तर त्या उभय भासांमध्यें समरस किंवा एकलक्षणच आहे, म्हणजे ज्यांचें लक्षण अगदीं एकच एक असतें, ते पदार्थ दोन म्हणून भासले, तरी संख्येनें ते दोन होत नाहींत.

अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयंतौ मिथस्तराम् ॥
तौ वंदे जगतामाद्यौ तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥ ४ ॥

श्लोक ४ अन्वयः—

आत्मनः अद्वैतं तत्त्वं मिथः दर्शयंतौतराम् तौ जगतां आद्यौ तयोः तत्त्वाभिपत्तये वंदे ॥ ४ ॥

आपणामध्यें परस्पर अद्वैत रूप आहे, हें दर्शित करणाऱ्या अशा त्या मूलप्रकृति व पुरुष नांवाच्या अनंत जगताच्या मातापितरांस, त्यांच्या तात्त्विक स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून, (मी) प्रणाम करितों.

मूलायाग्राय मध्याय मूलमध्याग्रमूर्तये ॥
क्षीणाग्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शंभवे ॥ ५ ॥

श्लोक ५ अन्वयः—

मूलाय अग्राय मध्याय मूलमध्याग्रमूर्तये, क्षीणाग्रमूलमध्याय पूर्णाय शंभवे नमः ॥ ५ ॥

जो सर्व सृष्टीचा आदि, मध्य आणि अंत असा असून, जो ह्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाची अधिष्ठात्री देवतामूर्ति म्हणजे ब्रह्मा-विष्णु-महेश अशा स्वरूपाचाही आहे, तथापि ज्याला आदि, मध्य व अंत नाहीं, म्हणजे उत्पत्ति, स्थिति, आणि प्रलय ह्या जगदवस्था ज्यास नाहींत, अशा त्या परिपूर्णरूप आणि सुखजनक परमात्म्यास माझा अनन्यभावानें नमस्कार असो.

ऐशीं हीं निरुपाधिकें । जगाचीं जियें जनकें ॥
तियें वंदिलीं मियां मूळिकें । देवोदेवी ॥ १ ॥

अन्वय—(मागील श्लोकांत ज्यांचें वर्णन केलें) ऐशीं जियें हीं निरुपाधिकें जगाचीं मूळिकें जनकें तियें देवोदेवी मियां वंदिलीं ॥ १ ॥

अर्थविवरण.—पूर्वीच्या पांच श्लोकांपैकीं तिसऱ्या व चौथ्या श्लोकांत ज्ञानेश्वर महाराजांनीं ज्यांचें वर्णन केलें आहे, तीं देवो देवी (पुरुष व प्रकृती,) उपाधिरहित आहेत; व तींच अनेकनामरूपात्मक

जगताला निर्माण करणारीं अशीं सर्व जगताचीं मूळ कारणें आहेत. अशा ह्या प्रकृतिपुरुषांचें मीं वंदन केलें. येथें कोणाला अशी शंका येईल कीं, वेदांतशास्त्रकारानें प्रकृति ही पुरुषाची उपाधी आहे, असें सांगितलें आहे. तर मग प्रकृतिपुरुष हीं निरुपाधिक होतील कशीं? याचें समाधान असें आहे कीं, केवळ ज्ञानरूप, परिपूर्ण, परब्रह्म आपण नित्य आहे; व अशा त्याच्या नित्य स्थितीलाच सत् संज्ञा आहे. त्या सत् स्वरूपास पुरुष म्हणतात. आतां ह्या पुरुषभावांमध्यें "एकोऽहं बहुस्यां" असें जें स्फुरण उठलें, त्यासच प्रकृति म्हणतात. "केवळ जे सत्ता। तो पुरुष पंडुसुता। आणि प्रकृति ही समस्ता। क्रिया नाम॥" (ज्ञा. अ. १३, श्लोक १९, ओ. ९६६.) स्फुरणरहित ब्रह्मामध्यें, वर सांगितल्याप्रमाणें स्फुरण होणें, ही एक प्रकारची ज्ञानाची हालचालरूपी क्रियाच आहे, म्हणून या क्रियेस (वरती प्रमाणादाखल दिलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या ओवीमध्यें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं केलेल्या लक्षणाप्रमाणें) प्रकृति म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आतां तात्विक दृष्टीनें पाहूं गेलें तर ही स्फुरणरूपी प्रकृति, पुरुषाहून वेगळी नाहीं. ज्याप्रमाणें पाण्यावर उठलेला तरंग पाणीरूप आहे. त्याप्रमाणें वर निर्दिष्ट केलेली स्फुरणरूप प्रकृति पुरुषाहून भिन्न नसून ती तद्रूप आहे. म्हणजे पुरुष व प्रकृति या उभयतांची एकसत्ता आहे. अर्थात् त्यांच्या स्वरूपऐक्याभावाच्या ठिकाणीं भिन्न अशी कांहीं उपाधि नसल्यामुळें तीं निरुपाधिक आहेत. असें ग्रंथकर्त्यानें मूळांत म्हटलें आहे. येथें दुसरी अशी शंका येते कीं ज्याअर्थीं हीं प्रकृति पुरुष निरुपाधिक आहेत त्याअर्थीं अनेकनामरूपात्मक जगत् उपाधीला तीं कारणीभूत कशीं होतील? याचें समाधान असें आहे कीं, वर सांगितलेल्या प्रकृतीचा परिणाम अनेकनामरूपात्मकजगत् आहे. म्हणून तेंही निरुपाधिक प्रकृतिपुरुषात्मक आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कारण जलाचा परिणाम जी गार, ती जलाहून वेगळी अशी घनरूप

दिसली तरी, तात्विक दृष्टीनें ती जलरूपच आहे; त्याप्रमाणें तात्विक दृष्टीनें पाहिलें तर, जगत् हें प्रकृतिपुरुषात्मक वस्तुरूप आहे असें सिद्ध होतें. ज्याअर्थीं जगत् हें प्रकृतिपुरुषात्मक ब्रह्मवस्तूहून वेगळें म्हणजे स्वतंत्र नाहीं, त्याअर्थीं त्या निरुपाधिक प्रकृतिपुरुषांला, त्यांच्या स्वरूपाहून, वेगळी जगत् उपाधि आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. म्हणून या निरुपाधिक पुरुषप्रकृतिरूपी देवोदेवीला मीं वंदन केलें म्हणजे नमस्कार केला; पण तो नमस्कार मी त्यांच्याहून वेगळा राहून, अथवा आपणाहून त्यांना वेगळे ठेवून, क्रियेनें केला नाहीं. तर अक्रिय अभेदत्वानें केला. तो कसा, तें पुढें [या प्रकरणाचे शेवटीं] वर्णन करण्यांत येईल.

जो प्रीयुचि प्राणेश्वरी । उलथे आवडीचिये सरोभरी ॥
चारुस्थळीं एकाहारी । एकाआंगाची ॥ २ ॥

अन्वय—जो प्रीयुचि आवडीचिये सरोभरी प्राणेश्वरी (रूपानें) उलथे; चारुस्थळीं एका हारी (पण) एका आंगाची (आहेत) ॥ २ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें पुरुषामध्यें, "माझाच मीं उपभोग घ्यावा" अशी आवड उत्पन्न झाली व त्या आवडीच्या भरांत आपणच प्राणेश्वरी म्हणजे प्रकृतीच्या रूपानें उलट (सन्मुख) झाला, म्हणजे आपणास आपण दृश्य विषय झाला. (आपुली आवडी धरून खेळिया, आप आपणासी व्याले रे ॥ नामदेवरायाचा खेळिया). जसें, कोणी एका पुरुषास आपलें मुखसौंदर्य भोगण्याविषयींची आवड उत्पन्न झाल्याबरोबर, तो आरशाच्या योगानें आपणच उलटतो, म्हणजे प्रतिबिंबरूपानें आपणच आपणाला विषय होतो, तसें पुरुष हा प्रकृतिरूपानें आपणच आपलाल्या विषय होतो. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, हा तुम्हीं जो प्रकृतिपुरुषांचा व्यवहार सांगितला, तो कोणत्या ठिकाणीं होतो? तर उभयतांचें तात्विकस्वरूप जें अधिष्ठान परब्रह्म त्या ठिकाणीं होतो. म्हणजे ब्रह्मचैतन्यावरच पुरुष व प्रकृति या कल्पना आहेत. अर्थात् पुरुष व

प्रकृति या एक भावानें ब्रह्मचैतन्यच आहे, या दृष्टीनेंच "चारुस्थळीं एकाहारी एका अंगाची" असें मुळांत म्हटलें आहे.

आवडीचेनि वेगें । एकएकातें गिळिती आंगें ॥
कीं द्वैताचेनि पांगें । उगळिते आहाति ॥ ३ ॥

अन्वय—(परस्परांची परस्परांविषयींच्या) आवडीचेनि वेगें एकएकातें आंगें गिळिती; (हें असें करण्यांत) कीं (जसें कांहीं तीं दोघें) द्वैताचेनि पांगें उगळिते अहाति ॥ ३ ॥

अ. वि.—प्रकृतिभाव जोरावला (विशेपत्वास आला) कीं सच्चिदानंद पुरुषभाव आच्छादला जातो, व सच्चिदानंद पुरुषभावाचा विकास झाला कीं, प्रकृतिभावाचा संकोच होतो. अशा प्रकारच्या ह्या प्रीतीच्या व्यवहारांत ते विलासाकरितां भेदात्मक जगत आपल्या ठिकाणीं भासवितात. भावार्थ असा कीं जसजसें शिंपीचें अज्ञान होत जातें, तसतशी रुपेंपणाची कल्पना स्पष्ट होत जाते, व त्या योगानें शिंप ही आच्छादली जाते; व जसजसें शिंपीचें ज्ञान स्पष्ट होत जातें, तसतशी रुप्याची कल्पना लोपली जाऊन शिंप ही प्रकटदशेस येते. तद्वत् आवडीचे भरांत प्रकृति व पुरुष हीं एकमेकांचा संकोचविकास दाखवितात. अशा ह्या त्यांच्या व्यवहारांत ज्या वेळीं पुरुषभावाचा संकोच होऊन प्रकृतिभाव विशेषत्वास येतो, त्या वेळीं द्वैतात्मक जगत् भासूं लागतें.

जी एकचि नव्हे एकसरे । दोघा दोपण नाहीं पुरे ॥
काय नेणो साकारे । स्वरूपें जिये ॥ ४ ॥

अन्वय—जी (प्रकृतिपुरुष) एकसरें एकचि नव्हे (अथवा) दोघा पुरे दोपण नाहीं (ज्यांचीं) साकारें स्वरूपें काय नेणो. ॥ ४ ॥

अ. वि.—प्रकृति व पुरुष हीं दोन्हीं एकच आहेत. असें एकदम म्हणतां येत नाहीं. कारण सदसद्विलक्षणअनिर्वचनीयसत्-

स्वभावाचा पुरुष आहे. व सदसद्विलक्षणअनिर्वचनीयअसत्स्वभावाची प्रकृति आहे, या दृष्टीनेंच प्रकृति व पुरुष हीं "एकसरें एकचि नव्हे" असें मूळांत म्हटलें आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, ज्याअर्थीं प्रकृति व पुरुष हीं एक नाहींत, त्याअर्थीं तीं दोन आहेत, तर हेंही संभवत नाहीं; कारण प्रकृति व पुरुष ह्या कल्पना सापेक्ष असल्यामुळें यांच्यापैकीं जर एक कल्पना गेली, तर त्याचे बरोबर दुसरीही जाते. भावार्थ असा कीं, सच्चिदानंदरूप परमात्म्याच्या विचारानें प्रकृतिकल्पनेचा निरास झाला कीं, प्रकृतिसंबंधानें परमात्म्यावर झालेली पुरुषकल्पनाही नाहींशी होते; म्हणून प्रकृति व पुरुष हे पूर्णपणें स्वतंत्र नाहींत. आतां ह्या पुरुषप्रकृतीचा स्वरूपसंबंध अनिर्वचनीय आहे. असें "काय नेणो साकारे स्वरूपें जिये" या म्हणण्यानें मूळांत सुचविलें आहे.

कैशी स्वसुखाची अळुकी । जे दोनीपण मिळूनि एकी ॥
नेदेतीच कवतुकी । एकपण फुटो ॥ ५ ॥

अन्वय—कैशी स्वसुखाची अळुकी जे एकी दोनीपण मिळूनि कवतुकी एकपण फुटो नेदेतीच ॥ ५ ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वर महाराज मोठ्या आश्चर्यानें उद्गार काढतात. पहा! कसा स्वसुख भोगण्याविषयींचा छंद आहे कीं, पुरुष हा स्वसुख भोगण्याकरितां प्रकृतिरूपानें आपणच आपणापुढें आला, म्हणजे जसें आपले मुखसौंदर्याचा उपभोग घेणारा, आरशाच्या योगानें आपणच आपल्या पुढें विषयरूपानें होतो, तसा पुरुष आपणच आपल्याला दृश्यजगद्रूपानें विषय झाला. तथापि पाहणारा बिंब, व आरशांतील प्रतिबिंब, हीं वस्तुतः दोन नसून, दोन्ही मिळून एक बिंबसंज्ञिक पाहणाराच आहे. "दर्पणीचें दुसरें भासे । परि तें असे एकचि ॥" तुकाराम. त्याप्रमाणें पुरुष व प्रकृति हीं जरी एकाहून एक वेगळीं भासलीं, तरी त्यांनीं आपल्या तात्त्विकसच्चिदानंदस्वरूपभावांत कांहीं भेद येऊं दिला नाहीं.

हा ठावोवरी वियोगभेडे । जे बाळ जगायेवढे ॥
वियाली परी न मोडे । दोघुलेपण ॥ ६ ॥

अन्वय—हा ठावोवरी जे जगायेवढे बाळ वियोगभेडें वियाली, परी दोघुलेपण न मोडे ॥ ६ ॥

अ. वि.—हा ठावोवरी म्हणजे पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें येथपर्यंत प्रकृतिपुरुष हीं एकरूपानें असतात. म्हणून प्रकृति ही पुरुषांत व आपल्यांत तिसऱ्या जगताच्या योगानें वियोग होईल, या भीतीनें चराचरात्मक जगतायेवढें बाळ व्याली; पुरुषाच्या सत्तेनें प्रकृति ही जगत्परिणामाला पावली, तथापि तिसऱ्या जगताच्या योगानें उभयतांच्या 'दोघुलेपण' म्हणजे उभयपणांत बिघाड आला नाहीं. व्यवहारांत अपत्य झालें कीं, पतिपत्नींच्या उभयतांच्या प्रेमाला तिसरें वांटेकरी होतें, व त्या मानानें नवराबायकोमधील प्रेम कमी होतें. पण, येथें तसा प्रकार नाहीं. प्रकृतीस नामरूपात्मकजगत्‌रूपी बालक जरी झालें, तरी यांचें उभयतांमधील प्रेम कमी झालें नाहीं; म्हणजे या उभयतां प्रकृतिपुरुषांच्या स्वरूपीं जगताच्या योगानें तिसरेपणाचा संबंध आला नाहीं, हें पुढील ओवीमध्यें व्यक्त करितात.

आपुलिये आंगीं संसारा । देखिलिया चराचरा ॥
परी नेदितीच तिसरा । झोक लागों ॥ ७ ॥

अन्वय—आपुलिये आंगीं चराचरा (आत्मक जगत्) संसारा देखिलिया परी तिसरा झोक लागों नेदितीच. ॥ ७ ॥

अ. वि.—पुरुष आणि प्रकृतीनें आपल्या अंगावर तिसरें जगत् दाखविलें, म्हणजे पुरुषाच्या सत्तेचा टेंका घेऊन प्रकृति जरी जगत्परिणामाला पावली, तरी पुरुष आणि प्रकृतीहून तिसरें एक जगत् आहे, असा तिसरेपणाचा संबंध या उभयतांनीं आपणाकडे येऊं दिला नाहीं. तो कसा हें या प्रकरणाचे पंधरावे ओवींत सांगू. अशी शंका येते कीं जगत्संबंधानें या उभयतांमधें तिसरेपणा येत नाहीं, तर

मग दोघांत दोनपणा आहे काय ? याचें निराकरण पुढील ओवींत करितात.

जया एके सत्तेचें बैसणें । दोघां एका प्रकाशाचें लेणें ॥
जे अनादी एकपणें । नांदती दोघें ॥ ८ ॥

अन्वय—जया (प्रकृतिपुरुषां) एकेसत्तेचें बैसणें दोघां एका प्रकाशाचें लेणें (असे) जे दोघे अनादी एकपणें नांदती. ॥ ८ ॥

अ. वि.—एका सच्चिदानंदपरब्रह्माचे अस्तित्वावर पुरुष व प्रकृति या कल्पना आहेत; म्हणजे उभयतांमध्यें एक ब्रह्मचैतन्याची-च सत्ता आहे. व पुरुष व प्रकृति हीं उभयतां एक ब्रह्माच्याच चित्प्रकाशानें प्रकाशलीं गेलीं आहेत; जसें, अर्धनारीनटेश्वरीचें सोंग आणणाऱ्या बहुरूप्याच्या एका देहाचाच अर्धनारीनटेश्वर या सोंगास आश्रय आहे, म्हणजे एका बहुरूप्याच्या देहावरच अर्ध शिव व अर्ध पार्वती हीं उभयतां भासत आहेत, तसें एका अधिष्ठान ब्रह्मचै-तन्यावरच प्रकृति व पुरुष हीं दोन्हीं भासत आहेत. म्हणून प्रकृति व पुरुष हीं अनादिकालापासून एका अधिष्ठान ब्रह्मचैतन्याहून वेगळीं नसून, तत्वतः एक अधिष्ठान ब्रह्मचैतन्यरूपच आहेत. या दृष्टीनेंच "अ-नादि एकपणें नांदति दोघे" असें मूळ ओवींत म्हटलें आहे.

भेदु लाजोनि आवडी । एकरसीं देत बुडी ॥
जो भोगणया थाव काढी । द्वैताचा जेथें ॥ ९ ॥

अन्वय—जो भेदु भोगणया द्वैताचा जेथें (अनादिकालापासून एक-रूपानें असणाऱ्या प्रकृतिपुरुषांत) थाव काढी. (परंतु भेदाकडून प्रकृतिपुरुषांत द्वैतसिद्धि न झाल्यामुळें) (तो) लाजोनि एकरसीं आवडी बुडी देत. ॥ ९ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, अनादिकालापासून एक-रूपानें असणाऱ्या प्रकृति-पुरुषांमध्यें, भोग्य अशी स्वतंत्र प्रकृति, व भोक्ता असा स्वतंत्र पुरुष, अशी भोगाकरितां द्वैतसिद्धि करावयास

गेलेला जो भेद, त्याचें तें कार्य न झाल्यामुळें, म्हणजे, भोग्यरूप स्वतंत्र प्रकृति, व भोक्तारूप स्वतंत्र पुरुष, अशी एकमेकांपासून एकमेकांची निवड न झाल्यामुळें, त्या भेदानें लज्जित होऊन, मोठ्या प्रीतीनें, सच्चिदानंदरूप एकरस प्रकृतिपुरुषांचे ठिकाणीं बुडी घेतली, म्हणजे, भेदच अभेद झाला.

जेणें देवें संपूर्ण देवी। जियेवीण कांहींना तो गोसावी ॥
किंबहुना एकोपजीवी । एकएकाची ॥ १० ॥

अन्वय—(जी) देवी जेणें देवें संपूर्ण, तो गोसावी जिये (प्रकृति) वीण कांहींना; किंबहुना एकएकाची (एकमेकांची) एकोपजीवी (आहेत) ॥ १० ॥

अ. वि.—प्रकृति ही पुरुषानेंच सर्व आहे. म्हणजे तिचें सर्व अस्तित्व पुरुषावर अवलंबून आहे. ज्याप्रमाणें पाण्यावर उठलेल्या लाटेचें सर्व अस्तित्व पाण्यावर आहे, त्याप्रमाणें प्रकृति ही पुरुषाच्याच अस्तित्वावर आहे; पण सच्चिदानंदरूप आत्म्यावर पुरुषकल्पनेचा व्यवहार प्रकृतिसापेक्ष असल्यामुळें, जर प्रकृति नसेल, तर पुरुषकल्पनाही नाहीं; म्हणून तीं एकमेकांचीं एकमेक निर्वाहक जीवनच आहेत, अथवा एकमेकांचीं एकमेक जीवच आहेत.

कैसा मेळु आला गोडिये । दोघे न माती जगीं इये ॥
कीं परमाणूहि माजी उवाये । मांडिली आहाती ॥ ११ ॥

अन्वय—(प्रकृतिपुरुषांचे) गोडिये कैसा मेळु आला ! इये दोघे जगीं न माती. कीं उवाये परमाणूहि माजी मांडिली आहाती. ॥ ११ ॥

अ. वि.—प्रकृतिपुरुषांच्या परस्परांच्या आवडीविषयींचा कसा योग झाला आहे पहा ! कीं त्या योगानें हीं प्रकृतिपुरुष इतकीं वाढलीं कीं, तीं जगतांत मावेनाशीं झालीं. तथापि अतिसूक्ष्म अशा परमाणूंमध्येंही तीं आनंदानें नांदत आहेत. म्हणजे, प्रकृतीचा परिणाम स्थूलसूक्ष्मात्मक सर्व जगत् आहे. आतां जगतांसंबधानें खरा विचार करून

पाहिला, तर, अनेक नामें व अनेक रूपें, हेंच जगताचें अबाधित लक्षण ठरतें. एके ठिकाणीं तुकाराम महाराजांनीं असेंच म्हटलें आहे. "जग ऐसें बहुनावें ॥ बहु भावे भावना " ॥ आतां हें अनेकनामरूपात्मक-जगत् हा सर्व प्रकृतीचा परिणाम आहे, हें वर सांगितलेंच आहे; ज्या आधारावर हीं अनेकनामरूपें आहेत, त्या आधारालाच सत्ता असें म्हणतात; व त्यालाच पुरुष ही संज्ञा आहे. म्हणून जिकडे जिकडे नामरूपात्मक प्रकृति आहे, तिकडे तिकडे आधारभूत पुरुषसंज्ञित सत्ता आहेच. अशीं हीं सर्व जगभर ठेंचून भरल्यासारखीं असल्यामुळें, "दोघे न माती जगीं इये" असे मूळांत उद्गार काढले आहेत. या दृष्टीनें अतिसूक्ष्म परमाणु घेतला तरी त्याला रूप आहेच. ज्या अर्थी रूप आहे, त्या अर्थी नामही आहेच. आणि ज्या अर्थी रूप व नाम हीं दोन्हीं आहेत, त्या अर्थी त्यांना आधारभूत सत्ताही पण आहेच. म्हणून मूळांत परमाणूमध्यें देखील आनंदानें प्रकृतिपुरुष रहातात असें म्हटलें आहे.

जिहीं एकएकावीण । न कीजे तृणाचेंही निर्माण ॥
जिये दोघे जीवप्राण । जिया दोघा ॥ १२ ॥

अन्वय—जिहीं एकएकावीण तृणाचेंही निर्माण न कीजे, जिये दोघे जिया दोघा (ची) जीवप्राण (आहेत.) ॥ १२ ॥

अ. वि.—संसारामध्यें एखादी जरी सामान्य गोष्ट करावयाची असली, तरी नवराबायको एकमेकांच्या विचाराशिवाय करीत नाहींत. एकमेकांचा एकमेकांना क्षणभरदेखील वियोग सहन होत नाहीं. असा जेथें प्रीतीचा प्रकार दिसेल, तेथें लोक असेंच म्हणतील कीं हीं नवराबायको एकमेकांचीं एकमेक जीवप्राण आहेत. असाच प्रकार ज्ञानेश्वर महाराजांना प्रकृतिपुरुषांच्या ठिकाणीं आढळून आल्यामुळें, वरील उद्गार काढला आहे. हीं प्रकृतिपुरुषें एकमेकांवाचून गवताची काडी देखील निर्माण करीत नाहींत; म्हणजे गवताची काडी जर

घेतली, तर तेथेंही नामरूपाच्या भावानें प्रकृति आहे. व त्याच्या बरोबर त्या नामरूपाला आधारभूत अस्तिभातिप्रियरूप पुरुषही आहे; म्हणून प्रकृतिपुरुष हीं दोघें एकमेकांचीं एकमेक जीवप्राणच आहेत.

घरवाते मोटकी दोघे । जैं गोसावी सेजे रिघे ॥
तैं दंपत्यपणें जागे । स्वामिणी जे ॥ १३ ॥

अन्वय—घरवाते दोघे मोटकी, जैं सेजे गोसावी रिघे तैं जे स्वामिणी दंपत्यपणें जागे ॥ १३ ॥

अ. वि.—या जगद्रूपी गृहसंसारांत प्रकृति व पुरुष हीं दोघें मोजकीं आहेत; म्हणजे सर्व जगतांत दृष्टी टाकली तर नामरूपांच्या भावानें प्रकृति भरली आहे; व त्या नामरूपांना आधार असणारा अस्तिभातिप्रियरूप पुरुष आहे. म्हणून उभयतांवांचून त्रैलोक्यांत तिसरी वस्तु नाहीं. ज्या वेळेस पुरुष निजावयास जातो, म्हणजे पुरुषसंज्ञित सच्चिदानंदरूप आत्मभावाचा संकोच होतो, त्या वेळेस पुरुषसत्तेनें नामरूपात्मकजगद्रूपानें सर्वत्र प्रकृतीचाच विकास असतो, हेंच "दंपत्यपणें जागे स्वामिणी जे" याचें तात्पर्य आहे.

जया दोघांमाजी एकादे । विपाये उमजले होय निदे ॥
तरी घरवात गिळुनी नुसधे । कांहींना करी ॥ १४ ॥

अन्वय—जया दोघांमाजी विपाये एकादे निदे उमजले होय, तरी घरवात गिळुनी कांहींना (असे) नुसधे करी ॥ १४ ॥

अ. वि.—प्रकृति व पुरुष या उभयतांपैकीं एक जरी निद्रेंतून जागा झाला, तरी, जगद्रूपी गृहसंसार ग्रासून, केवळ कांहीं नाहीं, असें करून टाकतो. भावार्थ असा कीं, पुरुष हा सच्चिदानंदस्वरूपस्वात्मप्रत्ययानें प्रकट झाला कीं, प्रकृत्यादि जगद्भाव बाधित होतो, व त्या योगानें सच्चिदानंदरूप आत्म्याचे ठिकाणीं असलेली पुरुषकल्पनाही नाहींशी होते; कारण आत्म्याचे ठिकाणीं पुरुष ही संज्ञा प्रकृति सापेक्ष आहे. म्हणून वर सांगितलेल्या प्रकृत्यादि जगताचा निरास होऊन तत्सापेक्ष पुरुष-

कल्पनाही नाहींशी होते, असें वर आह्मीं म्हटलें आहे. ज्या वेळीं हा सांगितलेला प्रकार घडतो, त्या वेळीं सर्वधर्मशून्यस्थितीनें एक आत्माच अवशिष्ट असतो.

दोहीं आंगांची आटणी । गिवसित आहाती एकपणीं ॥
जाली भेदाचिया वाहणी । आधाधीं जिये ॥ १५ ॥

अन्वय—दोहीं आंगांची एकपणीं आटणी गिवसित आहाती, जिये (प्रकृतिपुरुष) आधाधीं भेदाचिया वाहणी जाली. ॥ १५ ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति हीं आपल्या उभय स्वरूपाची आटणी एकपणामध्यें करीत आहेत. भावार्थ असा कीं, प्रकृति व पुरुष हे आपलें पारमार्थिक स्वरूप एक ब्रह्मचैतन्य आहे, असें विचारानें पाहणारास दर्शवित आहेत. आत्मा स्वात्मस्वरूपाविषयींच्या अज्ञानाला वश होऊन ज्या वेळेस जगत् पाहातो, त्या वेळेस जगत् हें प्रकृतिपुरुषांच्या अर्ध्या अर्ध्यापणानें बनलेलें असतें; म्हणजे जगत् हें अस्ति, भाति, प्रिय, नाम, आणि रूप, या पांच अंशांचें बनलें आहे, त्यांपैकीं नाम व रूप या अंशांनीं प्रकृति आहे; व अस्ति, भाति, प्रिय, या अंशांनीं पुरुष आहे. अशा प्रकारें पुरुष व प्रकृति यांच्या अर्ध्या अर्ध्या भागानें सर्व जगत् बनलें आहे.

विषो एकमेकांची जिये । जिये एकमेकांचीं विषयीं इयें ॥
जिहीं दोघी सुखिये । जिये दोघें ॥ १६ ॥

अन्वय—जिये एकमेकांची विषो, जिये इयें एकमेकांची विषयीं, जिहीं दोघी जिये दोघे सुखिये ॥ १६ ॥

अ. वि.—जीं दोघें एकमेकांचे विषय आहेत व एकमेकांचे विषयीही आहेत, व जीं दोघें एकमेकांच्या योगानें सुखी आहेत; म्हणजे जसें व्यवहारामध्यें, नवराबायको एकमेकांचे विषय व विषयी हीं आहेत, तें असें कीं, ज्या वेळीं नवरा कामातुर होऊन स्त्रीसुखाकडे प्रवृत्त होतो, त्या वेळेस तो विषयी आहे, व बायको विषय आहे. आणि

ज्या वेळेस बायकोही कामातुर होऊन पतिसुखाकडे प्रवृत्त होते त्या वेळेस ती विषयी आहे, व नवरा विषय आहे. त्याप्रमाणें आपला आनंद आपण भोगावा, असें जेव्हां पुरुषास वाटतें, तेव्हां तो पुरुष विषयी व प्रकृति विषय आहे. प्रकृति ही पुरुषास आपल्या योगानें झांकते, या दृष्टीनें ती विषयी, व पुरुष विषय आहे.

स्त्रीपुरुष नामभेदे । शिवपण एकलें नांदे ॥
जग सगळें अधाधे-। पणें जिहीं ॥ १७ ॥

अन्वय—स्त्रीपुरुष (या) नामभेदे एकलें शिवपण नांदे, जिहीं अधाधेपणें सगळें जग ॥ १७ ॥

अ. वि.—स्त्रीपुरुष (प्रकृतिपुरुष) या नांवाच्या भेदानें, तत्वतः एक सच्चिदानंदरूप शिवच आहे. अशा ह्या तत्वतः सच्चिदानंदरूप एकशिवपणानें असणाऱ्या प्रकृतिपुरुषांच्या अर्धे अर्धेपणानें सगळे जग झालें आहे. तें कसें याचें स्पष्टीकरण मागील १५ व्या ओवींत केलें आहे.

दो दांडीं एक श्रुती । दोहीं फुलीं एक दृति ॥
दोहीं दिवीं दीप्ती । एकीची जेवीं ॥ १८ ॥
दो ओंठीं एकी गोष्टी । दो डोळां एकी दृष्टी ॥
तेवीं दोघीं जिहीं सृष्टी । एकीचि जे ॥ १९ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें. ॥ १८ ॥ १९ ॥

अ. वि.—दोन टिपऱ्या एकावर एक मारण्यामध्यें एक शब्द उत्पन्न होतो, अथवा दोन दांड्यांनीं एक विणा तयार होतो. फुलें दोन असलीं तरी सुगंध एक, दोन दिवे असले तरी प्रकाश एक, दोन ओंठ असले तरी एक शब्द उच्चारला जातो. दोन डोळे आहेत तरी दृष्टी एकच आहे, त्याप्रमाणें या दोघां प्रकृतिपुरुषांचे योगांत एक जगत् आहे.

दाऊनि दोनीपण । एकरसाचें आरोगण ॥
करीत आहे मेहूण । अनादि जे ॥ २० ॥

अन्वय—जे अनादि मेहूण (प्रकृतिपुरुष) दोनीपण दाऊनि (एक सच्चिदानंदरूप आत्मवस्तु ह्या) एकरसाचें आरोगण करीत आहे. ॥ २० ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति, हें जोडपें अनादि कालापासून एक सच्चिदानंदरूप आत्मरसाचाच उपभोग घेत आहे. जसें, आरशामध्यें पाहणारा पुरुष, बिंबप्रतिबिंब असा द्वैतभाव दाखवून, आपल्या एका मुखसौंदर्याचाच उपभोग घेतो, तसें सच्चिदानंदरूप परब्रह्मभावावर पुरुष व प्रकृति हे भाव भासत असून ते उभयतां एक परब्रह्म रसाचाच उपभोग घेत आहेत. म्हणजे उभयतांमध्यें एक परब्रह्माचेंच अस्तिभातिप्रियत्व आहे.

जे स्वामीचिया सत्ता। वीण असो नेणें पतिव्रता ॥
जियेविण सर्वकर्ता । कांहीं ना जो ॥ २१ ॥

अन्वय—जे पतिव्रता स्वामीचिया सत्तावीण असो नेणें, जियेवीण जो (पुरुष) सर्वकर्ता कांहीं ना. ॥ २१ ॥

अ. वि.—प्रकृति ही सच्चिदानंदरूप पुरुषाचे अस्तित्वानेंच प्रकाशली आहे. म्हणजे जसी लाट ही पाण्याचें अस्तित्व घेवून भासते, तसा पुरुषच प्रकृतिरूपानें भासत आहे. पुरुषाकडे जो सर्वकर्तेपणाचा संबंध आला आहे, तो प्रकृतीच्या योगानें होय. म्हणजे पुरुषाचे सत्तेनें ज्या वेळेस प्रकृतीकडून सर्व जगत् निर्माण होतें, त्या वेळेस पुरुषाकडे सर्वकर्तेपणाचा संबंध येतो; जर प्रकृतीच नसली तर पुरुषाकडे आलेला सर्वकर्तेपणाही कांहीं नाहीं.

जे कीं भ्रताराचें दिसणें । भ्रतारूचि जियेचें असणें ॥
नेणिजती दोघेजणें । निवडूं जिये ॥ २२ ॥

अन्वय—कीं जे (प्रकृति) भ्रताराचें (पुरुषाचें) दिसणें, जियेचें असणें भ्रतारूचि. जियेचें दोघेजणें निवडूं नेणिजती. ॥ २२ ॥

अ. वि.—ज्या प्रकृतीचें भासणें, हें भ्रतार सच्चिदानंदरूप जो पुरुष,

त्याचेंच भासणें होय. ज्या प्रकृतीचें अस्तित्व, अतार जो पुरुष त्याचेंच अस्तित्व होय. जसें, अलंकाररूपानें सोनेंच भासतें, अथवा अलंकाराच्या अस्तित्वानें सोन्याचेंच अस्तित्व प्रकट असतें, तसें प्रकृतीच्या रूपानें सच्चिदानंदरूप पुरुषच भासतो. अशा तऱ्हेनें उभयतांची स्वरूपसत्ता एक असल्यामुळें त्यांची एकमेकांपासून पृथक् निवड करतां येत नाहीं.

गोडी आणि गुळु । कापूर आणि परिमळू ॥
निवडुं जातां पांगुळु । निवाडु होय ॥ २३ ॥

अन्वय—गुळु आणि गोडी, कापूर आणि परिमळू, निवडुं जातां निवाडु पांगुळु होय ॥ २३ ॥

अ. वि.—गुळापासून गोडी वेगळी निवडायास गेलें; अथवा कापुरापासून सुगंध वेगळा निवडण्यास गेलें, तर वेगळें निवडणें होतच नाहीं. पण वेगळें निवडण्याची क्रिया मात्र पांगळी (कुंठित) होते.

समग्र दीसी घेतां । जेवी दीपचि ये हाता ॥
तेवीं जियेचिया तत्वता । शिवूचि लाभे ॥ २४ ॥

अन्वय—समग्र दीती घेतां जेवी दीपचि हाता ये, तेवीं जियेचिया तत्वता शिवूचि लाभे ॥ २४ ॥

अ. वि.—सर्व दीपप्रकाश घेऊं गेलें तर, सत्यत्वानें एक दीपच जसा हातांत येईल, तसें प्रकृतीच्या स्वरूपाचा विचार करूं गेलें तर ती तत्वतः भिन्न न भासतां, सच्चिदानंदरूप एक शिवच आहे, असें भासतें.

जैशी सूर्य मिरवे प्रभा । प्रभे सूर्यत्वचि गाभा ॥
तैशी भेद गिळित शोभा । एकचिजे ॥ २५ ॥

अन्वय—जैशी प्रभा सूर्य मिरवे, प्रभे गाभा सूर्यत्वचि (आहे तसी जे शोभा भेद गिळीत एकचि (आहे). ॥ २५ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें प्रभेच्या योगानें सूर्य मिरविला जातो (व्यक्त होतो) व त्या प्रभेचा गाभा हा सूर्यच आहे, तसें पुरुष व प्रकृति हीं, भेदाला ग्रासून (नाहींसें करून) एकच चैतन्यशोभेनें नांदत आहेत; म्हणजे, केवळ पुरुषाच्या योगानें प्रकृत्यादि जगत् भासत आहे. प्रकृतीचा (वर सांगितलेल्या प्रभासूर्यन्यायानें) केवळ पुरुष हाच गाभा आहे. तात्पर्य, सूर्य व प्रभा हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सूर्यच आहे, तसें पुरुष, प्रकृति हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्वच आहे.

कां बिंब प्रतिबिंबा द्योतक। प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक॥
तैसें द्वैतमिसें एक। बरवत असे ॥ २६ ॥

अन्वय—कां प्रतिबिंबा बिंब द्योतक (आहे), बिंबा अनुमापक प्रतिबिंब (आहे), तैसें एक द्वैतमिसें बरवत असे ॥ २६ ॥

अ. वि.—पाण्यांतील अगर आरशांतील प्रतिबिंबाचें प्रकाशक पहाणाऱ्याचें मुख आहे. तसेंच पहाणाऱ्याचे मुखावर बिंबधर्माची कल्पना करविणारें प्रतिबिंब आहे. म्हणजे प्रतिबिंब सापेक्ष, पहाणाराचे मुखास बिंब म्हणतात. याचें तात्पर्य इतकेंच आहे कीं, बिंबप्रतिबिंबरूपानें पहाणारा जसा एक आहे, तसें पुरुष व प्रकृति या उभयरूपांनीं एक सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्व शोभत आहे.

सर्व शून्याचा निष्कर्षु। जिया बाइला केला पुरुषु॥
जेणें दादुलेन सत्ता विशेषु। शक्ति जाली॥ २७॥

अन्वय—सर्व शून्याचा निष्कर्षु जिया बाइला (ज्या प्रकृतिरूप बायकोनें) पुरुष केला. जेणें दादुलेन सत्ता विशेषु शक्ति झाली. ॥ २७ ॥

अ. वि.—जें परब्रह्म सर्व शून्याचा शेवट आहे, म्हणजे शून्यरूप असणाऱ्या आकाशाचाही जेथें अंत आहे. म्हणजे ज्या परब्रह्मस्वरूपीं शून्यकल्पना नाहीं, कारण, शून्यकल्पना ही, कांहीं तरी आहेच्या सापेक्ष असते; कांहीं आहेच्या उलट, कांहीं नाहीं; त्या कांहीं नाहीं-

सच शून्य म्हणतात. आकाशाच्या शून्यरूपाची कल्पना होण्याला कारण हेंच आहे कीं, वायूपासून पृथ्वीपर्यंत सर्वतत्त्वें इंद्रियांनां विषय होणारीं (भासणारीं) आहेत; त्याप्रमाणें आकाश हें कोणत्याच इंद्रियांना भासणारें नाहीं. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, कांहो आकाश भासत नाहीं कसें? आमचे डोळ्यांला नीलवर्णाचें जिकडे तिकडे छत ,दिल्यासारखें भासत असून तुम्ही नाहीं कसें म्हणतां? त्यास उत्तर—जिकडे तिकडे नीलवर्णाचें आकाश जें भासतें, तें सत्य नसून, जेथपर्यंत आपली दृष्टि जाते, तेथपर्यंत पोकळीचा अनुभव असतो, पण जेथें आपली दृष्टि थांबते, तेथें नीलभासाचा भ्रम होतो. यावरून आकाश कांहीं पदार्थ नाहीं, असें सिद्ध होतें. म्हणूनच त्यास शून्य ह्मणतात. या शून्यरूप आकाशाची कल्पना, घन अज्ञानरूप प्रकृतिशून्यांत नाहींशी होते, याचा प्रत्येक मनुष्याला गाढ निद्रेंत अनुभव आहेच. या उभय शून्याची ही कल्पना सच्चिदानंदरूप, ज्ञानमात्र, नित्यपरिपूर्ण, अद्वितीय, परब्रह्मस्वरूपीं नाहीं. कारण, तेथें आहेपणानें भासणारीं वायूपासून पृथ्वीपर्यंत जीं तत्त्वें, तीं स्वभावतःच नसल्यामुळें, त्यांच्या सापेक्ष होणाऱ्या आकाश व घनाज्ञानरूप प्रकृति, या शून्य कल्पना तेथें असतील कशा? म्हणून त्या परब्रह्मस्वरूपाला महाशून्य अशी कल्पना आहे. नभाचें शून्य गिळून, गुणत्रयातें नुरवून, तें शून्य तें महाशून्य, श्रुतिवचन संमत. (ज्ञानेश्वरी अध्याय १३ ओ. ९२६.) अशा या महाशून्य परब्रह्मास प्रकृतीनें पुरुषनामधारी केलें; म्हणजे स्त्रीलिंगी प्रकृति हीच कोणी एक स्त्री आहे, तिच्या दृष्टीनें केवल सत्तारूप भावावर, पुरुषसंज्ञेचा व्यवहार झाला. असें जरी आहे तरी पुरुषाच्या अस्तित्वावर शक्ती विशेषत्वास आली. जसें पाण्याच्या आधारावर लाट विशेषत्वास येते, तशी पुरुषसत्तेच्या आधारावर विशेष प्रकृतिभावाची कल्पना उत्पन्न झाली.

जिये प्राणेश्वरीवीण । शिवींहि शीवपण ॥
थारो न शके ते आपण । शीवे घडली ॥ २८ ॥

अन्वय—जिये प्राणेश्वरीवीण शिवींही शिवपण थारों न शके ते (प्राणेश्वरी) शिवें आपण (स्वतः) वडली. ॥ २८ ॥

अ. वि.—शक्तीवांचून सच्चिदानंदरूप शिवाचे ठिकाणीं शिवपणा टिकत नाहीं, ह्मणजे, शक्तीमुळेंच आत्म्याचे ठिकाणीं शिवसंज्ञा आहे. जर शक्ती नसेल तर आत्मा हा नित्य शिवरूप (कल्याणरूप) आहे, तथापि शिवसंज्ञेचा व्यवहार होणार नाहीं. कारण शिवनाम हें, आत्म्याचे ठिकाणीं शक्तिसापेक्ष आहे. हें वर सांगितलेंच आहे. येथें शिवशक्ती या नांवानें प्रकृतिपुरुषांचेंच ग्रहण करावें. कारण, शक्ती, प्रकृती, अज्ञान, अविद्या, माया, प्रधान हीं सर्व एकअर्थाचीं सूचक आहेत. पुरुषाहून भिन्न नसते, म्हणून तिला **शक्ती** ह्मणावयाची; तीच तमःप्रधान होत्साती, भूतभौतिकप्रपंचास निर्माण करिते, म्हणून **प्रकृति** म्हणतात. निर्विकल्प ब्रह्माचे ठिकाणीं तीच दुर्घट इच्छादि उत्पन्न करिते, म्हणून तिला **माया** म्हणतात. ब्रह्मस्वरूपाला झांकते, म्हणून **अज्ञान** म्हणतात. ब्रह्मविद्येनें इची निवृत्ती होते, म्हणून **अविद्या** म्हणतात. सर्वभूत भौतिक सृष्टी तिच्या पोटामध्यें लीन होऊन असते, म्हणजे यावत् जीव आपआपल्या कर्म अदृष्टवासनेसह तिच्यामध्यें लीन होऊन असतात, अशा तऱ्हेनें प्रलयकालीं सर्व जगत् आपल्या पोटांत नाहींसें करून ती उदासीनपणानें असते, ह्मणून तिला **प्रधान** ही संज्ञा आहे. अशाप्रकारें वर सांगितलेलीं हीं सर्व एकाच प्रकृतीचीं नांवें आहेत. पण अशा ह्या शक्तीस शिवानें निर्माण केली; म्हणजे, शक्ती ह्या कल्पनेस एक शिवरूपच आधार आहे.

ऐश्वर्येंशी ईश्वरा। जियेचे अंग संसारा॥
आपण होउनी उभारा। आपणाचि जे॥ २९॥

अन्वय—ऐश्वर्येंशी ईश्वरा (चा) संसारा जियेचें अंग (आहे), (म्हणजे ईश्वराचे देह व षड्गुण ऐश्वर्य या सर्व रूपानें) जे आपणाचि आपुला उभारा होऊनि (आहे) ॥ २९ ॥

अ. वि.—शास्त्रामध्यें सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, नित्यमुक्त हे सर्व धर्म ईश्वराचे आहेत. पण सच्चिदानन्दरूप निर्धर्मक ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं, सर्वज्ञ सर्वशक्तिमानादि धर्म मायाकृत आहेत. फार काय सांगावें! मायाविशिष्ट ब्रह्मच ईश्वराचें स्वरूप आहे. अर्थात् या न्यायानें, मूलमाया, हीच ईश्वराचा महाकारण देह म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं, अशा ह्या सत्वगुणप्रधान मायाविशिष्ट ईश्वरानें, तमोगुणप्रधान मायेस ईक्षण (संयुक्त होणें) केलें, ह्मणजे, तिच्यापासून त्रिगुणात्मक आकाशादि पृथ्वीपर्यंत, सर्व तत्वें क्रमानें निर्माण होतात; व त्या निर्मित तत्वांसच अपंचीकृत (सूक्ष्म) भूतें म्हणतात. व अशा ह्या अपंचीकृत भूतांपासून १७ सतरा तत्वांचें व्यष्टिसमष्ट्यात्मक लिंगशरीर झालें. व त्या समष्टि लिंगशरीराचा ईशानें अभिमान घेतल्यामुळें, तो हिरण्यगर्भ झाला. त्यासच सूत्रात्मा व प्राण, अशीं नांवें आहेत. याप्रकारें सूक्ष्म सृष्टि असतां, ईश्वराचे ईक्षणानें तमप्रधान अपंचीकृत भूतांचे बरोबर दोन दोन भाग झाले, व प्रत्येक भूताचा अर्धा भाग जशाचा तसा राहिला; व दुसऱ्या अर्ध भागाचे चार चार भाग झाले, व ते आपल्या स्वतःच्या राहिलेल्या अर्ध्या भागाला सोडून, अन्य भूतांच्या राहिलेल्या अर्ध अर्ध भागांत मिळते झाले. याप्रमाणें प्रत्येक भूतांचा राहिलेला अर्ध भाग व दुसऱ्यांचा ४ मिळून पाचा पाचा पंचवीस असें पंचीकरण झालें. यासच पंचीकृत (स्थूल) पंचमहाभूतें म्हणतात. यापासून व्यष्टिसमष्ट्यात्मक भौतिक सृष्टी झाली. व या भौतिकसमष्टीसृष्टीचा ईश्वरानें अभिमान घेतल्याबरोबर, त्यास विराट ही संज्ञा मिळाली. वैश्वानर, वैराज हीं दोन नांवें त्याचींच आहेत. अशा तऱ्हेनें कार्यकारणरूपी मायाही विराट्, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, मूळमाया इत्यादि ईशाचीं चारी आंगें उर्फ चार देह आपणच बनली. व यश, श्री, औदार्य, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य हे ईशाचे साही गुण आपणच झाली. अशा तऱ्हेनें यावत् संसाररूपानें माया आपणच उभारली जाऊन आपणच नांदत आहे.

पतीचेनि अरूपपणें । लाजोनि अंगाचें मिरवणें ॥
केलें जगायेवढें लेणें । नामरूपाचें ॥ ३० ॥

अन्वय—पतिचेनी अरूपपणें लाजोनी आंगाचें (प्रकृतीनें आपल्या स्वतःच्या आंगाचें) नामरूपाचे जगा एवढें लेणें मिरवणें केलें. ॥ ३० ॥

अ. वि.—पुरुष हा अरूप (रूपरहित) आहे. याला हात नाहींत, पाय नाहींत, नाक नाहीं, डोळे नाहींत, कान नाहींत, तोंड नाहीं. असा हा केवळ निरवयवी आहे, म्हणूनच यास अरूप म्हणतात. अशा ह्या अरूप पतीच्या योगानें, मूलमाया हीच कोणी स्त्री, फार लज्जित झाली, कारण ही मोठी दैवी आणि गुणमयी आहे, (दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया ॥) असें भगवद्गीतेंत म्हटलें आहे. व्यवहारामध्यें देखील एखाद्या कुलवान्, गुणवान् व रूपवान् अशा स्त्रीस, काळा नकटा, दुर्गुणी, डोळ्यानें तिरळा असा कुरूप नवरा मिळाल्यास, ती जशी असल्या नवऱ्याच्या योगानें अति लज्जित होते, त्याप्रमाणेंच निर्गुण, निराकार, अरूप, अशा पतीच्या योगानें वर सांगितलेली दैववान् व गुणमयी अशी जी माया, ती लज्जित झाली. या प्रकृतीच्या नवऱ्याचें वर्णन ज्ञानेश्वर महाराजांनीं आपल्या ज्ञानेश्वरी नामक गीतेच्या टीकेंत दिलें आहे तें हें ज्ञा. अ. १३ श्लोक २१ जे अनंग तो पेंधा । निकवडा नुसधा । जीर्ण अति वृद्धा । पासूनि वृद्ध ॥ ९८१ ॥ तया आडनांव पुरुष । एरवीं स्त्री ना नपुंसक । किंबहुना एक । निश्चयो नाहीं ॥ ९८२ ॥ तो अचक्षु अश्रवण । अहस्त अचरण । रूप ना वर्ण । नाम आथी ॥ ८३ ॥ अर्जुना कांहींच जेथ नाहीं । तो प्रकृतीचा भर्तार पाही । कीं भोगणें ऐसयाही । सुख दुःखाचें ॥ ८४ ॥ पण अशा ह्या अरूप पतीचें रूपनामादि, सर्व कांहीं आपणच झाली ज्ञा. अ. १३ तयाच्या तंव ठाईं । निपटुनी कांहींच नाहीं । कीं तया आघवेंही । आपणची होय ॥ ९९९ ॥ तया स्वयंभाची संभूती । तया अमूर्ताची मूर्ती । आपण होय स्थिती । ठावो तया ॥ १००० ॥

अनार्ताची आर्ती । तया पूर्णाची तृप्ती । तया अकुळाची जाती । गोत होय ॥ १००१ ॥ तया अचर्चाचें चिन्ह । तया अपाराचें मान । तया अमनस्काचें मन । बुद्धीही होय ॥ २ ॥ तया निराकाराचा आकार । तया निर्व्यापाराचा व्यापार । निरहंकाराचा अहंकार । होऊनि ठाके ॥ ३ ॥ तया अनामाचें नाम । तया अजाचें जन्म । आपण होय कर्म । क्रिया तया ॥ ४ ॥ तया निर्गुणाचें गुण । तया अचरणाचें चरण । तया अश्रवणाचें श्रवण । अचक्षूचे चक्षू ॥ ५ ॥ तया भावातीताचे भाव । तया निरवयवाचें अवयव । किंबहुना होय सर्व । पुरुषाचे हे ॥ ६ ॥

अशा प्रकारें प्रकृति आपणच आपल्या पतीचें सर्व कांहीं बनली आहे. "एवमादीनि कर्माणि मयैवा चरितान्यपि ॥ आरोपयंति रामेस्मिन्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥ ४२ ॥ रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किंचित् ॥ आनंदमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥ ४३ ॥ इति अध्यात्मरामायणे बालकांडे प्रथमसर्गे." फार काय सांगावें! नामरूपरहित पुरुष पतीस नामरूपात्मक जगाएवढा दागिना घालून, त्याला सगुण साकार आपल्याला शोभेल असें त्या प्रकृतीनें सुशोभित केलें; म्हणजे, अनेक नामरूपात्मक जगत् परिणामानें सर्व प्रकृतीच बनली आहे. शास्त्रामध्यें दोन कारणें सांगितलीं आहेत, एक उपादान व दुसरें निमित्त. ज्या कारणाची कार्यांत व्याप्ति असते, त्यास उपादान म्हणतात. व जें कारण कार्याहून निराळें असतें, त्यास निमित्त असें म्हणतात जसें– घटाचें उपादान मृत्तिका आहे, व कुलाल (कुंभार) निमित्त आहे. तसें प्रकृती ही नामरूपात्मक जगताचें उपादान असल्यामुळें सर्व नामरूप जगतामध्यें तिची व्याप्ति आहे, म्हणजे नामरूपात्मक जगत्स्थितीनें, तीच आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

ऐक्याचाही दुकाळा। बहुपणाचा सोहळा॥
जिये सदैवेचिया लीळा। दाखविला॥ ३१॥

अन्वयः—(जेथें) ऐक्याचाही दुकाळा (आहे) (तेथें) बहुपणाचा सोहळा जिये सदैवेचि लीळा दाखविला.॥ ३१॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तूच्या ठिकाणीं द्वैत तर नाहींच, पण द्वैतसापेक्ष एकपणाचाही तेथें दुष्काळ आहे. म्हणजे जेथें द्वैत नाहीं, अशा आत्मस्वरूपीं दैववान् प्रकृतीनें अनेक नामरूपात्मक जगत् शोभा, लीलेनें दाखविली. पहा, काय चमत्कार आहे! कीं ज्या ठिकाणीं जो व्यवहार कालत्रयांत होणारा नाहीं, त्या ठिकाणीं तो व्यवहार सहज लीलेनें दाखवावा, हेंच त्या मायेचें सदैवपणाचें लक्षण आहे. व्यवहारामध्यें एखादी महत्वाची गोष्ट आहे, पण ती होण्याला अशक्य आहे, अशी गोष्ट जर कोणाकडून घडून आली, तर तो पुरुष दैववान् होय. त्यानें कोणतेंही काम हातांत घेतलें, मग तें होणें शक्य असो अथवा अशक्य असो, तें आपलें त्याचेकडून व्हावयाचेंच, असें लोक म्हणतात. असाच प्रकार मायेचा आहे. म्हणूनच मूळ ओवींत तिला सदैव असें म्हटलें आहे. "जियेते अळुमाळु, रूपागुणाचा चाळ ढाळु, ते भलतैसाही खेळु, लेखा आणी. ज्ञा. अ. १३ ओ. ९८६." दैवामध्यें तीन वर्ग आहेत; एक उत्तम दैव, एक मध्यम दैव व एक कनिष्ठ दैव; कोणीही मनुष्यानें एखादी गोष्ट करावयाची, अशी इच्छा मनांत केल्याबरोबर, प्रयत्नावांचून ती गोष्ट घडून येणें यास उत्तम दैव म्हणतात; ती गोष्ट प्रयत्नानें घडून येणें हें मध्यम दैवाचें लक्षण आहे; व प्रयत्न केल्यावरही त्यापासून संपूर्ण कार्य न होतां, तें अर्धवट होणें, हें कनिष्ठ दैवाचें लक्षण होय. माया ही वर सांगितलेल्या उत्तम दैवानें युक्त आहे "मी एक आहें तोच अनेक होऊन, माझें सुख मीं भोगावें" अशा मूळांत उठलेल्या संकल्पासच माया हें नांव आहे. आणि अशा या संकल्परूपी मायेच्या उठावाबरोबर, महत्तत्व त्रिगुणादि सर्वभूत

भौतिक प्रपंच तयार झाला. ज्ञा.अ.१३ ओ.४३-४४ तो आवसांत चेइला, उद्यमीं सदैवभला । म्हणोनि ठेवा जोडला, इच्छावशें ॥ ४३ ॥ निरालंबीची वाडी, होती त्रिभुवना येवढी, हे तयाचिये जोडी, रूपा आली ॥ ४४ ॥

आंगाचिया आटणिया । कांतुउवाया आणिला जिया ॥
स्वसंकोचें प्रिया । रूढविली जेणें ॥ ३२ ॥

अन्वय—जिया (प्रकृतीनें) आंगाचिया अटणिया कांतु उवाया आणिला, जेणें (पुरुषानें) स्वसंकोचें प्रिया रूढविली. ॥ ३२ ॥

अ. वि.—प्रकृतीनें आपल्या योगानें पुरुषास झांकलें होतें, पण तिनें आपल्या आंगाची अटणी करून सर्वत्र पुरुषस्वरूपाचा विकास केला; म्हणजे, जसजसा आत्मज्ञानाचा विकास होत जातो, तसतसा नामरूपात्मक प्रकृतिभावाचा संकोच होतो; जसें पाण्यावर लाटा उत्पन्न होऊन पाण्याचा स्थिरपणा झांकून टाकतात, पण ज्या वेळीं पाण्याचा स्थिरभाव व्यक्त होतो, त्या वेळीं त्या सर्व लाटा नाहींशा होऊन जातात, तसें भेदशून्यआत्मज्ञानाच्या उदयांत, नामरूपात्मक सर्व प्रकृतिभाव नाहींसा होऊन, जिकडे तिकडे एक आत्मस्वरूपाचाच विकास असतो.

जियेतें पहावयाचिया लोभा । चढे दृष्टत्वाचिया क्षोभा ॥
जयेतें न देखतुचि उभा । आंगचि सांडी ॥ ३३ ॥

अन्वय—जियेतें पहावयाच्या लोभा (मुळें) द्रष्टत्वाचिया क्षोभा चढे । जियेतें न देखतु उभा आंगची सांडी. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—नामरूपात्मक सर्व दृश्यप्रकृतिभास पहाण्याच्या लोभानें पुरुष द्रष्टृत्व धर्माच्या क्षोभाला पावतो, म्हणजे दृश्य प्रकृतिसंबंधानें आत्म्याकडे द्रष्टृत्व धर्म येतो. पण जगद्विलास जिचा आहे, अशी जी प्रकृती, ती दृश्यत्वानें जर पुढें भासली नाहीं, तर तो पुरुष उभ्यानेंच आंग टाकून देतो. म्हणजे पुरुष, दृश्यसंबंधानें घेतलेला द्रष्टृ-

त्वभावाचा, दृश्यरूप प्रकृति न भासल्यामुळें, त्याग करितो. म्हणजे दृश्यसंबंधी आलेला पुरुषावरील द्रष्टृत्वाचा आरोप जातो.

कांतेच्चिया भिडा । अवला होये जगायेवढा ॥
अंगविला उघडा । जियेवीण ॥ ३४ ॥

अन्वय—कांतेचिया भिडा अवला (पुरुष) जगाएवढा होये जिये (प्रकृती) वीण उघडा आंगविला. ॥ ३४ ॥

अ. वि.—प्रकृतीच्या भिडेनें (योगानें) निर्गुण, निराकार, सच्चिदानन्दरूप, पुरुष जगाएवढा झाला. म्हणजे अनेकनामरूपात्मक जगद्रूपानें अस्तिभातिप्रियत्वेंकरून सर्वत्र आपणच भरला. येथें कोणीं असें म्हणेल कीं, हें असें कसें झालें? तर व्यवहारांत देखील अशा गोष्टी भिडेनें होतात. पहा, एखादा न्यायाधीश मोठा सत्यप्रिय असून न्यायानें वागणारा आहे. म्हणजे त्याच्यापुढें जे तंटे येतील त्यांची मोठी बारीक चौकशी करून त्यांतील खरें इंगित काढून यथार्थ न्याय देणारा आहे. पण एखाद्या कामामध्यें त्याच्या प्रिय पत्नीची भीड पडली, तर तें काम मनांत करावयाचें नसलें, तरी तो बायकोच्या भिडेनें करितो. त्याप्रमाणें निर्गुण, निराकार, भेदशून्य, असा सत्तारूप पुरुष असतांना "आपण एक आहोंत ते अनेक होऊन आपलें सुख आपण भोगावें" अशा आवडीरूपी प्रकृतीच्या भिडेला गुंतला, कीं, त्यास सगुण, साकार अनेकनामरूपात्मक जगद्रूप बनावें लागतें. म्हणजे अनेकरूप जगत्परिणामाला प्रकृति आली, कीं अस्तिभातिप्रियत्वानें सर्वत्र अबाधितपणानें पुरुषाला रहावें लागतें. जर नामरूपात्मक जगद्भावानें असणारी प्रकृति ब्रह्मज्ञानानें नाहींशी झाली, तर तिच्या वांचून त्याचें अंग उघडें पडतें, म्हणजे अस्तिभातिप्रियत्वानें असणाऱ्या आत्मरूपावर नामरूपाचें जें कल्पित आच्छादन आहे, तें वर सांगितलेल्या ज्ञानानें नाहींसें झालें, कीं सर्वत्र सच्चिदानन्दरूप स्थितीनें आत्माच प्रगट असतो. आणि व्यवहारांतही असाच म्हणण्याचा

प्रकार आहे, एखाद्याची बायको मेली कीं नवरा उघडा पडला अथवा त्याचा संसार उघडा पडला असें म्हणतात.

जो हा ठाव मंदरूपें । उवाइलेपणें हारपे ॥
तो जाला जियेचेनि पडपे । विश्वरूप ॥ ३५ ॥

अन्वय—जो (पुरुष) उवाइलेपणे हरपे हा ठाव मंदरूपें तो जिये-चेनि पडपे विश्वरूप झाला. ॥ ३५ ॥

अ. वि.—जो परमात्मा, सच्चिदानन्दरूप, सर्वगत, सर्वव्यापी, परिपूर्ण, अक्रिय, अचल, आहे त्यालाच मूळांत मंदरूप म्हटलें आहे. मंद याचा अर्थ व्यवहारामध्यें स्थिर असा समजला जातो. म्हणूनच मंद या शब्दानें आत्म्याचें अक्रियत्व व अचलत्व सुचविलें आहे. उवाइलेपणें म्हणजे सर्वत्र विस्तारलेपणानें असूनही, हरपल्यासारखा आहे. म्हणजे घटादि पदार्थासारखा तो दृश्य नाहीं, असा पुरुष प्रकृतीच्या प्रेमसुखानें नामरूपात्मक दृश्य असा जगद्रूप झाला.

जिया चेवविला शीवु । वेद्याचे बोणे बहु ॥
वाढीतेणेशी जेउ । धाला जो ॥ ३६ ॥

अन्वय—जिया शिवु चेवविला बहु वेद्याचे बोणे (तृप्त न झाल्यामुळें) वाढितेनशी (वाढणारासह) जेउ (जेवून) जो (पुरुष) धाला ॥ ३६ ॥

अ. वि.—जसें एखादा पुरुष फार वेळ झोंपेंत आहे, अशा वेळीं त्याच्या बायकोनें सर्व स्वयंपाक तयार करून, ती बायको आपल्या पतीस भोजन करण्याकरितां जागें करिते, व तो जागा झाल्यावर जेवणाचे सर्व पदार्थ ताटामध्यें वाढून तें ताट त्याचे पुढें ठेविते. मग तो पती ताटांतील सर्व पदार्थ खाऊन तृप्त होतो. त्याप्रमाणें अनेक-नामरूपात्मक वेद्य जगत्, हेंच कोणी बोने "म्हणजे भात, पोळी, लाडू इत्यादि खाण्याचे पदार्थ" प्रकृतीनें तयार करून ती केवल सच्चिदानन्दसत्तास्वरूप जो पुरुष (आपला पती) त्यास वर सांगि-तलेले पदार्थ खाण्याकरितां जागें करिते; म्हणजे आत्मज्ञानानें जिकडे

तिकडे केवळ सच्चिदानन्द आत्मभाव प्रगट होतो, त्याबरोबर, अनेक-नामरूपात्मक वेद्य जगत् सर्व नाहींसें होऊन, त्या नंतर पुरुषाचे ठिकाणीं असलेली मूलप्रकृती, म्हणजे "ब्रह्माहमस्मि" अशी वृत्तीदेखील नाहींशी होते. म्हणजे अहंवृत्तीरूप प्रकृतीसह इदंवृत्ति बाधित होऊन, नित्य, निर्विकार, भेदशून्य अशा परिपूर्ण स्थितीनें अवशिष्ट आत्मभाव राहिला, यालाच "वाढतेनेशी जेउ धाला जो" असें मूळांत म्हटलें आहे.

निदेलेनि भातारे । जे वियें चराचरें ॥
जियेचा विसावला नुरे । आंबुलेपणही ॥ ३७ ॥

अन्वय—भातारे निदेलेनि जे (प्रकृती) चराचरे वियें । जियेचा विसावला आंबुलेपणही नुरे. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—पुरुषाच्या सत्तेचा आधार घेऊन प्रकृतिही चर (सचेत) अचर (जड) अशा उभयभावात्मक जगतास विते. म्हणजे जसें, आंबट विरजणाची संगति मिळाल्याबरोबर पातळ असणारें दूध घनरूप असें दहीं बनतें, ज्ञाने० अध्याय ९. ॥ विरजणेंयाचे संगे ॥ दूध अटेजो लागे ॥ तेवि प्रकृति आंगा रिघे ॥ सृष्टीपणाच्या ॥ तशी निराकारसूक्ष्मप्रकृती, पुरुषसत्तेच्या संगतीनें, साकार स्थूल असें जगत् बनते. ज्ञाने० अ० १४. पै माझेनिचि अंगें, पहुडलिया हे जागे, आणि सत्तासंभोगें, गुर्विणी होय ॥ ९० ॥ महद्-ब्रह्माउदरीं, प्रकृति आठै विकारी, गर्भाचि करी, पेलोवेली॥९१॥ उभयसंगें पहिलें । बुद्धितत्व प्रसवलें, बुद्धितत्वें भारलें, होय मन ॥९२॥ तरूणी ममता मनाची, ते अहंकारतत्व रची, तेणे महाभूतांची, अभिव्यक्ति होय ॥ ९३ ॥ आणि विषयइंद्रिया गवसी, स्वभावें तव भूतांसि, म्हणोनि-येती सरसी, तियेंही रूपा ॥९४॥ झालेनि विकारक्षोभे, पाठी त्रिगुणाचे उभे, तेव्हां ये वासना गर्भे, ठायेंठाव ॥९५॥ रूखाचा आवांका, जैसी बीजकणिका, जेवि बांधे उदका, भेटत खेवो ॥ ९६ ॥ तैसी माझेनि-संगे, अविद्या नाना जगे, आर घेवो लागे, आणियाची ॥ ९७ ॥ मग

गर्भगोळा तया, कैसें रूप ते ये आया। ते परियेसे राया, सुजनाचिया ॥ ९८ ॥ पै मणिज स्वेदज, उद्भिज जारज, उमटती सहज, अवयव हे ॥ ९९ ॥ व्योम वायुवशें, वाढलेनि गर्भरसें, मणिज, उससे, अवयव तो ॥१००॥ पोटीं सूनि तमरजे, आगळिकां तोय तेजे, उठिता निपजे, स्वेदज गा ॥१०१॥ आपपृथ्वी उत्कटें, आणि तमोमात्रें निकृष्टें स्थावर उमटे, उद्भिज हा ॥ १०२ ॥ पांचापांचाही विरजीं, होति मनबुध्यादि साजीं, हीं हेतू जारजीं, ऐसें जाण ॥ १०३ ॥ ऐसें चारी हे सरळ, करचरणतळ, महा प्रकृति हे स्थूळ, तेंचि शिर ॥१०४॥ प्रवृत्ति पेललें पोट, निवृत्ती ते पाठि नीट, सुरयोनि अंगे आठ, उर्ध्वाचीं ॥ १०५ ॥ कंठ उल्हासता स्वर्ग, मृत्युलोक मध्यभाग, अधोदेश चांग, नितंब तो ॥ १०६ ॥ ऐसे लेंकरूं हे एक, प्रसवली हें देख, जयाचे तिन्ही लोक, बाळसें गा ॥ १०७ ॥ चौऱ्याशी लक्षयोनी, तिये कांडा पेरां सांदणी, वाढे प्रतिदिनीं, बाळक हें ॥ १०८ ॥ नानादेह अवयवीं नामाचीं लेणीं लेववी, मोहस्तन्यें वाढवी, नित्यनवें ॥ १०९ ॥ सृष्टी वेगळवेगळिया, तियाकरांघ्रीं अंगोळिया, भिन्नाभिमान सूदलिया, मुदिया तेथें ॥ ११० ॥ हें एकोलतें चराचर, अविचारित सुंदर, प्रसवोनि थोर, थोरावली ॥ १११ ॥ पै ब्रह्मा प्रातःकाळ, विष्णु तो मध्यान्हवेळ, सदाशिव सायंकाळ, बाळा यया ॥ ११२ ॥ महा प्रळय सेजे, खेळोनिया निवांत निजे, विषमज्ञानें उमजे, कल्पोदयीं ॥११३॥ अर्जुना इयापरी, मिथ्या दृष्टीच्या घरीं, युगानुवृत्तीच्या करी, चोज पाउलें ॥ ११४ ॥ संकल्प जयाचा इष्ट, अहंकार तो विनट, ऐशिया होय शेवट, ज्ञाने यया ॥ ११५ ॥ प्रकृति ही केवल सत्तारूप पुरुषामध्यें विसावली, म्हणजे लीन झाली, कीं तिच्या संबंधानें पुरुषाकडे आलेला जो प्रतिभाव, तोही राहत नाहीं.

जंव कांत लपो बैसे। तंव नेणिजे जियोदेशो ॥
जिये दोघे आरिसे। जिया दोघा ॥ ३८ ॥

अन्वय—जव कांत लपो बैसे तव जियोदेशो नेणिजे जिये दोघे जिया दोघा आरिसे (आहेत) ॥ ३८ ॥

अ. वि.—चिदानन्दरूप पुरुषभाव संकोचित होतो, म्हणजे त्याचें अज्ञान होतें, त्यावेळेस नामरूपात्मक प्रकृतीचाच विकास होतो. तिच्या योगानें पुरुष कोठेंही भासत नाहीं. फार काय सांगावें! प्रकृति-पुरुष हे एकमेकांचे स्वसुख भोगण्याचे एकमेक आरसेच आहेत.

जियेचेनि अंग लगे। आनंद आपणा आरोगू लागे।
सर्वभोक्तृत्वही नेघे। जियेवीण कांहीं॥ ३९॥

अन्वय—आनंद जियेचे आंग लगे आपणा आरोगूं लागे (जो पुरुष) जियेवीण सर्व भोक्तृत्वही कांहीं नेघे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—केवळ आनंदरूप असणारा पुरुष, मूलस्फूर्तिरूपी प्रकृतीच्या आंगाचा आश्रय घेऊन, आपल्याच आनंदाचा आपण उप-भोग घेऊं लागला, म्हणजे, प्रकृतिद्वारा नित्य आनंदरूप पुरुष अनेक-नामरूपात्मक विषयरूप नटून आपलाच आपण उपभोग घेऊं लागला, त्या वेळेस त्या पुरुषाचे मागें "सर्वभोक्ता" हें विशेषण लागलें; पण,सर्व भोक्तृत्वाचा आरोप आत्म्यावर आणणारी जी प्रकृती, तीच जर नसेल, तर पुरुष आपल्याकडे सर्व भोक्तृत्वादि कांहीं धर्म घेत नाहीं. जसें, निद्रेच्या द्वारा स्वप्नामधील गृह, दारा, पुत्र, पौत्रादि सर्व पदार्थ पुरुषाची एक वृत्तीच नटते, व त्या सर्वांचा भोक्ताही त्याचीच वृत्ती असते, म्हणजे, तोच असतो. आतां विचार करून पाहिलें तर, स्वप्नां-तील सर्व भोग्यविषय, व त्या संबंधानें सर्व भोक्तेपणाचा निद्रिस्त पुरुषा वरील आरोप, हीं एक निद्रेमुळेंच आहेत, असें आढळून येईल. जर ती निद्राच नसेल, तर स्वप्नांतील सर्व भोग्यरूपानें असणारे पदार्थच नाहींत, मग सर्वभोक्ता कशाचा? त्याप्रमाणें वरील प्रकृतिपुरुषांचा प्रकार जाणावा.

जया प्रियेचें जें अंग। जो प्रियु जियेचें चांग॥
कालवूनि दोन्ही भाग। जेविते आहाति॥ ४०॥

अन्वय—जया प्रियेचें जें अंग (आहे तें) जियेचें जो चांग प्रियु (आहे)

(एकमेकांनीं एकमेकांत आपले स्वरूपाचे) दोन्ही भाग कालवूनि जेविते आहाति. ॥ ४० ॥

अ. वि.—कल्पित प्रकृतीचें जें अंग आहे, तें पुरुषाचें अंग आहे; म्हणजे, मायादि सर्व जगत् कल्पित असल्यामुळें, अधिष्ठानब्रह्म चैतन्याच्या सत्तेनेंच मांडलें आहे; फार काय सांगावें! मायादि सर्व जगत्, हें, केवळ अधिष्ठानब्रह्मचैतन्याचें स्वरूप आहे; कारण, जें कल्पित असतें, तें अधिष्ठान स्वरूप असतें. प्रकृति व पुरुष हे उभय-अंश एकमेकांत एकमेक कालवल्यासारखे असून, तीं एकरस ब्रह्मचैतन्याचाच उपभोग घेत आहेत. जसें मनुष्य हा, ताक व भात एकमेकांत कालवून जेवतो, पण, येथें जेवणारा कालविलेल्या ताकभाताहून वेगळा आहे, व ताक व भात हे स्वतंत्र भिन्न पदार्थ एक ठिकाणीं कालविले आहेत, तसा कालवा प्रकृतिपुरुषांचा नाहीं, तर स्वतःसिद्ध उभयतांची एक ब्रह्मसत्ता आहे, हें पुढील दृष्टांतानें सिद्ध करितात.

जैशी कां समीरेसकट गति । कां सोनियासकट कांती ॥
तैशी शिवेंशी शक्ति । अघवीच जे ॥ ४१ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें— ॥ ४१ ॥

अ. वि.—वायूसह वायूमधील गती आहे, सोन्यासह सोन्याचें तेज आहे, त्याप्रमाणें शिवासह शिवाची शक्ती आहे, म्हणजे शिव शक्ति एकरूप आहेत.

कां कस्तूरीसकट परिमळु । कां उष्मेसकट अनळु ॥
तैसा शक्तीशी केवळु । श्रीशीवूचि जो ॥ ४२ ॥

अन्वय—परिमळुसकट कस्तुरी, उष्णेसकट अनळु, तैसा जो शिवु शक्तीशी केवळु आहे. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—सुगंधासह कस्तुरी आहे अथवा उष्णतेसह अग्नी आहे तशी शक्तीही केवळ शिवच आहे. तात्पर्य इतकेंच कीं, पूर्वीच्या व आतांच्या दृष्टांतामध्यें शब्द दोन, परंतु अर्थ एक आहे; त्याप्रमाणें शिव, शक्ति हे शब्द दोन, परंतु अर्थ एक सच्चिदानन्दरूप परब्रह्म आहे.

राती आणि दीवो । पातली सूर्याचा ठावो ॥
तैसा आपुलिया साचीं वावो । दोघे जिये ॥ ४३ ॥

अन्वय—सूर्याचा ठावो राती आणि दिवो पातली तैसी जीये दोघे आपुल्या साचीं वावो (झाली) ॥ ४३ ॥

अ. वि.—रात्रंदिवसाला हेतु जो सूर्य, त्या सूर्याच्या गावांत, रात्र आणि दिवस मिळून जर गेलीं, तर रात्रीसह दिवस नाहींसा होईल. म्हणजे रात्र गेल्यामुळें, तत् सापेक्ष दिवस, ही कल्पना देखील राहणार नाहीं. तसें सच्चिदानन्दरूपब्रह्माधिष्ठानांवर, प्रकृती व पुरुष या कल्पना आहेत, तें अधिष्ठानब्रह्म, कल्पित पुरुष व प्रकृती, यांचे ठिकाणीं जर प्रकट होईल, म्हणजे, अधिष्ठानब्रह्माचें जर दृढ अपरोक्षज्ञान होईल, तर, कल्पित प्रकृतिपुरुषभाव बाधित (मिथ्या) होईल.

किंबहुना तिये । प्रणवाक्षरी विरुढतिये ॥
दशेचीही वैरीये । शीवशक्ति ॥ ४४ ॥

अन्वय—किंबहुना प्रणवाक्षरीं विरूढतिये तिये दशेचे शिवशक्ति वैरियें (आहेत) ॥ ४४ ॥

अ. वि.—निर्गुण, निराकार, ब्रह्मामध्यें "एकोऽहं" असा जो संकल्प उठला, तेंच प्रणवाचें मूळबीजभूतस्वरूप आहे; त्यापासून अकार, उकार, मकार अशा तीन मात्रारूपी अंकुर निर्माण झाला; व, त्याच अकारादि तीन मात्रा सत्वरजादि गुणरूप धारण करून, त्यापासून जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति, अशा त्रय अवस्थारूप व्यष्टिसमष्ट्यात्मक प्रपंच निर्माण झाला. अशा तऱ्हेनें अकारादि मात्रात्रय अंकुरापासून, सर्व प्रपंचवृक्ष तयार होतो; व हीच प्रणव अक्षरानें विरूढणारी दशा आहे. या दशेची सच्चिद्रूपानें एक असणारी जी शिवशक्ती, ती विरोधी आहे. म्हणजे ही प्रकृती व पुरुष आपल्या तात्विक सच्चिदानन्द स्वरूपानें प्रकट झाली कीं, प्रणवादि सर्व जगत् लयाला जातें, म्हणजे बाधित (मिथ्या) होतें.

हे असो नामरूपाचा भेदशिरा। गिळित एकार्थाचा उजिरा
नमो तया शीव वोहरा। ज्ञानदेवो म्हणें ॥ ४५ ॥

अन्वय—हे असो नामरूपाचा भेदशिरा एका अर्थाचा उजिरा गिळीत (आहे) तया शिव वोहरा ज्ञानदेवो नमो म्हणे. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—नामरूपात्मक सर्व जगत् हाच कोणी एक शिरा, येथें शिऱ्याचें रूपक करण्याचा हाच हेतु दिसतो कीं, शिऱ्यामध्यें रवा व साखर असे दोन पदार्थ असतात; त्याचप्रमाणें सर्व जगतामध्यें नाम आणि रूप हा भेद आहे, म्हणून, "नामरूपाचा भेदशिरा" असे मूळांत उद्गार काढले आहेत. आतां या शिऱ्यास खाणारे, एक अर्थरूप प्रकृती पुरुष आहेत; म्हणजे, अस्ति, भाति, प्रिय आत्मरूप, हेंच पुरुषाचें स्वरूप आहे आणि प्रकृतीचेंही तात्विक स्वरूप हेंच आहे; आणि तें सर्व नामरूपाचे ठिकाणीं अव्यभिचारपणानें नांदत आहे; कोणताही पदार्थ घेतला, तरी तेथें अस्तित्व, भातित्व आणि प्रियत्व हें असावयाचेंच. जसें, घट आहे, घट भासतो व घट प्रिय आहे, त्याचप्रमाणें पट (वस्त्र) आहे, पट भासतो, आणि पट प्रिय असतो. कित्येक पदार्थ अप्रिय असतात, असें कोणी म्हणेल तर, तेही प्रियच आहेत. तें असें; जे पदार्थ, हा अप्रिय म्हणून म्हणत असतो, त्यांच्या त्यागाविषयीं ह्याच्या मनांत प्रीति असते. व जे प्रिय म्हणून वाटत असतात, त्यांच्या स्वीकाराविषयीं प्रीति असते; एवंच, सर्व पदार्थांचे ठिकाणीं, अस्ति, भाति, प्रियत्व हें एकसारखें अखंड आहे. तसें नामरूप नाहीं; पहा, घटनाम पटाचे ठिकाणीं नाहीं. व त्याचप्रमाणें घटरूप, पटाचे ठिकाणीं नाहीं. पटनाम, घटाचे ठिकाणीं नाहीं, व त्याचप्रमाणें पटरूप, घटाचे ठिकाणीं नाहीं. यावरून नामरूप हें व्यभिचारी आहे, व जें व्यभिचारी असतें, तें कल्पित व मिथ्या असतें, आणि व्यवहारामध्येंही नामरूपाचाच नाश दिसतो. अस्तिभातिप्रियत्वानें असणाऱ्या आत्मतत्वाचा नाश नाहीं; जसें हंडी आहे, हंडी भासते, व

हंडी प्रिय आहे, ती हंडी फुटली तर हंडी हें नाम व रूप नष्ट झालें, पण, अस्तिभातिप्रियत्व हें नष्ट झालें नाहीं. तें असें; हंडी फुटली म्हणजे तिच्या कांचा होतात; तेथेंही अस्तिभातिप्रियत्व आहे; तें असें; कांच आहे, कांच भासते, व मुलांना पतंगाच्या दोऱ्यास (मांजा करण्याकरितां) कांच प्रिय आहे. तात्पर्य, अस्तिभातिप्रियरूप प्रकृति पुरुष, नित्य आहेत; आणि नामरूप हीं, कल्पित, मिथ्या आहेत. असा विचार, श्रवण, मनन, निदिध्यासनाच्या अभ्यासानें दृढ झाला कीं, सर्व कल्पित नामरूपाची बाधा होऊन, सर्वत्र एक अस्तिभातिप्रियरूपआत्मभावच प्रकट राहील, अशा ह्या पारमार्थिक एकअर्थरूप शिवशक्ति दंपत्यांस ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात मीं नमस्कार केला.

जयाच्या रूपनिर्धारीं । गेली परेसी वैखरी ॥
सिंधूशीं प्रलयनीरीं । गंगा जैशी ॥ ४६ ॥

अन्वय—जैसी प्रळयनीरीं गंगा सिंधुसी (लयाला गेली) तैसी जयाच्या (प्रकृतिपुरुषाच्या) रूपनिर्धारीं वैखरी परेसी गेली ॥ ४६ ॥

अ. वि.—प्रळयकालीं आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व उदकमय होतें, त्या ठिकाणीं गंगा सिंधुसहवर्तमान जशी नाहींशी होते, त्याप्रमाणें सच्चिदानन्दरूपवस्त्वात्मक प्रकृतिपुरुषाच्या स्वरूपाविषयींचा, वाणीनें निर्णय करावयास गेलें तर, परावाणी सहवर्तमान वैखरी नाहींशी होते. कारण त्या उभयतांचें पारमार्थिक स्वरूप निःशब्द आहे. त्याचा शब्दानें निर्णय कसा होईल? "नोहे शब्दाधीन वर्म आहे दुरी ॥ नोहे तंत्रीं मंत्रीं अनुभव तो." तुकाराम महाराज.

जया दोघांच्या आलिंगनीं । विरोनी गेलीं दोनी ॥
अघवीयाचि रजनी । दिठीच जे ॥ ४७ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें ॥ ४७ ॥

अ. वि.—पुरुष व प्रकृति या दोघांनीं एकमेकांस आलिंगन दिलें कीं, हीं दोघेंही नाहींशीं होऊन जातात; म्हणजे, प्रकृति व पुरुष या

उभयतांचें तात्विकस्वरूप, सच्चिदानंदरूप अधिष्ठान एक ब्रह्मचैतन्य आहे, असें अपरोक्षज्ञान होणें, हेंच प्रकृति व पुरुष यांचें आलिंगन समजावें. अशा या आलिंगनानें कल्पितप्रकृतिपुरुषांची निवृत्ति होते. याप्रमाणें उभयतांचे आलिंगनांत उभयतांचें विरणें समजावें. जसें काळोख्या रात्रीं दृष्टी वेगळी न राहून रात्रीशीं मिसळून जाते; म्हणजे, दिवसामध्यें जशी दृष्टी सर्व पदार्थांहून वेगळी, म्हणजे अनेक दृश्यांना पाहणारी असते, तशी, रात्रीमध्यें काळोख व पाहणारी दृष्टी, हीं सर्व एकतमच आहेत.

अथवा, सूर्याच्या उदयांत सर्व रात्र प्रकाशमय होते या दृष्टीनेंच मूळामध्यें "अघवियाचि रजनी दिठीच जे" असें म्हटलें आहे. दिठी याचा अर्थ दृष्टी जरी होतो तरी येथें प्रकाश असा घ्यावा, व तो बरोबरही होईल, कारण दृष्टी या शब्दाच्या अर्थाचा विचार केला तर असें आढळून येईल कीं दृष्टी म्हणजे एक जातीचा प्रकाश आहे.

वायू चळबळेंशी । जिराला व्योमाचिये कुशी ॥
अटला प्रळय प्रकाशी । सप्रभभानु ॥ ४८ ॥

अन्वय—व्योमाचिये कुशी वायु चळबळेसी जिराला, प्रळय प्रकाशी सप्रभ भानू अटला. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—आकाशामध्यें वायु आपल्या चंचलपणासह नाहींसा होतो; अथवा, प्रळयकाळच्या क्षोभित झालेल्या तेजदेवतेमध्यें, सूर्य आपल्या प्रकाशासह नाहींसा होतो.

तेवी निहाळिता ययाते । गेले पाहणेनशी पाहते ॥
पुढती घरौते वरौते । वंदिली तिये ॥ ४९ ॥

अन्वय—तेवी ययाते (प्रकृतीपुरुषाते) न्याहाळिता पहाते पहाणेनशी गेले तिये घरौते वरौते पुढती वंदिली. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें या वास्तविकसच्चिदानन्दस्वरूप प्रकृतिपुरुषांना पहावयास गेलें असतां, पहाते म्हणजे पहाण्याचा विषय, व पहाणें, हीं सर्व नाहींशीं होऊन, केवल एक आत्मभाव राहतो. अशा अवशिष्ट

आत्मभावरूपी प्रकृतिपुरुषांना, मीं जगद्रूपी घराचे आंत, व बाहेर, खालीं, सर्वत्र वंदन केलें. (नमस्कार केला.)

जयाच्या वाहणी । वेदकु वेद्याचें पाणी ॥
न पिये पण सांडणी । आंगाचीही करी ॥ ५० ॥

अन्वय—जयाच्या वहाणी वेद्याचें पाणी वेदकु न पिये पण अंगाचीही सांडणी करी. ॥ ५० ॥

अ. वि.—ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान, ह्या त्रिपुटीरहित सच्चिद्घनरूपीप्रकृतिपुरुष ह्याच कोणीएक ओघ, अनादिकालापासून वहात आहे; तेथें त्यांना जाणण्याचा विषय करून, जाणणारा, त्यांना जाणणें हेंच कोणी पाणी, तें प्यावयास गेला; पण तें पाणी प्यावयास न मिळतां, तेथें त्यानें आपल्या आंगाची सांडणी केली, म्हणजे आपणच आंगानें बुडून गेला. भावार्थ असा कीं, सर्वांतर्यामीं असणारा, स्वयंप्रकाशमान्, सच्चिदानन्दरूप, जो आत्मभाव, त्यास वृत्तिज्ञानानें जाणावयास गेलेल्यांची वृत्ति चित्प्रकाशरूप आत्मभावांत नाहींशी होते; त्यामुळें जाणणाराही लयाला पावतो. कारण, ज्ञेय आणि ज्ञाता, हे उभयतां, मधल्या ज्ञानवृत्तीच्या आधारावर आहेत. ती ज्ञानवृत्ति गेली, कीं ज्ञेय व ज्ञाता हे दोन्हीही राहत नाहींत. या न्यायानेंच "सांडणी आंगाची करी" असें मूळांत म्हटलें आहे.

तेथ मि नमस्कारा । लागीं हो दुसरा ॥
तरी लिंगभेद पऱ्हा ॥ जोडूं जावो ॥ ५१ ॥

अन्वय—तेथें मी नमस्कारालागी दुसरा हो, तरी लिंगभेद जोडूं पऱ्हा जावो ? ॥ ५१ ॥

अ. वि.—परमार्थतः प्रकृतिपुरुषांच्या स्वरूपीं ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान ही त्रिपुटी मुळींच नाहीं, त्या ठिकाणीं, मी त्यांना नमस्कार करण्याकरितां, त्यांच्याहून निराळा जर राहिलों, तर सच्चिदानन्दरूप एकरसाचें जें हें प्रकृतिपुरुषरूपी लिंग आहे, तें फोडून दोन तुकडे करण्याकरितां मला कोठें परक्या ठिकाणीं जावयास नको; कारण, सजातीयविजातीय

स्वगतभेदशून्य, व देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य, अशा केवळ सच्चिदानन्दरूप, एकार्थस्वरूप, प्रकृतिपुरुषांचे ठिकाणीं देहबुद्धि धरून माझें निराळें राहणें, व आपल्यापासून त्यांना वेगळे मानून, त्यांना नमस्कार करण्याविषयीं प्रवृत्त होणें, हीच लिंगभेदाची जोड केल्यासारखें आहे.

परी सोनेंनसी दुजे । नव्हतु लेणे सोना भजे ॥
हें नमन करणें माझें । तैसें आहे ॥ ५२ ॥

अन्वय—परी लेणें सोनेंनसी दुजे नव्हतु सोनिया भजे तैसें हें माझें नमन करणें आहे ॥ ५२ ॥

अ. वि.—परंतु दागिने सोन्याहून निराळे न होतां, ऐक्यपणानें सोन्याला भजतात, त्याप्रमाणें हें माझें नमन करणें आहे. म्हणजे, प्रकृतिपुरुष हीं सच्चिदानंदरूप आत्मभावानें ज्या अर्थीं सर्वांतर्यामीं आहेत, त्या अर्थीं, माझ्या अंतर्यामीं आत्मत्वानें तींच नांदत आहेत; यास्तव देह, इंद्रिय, मन, बुद्ध्यादि सर्व तत्वांपैकीं, माझें आत्मरूप, कोणीएक नाहीं, तर माझें तात्विक आत्मस्वरूप ही परमार्थतः एकरूप असणारीं प्रकृतिपुरुषच आहेत, असें विचारानें दृढ समजून, स्थूलसूक्ष्मसंघाताचें तादात्म्य टाकणें, हाच अभेद वस्तुतंत्र नमस्कार आहे, तो मीं केला.

सांगता वाचेते वाचा । ठावो वाच्य वाचकाचा ॥
पडता काय भेदाचा । विटाळु होये ॥ ५३ ॥

अन्वय—वाचे ते वाचा सांगता वाच्य वाचकाचा ठावो (होय) (तरी) काय पडता भेदाचा विटाळु होये ? ॥ ५३ ॥

अ. वि.—वाणीनें वाणीचें वर्णन करीत असतां, वाच्यवाचक असा जरी भेद दिसला, तरी तेथें काय खरोखर भेदाचा विटाळ आहे? कारण, जिचें वर्णन करावयाचें अशी वाच्य तरी वाणीच आहे, व वर्णन करणारी वाचक तरी वाणीच आहे, म्हणून तेथें भेदाचा कांहीं विटाळ नाहीं.

सिंधुआणि गंगेची मिळणी। स्त्रीपुरुष नामाची मिरवणी॥
दिसतसे तरी काय पाणी। द्वैत होईल॥ ५४॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें॥ ५४॥

अ. वि.—गंगा आणि सिंधु जेथें मिळतात, तेथें गंगा ही स्त्री, आणि सिंधू हा पुरुष, अशा नामाचा व्यवहार जरी झाला, तरी समुद्र व गंगा यांचे पाण्यांत कांहीं भेद आहे काय? म्हणजे समुद्राच्या पाण्याकडे हात घातला तर हाताला मिशा लागतात, व गंगेच्या पाण्याकडे हात घातला तर हाताला नथ लागते काय? व्यवहारांतील स्त्रीपुरुषाचे योगाप्रमाणें गंगेचा व समुद्राचा योग नसून, उभयरूपानें एक पाणीच आहे.

पाहेपा भास्य भासकता। आपुला ठाईं दाविता॥
एकपण काय सविता। मोडीतसे॥ ५५॥

अन्वय—पाहेपा सविता आपुल्या ठाईं भास्य भासकता दाविता काय (आपलें) एकपण मोडितसे? ॥ ५५॥

अ. वि.—असें पहा कीं सूर्य आपल्या स्वरूपीं भास्य भासक हे दोन्ही प्रकार दाखवितो, तरी सूर्याच्या एकपणामध्यें बिघाड येत नाहीं. जसें सूर्यप्रकाशानें भूतलावरील दिसणाऱ्या वस्तु भास्य, व त्यांना प्रकाशणारा सूर्य भासक, यांच्यामध्यें भेद आहे, तसें सूर्याला सूर्याचेच प्रकाशानें पहावयाचा, म्हणून भास्य व भासक, एक सूर्यच आहे.

चांदाचिया दोंदावरी। होता चांदणियाची विखुरी॥
काय उणे दीप्तीवरी। गिवसोपा दीपु॥ ५६॥

अन्वय—चांदाचिया दोंदावरी चांदणियाची विखुरी होता काय दीप्तीवरी उणें (होत) दिपु गिवसोपा? ॥ ५६॥

अ. वि.—चंद्राच्या देहावर चांदणें पसरलें जाऊन, त्या योगानें चंद्राचें तेज कांहीं कमी होतें काय? व त्याला पहावयास दिवा शोधावा लागतो काय?

मोतियाची कीळ । होय मोतियावरी पांगुळ ॥
अगळे निर्मळ । रूपा ये की ॥ ५७ ॥

अन्वयः—मोतियाची कीळ मोतियावरी पांगुळ होय (तरी) आगळे निर्मळ रूपा ये की ॥ ५७ ॥

अ. वि.—मोत्यांचें तेज हें मोत्यांवर जरी स्थिरावलें गेलें, तरी तें मोतीं झाकलें न जातां, विशेष निर्मळ व सुशोभित दिसूं लागतें.

मात्राचिया त्रिपुटिया । प्रणवू काय केला चिरटिया ॥
कीं णकार ती रेघटिया । भेदवला काई ॥ ५८ ॥

अन्वय—मात्राचिया त्रिपुटिया प्रणव काय चिरटिया केला? की(ण) णकार ती रेघटीया भेदवला काई? ॥ ५८ ॥

अ. वि.—अ, उ, म्, अशा त्रयमात्रांच्या योगानें प्रणवाचे काय तीन तुकडे झाले? किंवा ' ण ' या अक्षरांत तीन रेघा आहेत म्हणून त्यानें तो काय भेदला गेला, म्हणजे त्याचे तीन तुकडे झाले काय?

अहो ऐक्याचें मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे ॥ तरी स्वतरंगाचीं मुकुळें । तुरंबु कां पाणी ॥ ५९ ॥

अन्वय—अहो ऐक्याचें मुदल न ढळे आणि साजिरेपणाचा लाभ मिळे तरी पाणी स्वतरंगाचीं मुकुळें (पुष्पें) तुरंबुका (हुंगुका) ॥५९॥

अ. वि.—अहो सच्चिदानंदरूप प्रकृतिपुरुषांच्या ऐक्यस्वरूपाच्या मुदलामध्यें कांहींएक तोटा न येतां, (त्यांचें एकपण न बिघडतां), त्यांना नमस्कार करण्याचा लाभ जर आम्हाला मिळत असेल, तर तो कां घेऊं नये? पाण्याचा एकपणा न बिघडतां, आपलीं लाटारूपी फुलें जर त्याला हुंगतां येतील, तर तीं त्यानें खुशाल हुंगावीं, सोन्याचा कस व वजन कांहीं कमी न होतां, जर दागिन्यांची शोभा भोगतां येत आहे, तर तो लाभ कां घेऊं नये? त्याप्रमाणें प्रकृतिपुरुषाचा अभेदभाव कायम ठेऊन, त्यांना नमस्कार करण्याचा आम्हाला लाभ मिळतो आहे, तर तो आम्हीं कां घेऊं नये?

म्हणोनि भूतेशु भवानी। वंदिलीं न करोनी सिनानी॥
मी निघालों नमनी। तें हे ऐसें॥ ६०॥

अन्वय—ह्मणोनी भुतेशु (आणि) भवानी (हीं) सिनानीं न करोनी वंदिलीं. मीं नमनीं निघालों तें हें ऐसें. ॥ ६० ॥

अ. वि.—पूर्वी म्हटल्याप्रमाणें, उभयतां शिवशक्तींना वेगळे वेगळे न समजतां, उभयतांचें एकस्वरूप जाणून, मीं त्यांना वंदन केलें; पण त्यांना नमस्कार करण्याकरितां मी असा प्रवृत्त झालों, म्हणजे तो कसा प्रवृत्त झालों हें पुढील ओवींत दृष्टान्तानें सांगतात.

दर्पणाचेनि त्यागें। प्रतिबिंब बिंबीं रिगे॥
कां बुडी दीजे तरंगे। वायूचा ठेला॥ ६१॥

अन्वय—(जसें) दर्पणाचे त्यागेंनि बिंबीं प्रतिबिंब रिगे, का वायूचा ठेला तरंगे बुडी दीजे. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—जसें आरशाचा त्याग केल्याबरोबर, बिंबाचे ठिकाणीं प्रतिबिंब प्रविष्ट होतें, अथवा वारा शांत झाल्याबरोबर तरंग पाण्यांत नाहींसा होतो.

नातरी नीद्‌जात खेवो। पावे आपुला ठावो॥
तैशी बुद्धित्यागें देवीदेवो। वंदिलीं मिया॥ ६२॥

अन्वय—नातरी नीद जात खेवो, आपला ठावो पावे; तैसे म्या बुद्धित्यागें देवीदेवो वंदिलीं. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—अथवा, स्वप्नासह निद्रा जाताक्षणींच निद्रितपुरुष आपल्या जागृत अवस्थेवर येतो, तसें ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मीं बुद्धीचा त्याग करून देवोदेवीचें वंदन केलें; एकामध्यें द्वैत सिद्धी करणारी तिसरी उपाधी असते. जसें, आरशांत पाहणारा एक आहे, पण त्या एकाचे दोन दाखविणारा तिसरा आरसा आहे. आतां दोहोंचें पुन्हां ऐक्य करावयाचें असेल तर प्रतिबिंबाचा बाध केला पाहिजे. वेदान्तामध्यें यालाच बाधसमानाधिकरण म्हणतात. व दुसरें

मुख्यसमानाधिकरण आहे. जसें घटाकाशाचें महाकाशाशीं ऐक्य करावयाचें असेल तर, घटाकाशाची बाधा करून, महाकाशाशीं ऐक्य करण्याची जरूरी नाहीं. कारण, घट असतांनाही, घटाकाशाचें व महाकाशाचें मुख्यसमानाधिकरण आहे; पण आभासाची व कूटस्थाची मात्र एकसत्ता नाहीं; तेथें आभासाचें कूटस्थाशीं ऐक्य करण्याकरितां, बुद्धीसहित आभासाची बाधा करावयास पाहिजे; म्हणजे देह, इंद्रिय, प्राण, मन, बुद्धि व बुद्धिगतचिदाभास, हीं सर्व माझ्या आत्मस्वरूपीं विवर्त आहेत; म्हणजे, सूर्यकिरणावर विपरीत भासणाऱ्या मृगजळासमान मिथ्या आहेत; मी निर्गुण, निर्विकार, भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप आत्मा आहें, असें दृढ जाणणें, यालाच बुद्धीचा त्याग (बाधा) व शिवशक्तीचें वंदन, असें समजावें. अशा, तऱ्हेनें बुद्धित्याग करून सच्चिदानंदरूप शिवशक्तीचें मीं वंदन केलें.

सांडूनि मीठपणाचा लोभु। मिठें सिंधुत्वाचा घेतला लाभु।
तेवीं अहं देऊनि मी शंभु। शांभवी जालों ॥ ६३ ॥

अन्वय—मीठपणाचा लोभु सांडुनी मिठें सिंधुत्वाचा लाभू घेतला तेंवि मीं अहं देउनी शंभू शांभवी झालों. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—जसें मिठानें आपल्या घनत्वाचा व अल्पत्वाचा लोभ टाकून तें समुद्राशीं मिसळून समुद्ररूप झालें, त्याप्रमाणें एकदेशी सगुण, स्थूल, अशा शरीराचा पूर्वींच्या ओवींच्या अर्थांत सांगितलेल्या विचाराच्या आश्रयानें देहाहंकार टाकून, एक सच्चिदानंदघन, आत्मस्वरूप शिवशक्तीशीं मीं ऐक्याला पावलों, म्हणजे तो मी आहें असें दृढ निश्चयानें जाणिलें.

शिवशक्ति समावेशें। नमन केलें म्यां ऐसें ॥
रंभागर्भ आकाशें। रिघाला जैसा ॥ ६४ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते शिवशक्तिसमावेशनमनंनाम प्रथमं प्रकर्णं संपूर्णं ।

अन्वय—जैसा रंभागर्भ आकाशे रिघाला ऐसे शिवशक्ति समावेशे म्या नमन केलें. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—केळीच्या खुंटाचीं सर्व सोपटें सोलून काढल्यावर, त्यांतील अवशेष पोकळीच राहते, त्या पोकळीचें महाकाशाशीं सहज मिळणें आहे. तसें स्थूलअन्नमयकोश मी नाहीं, अशा विचारानें तें कोशरूपी सोपट काढलें; त्याचप्रमाणें सूक्ष्म, प्राणमय, मनोमय व विज्ञानमयकोश हेही पण माझें स्वरूप नाहीं, अशा विचारानें हीं कोशरूपी सोपटें काढून टाकलीं; त्याचप्रमाणें सर्वांच्या पलिकडचा असा आनंदमयकोशही माझें स्वरूप नाहीं, अशा विचारानें त्यालाही पण सोलून टाकिलें; हे पंचकोश एकदेशी, मिथ्या, जड व मळा दृश्य आहेत, यांचा प्रकाशक, व यांना अधिष्ठानभूत असा सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहें. अशा विचारानें सर्व कोशांचा निरास होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या चिद्रूपकूटस्थाशीं जीवात्म्याचें अभेदत्वास पावणें, हेंच माझें नमन करणें होय.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते शिवशक्तिसमावेशनमनं नाम प्रथमं प्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण दुसरें.

आतां उपाय वनवसंतु । जो आज्ञेचा आहेवतंतु ।
अमूर्तेचि परी मूर्तु । कारुण्याचा ॥ १ ॥

अन्वय—जो (सद्गुरु) उपाय (हेंच कोणी) वन (त्याचा) वसंत (आहे) जो (सद्गुरु) आज्ञेचा आहेवतंतु (मंगळसूत्र) जो (सद्गुरू) अमूर्त परि कारुण्याचा मूर्त. (आहे.) ॥ १ ॥

अ. वि.—साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकाऱ्यांनीं मोक्षप्राप्तीकरितां करावयाचीं जीं श्रवणमननादि साधनें, म्हणजे उपाय, हेंच कोणी एक वन (बाग), या वनाला फळद्रूप करणारे सद्गुरु, हेच कोणी एक वसंत आहेत. जसे व्यावहारिक बागेस फुलें व फळें येण्यास तिसऱ्या वसंताची आवश्यकता आहे, त्याप्रमाणें साधक जरी अनेक साधनरूपी उपाय करित आहेत, तरी त्यांना आत्मज्ञानप्राप्त होत नाहीं, तर आत्मज्ञान-रूप फल येण्यास तिसरी एक गोष्ट म्हणजे श्रीसद्गुरुकृपा पाहिजे. त्यावांचून साधकांना आत्मज्ञानफलप्राप्ती होणार नाहीं. ज्ञानेश्वरी अ.१० ओ.१६८ म्हणोनि भाग्य जैं सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदा सफळ । तैसें श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ॥ जी वनकर झाडें सिंपी जीवें साटी । पाडूनि जन्में काढी आटी । परि फळेंसीं तैंचि भेटी । जैं वसंतु पावे ॥ अहो विषमा जैं वोहट पडे । तैं मधुर तें मधुर आवडे । पैं रसायन तें गोडें । जैं आरोग्य देहीं॥ कां इंद्रियें वाचा प्राण । यां जा-लियाचें तैंचि सार्थकपण । जैं चैतन्य येऊनि आपण । संचरे माजी ॥ तैसें शब्दजात आलोडिलें । अथवा योगादिक जें अभ्यासिलें । तें तैंचि ह्मणोंये आपुलें । जै सानुकूळ श्रीगुरु ॥ कारण आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञान-प्राप्तीविषयीं मुख्य अंतरंग साधन “तत्वमसि” महावाक्य आहे; म्हणजे

"तत्वमसि" ह्या महावाक्याचें मुमुक्षूस श्रवण झाल्याबरोबर, देहेंद्रियमनबुद्ध्यातीत, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप आत्मा, मी आहें, असें आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान होतें. कारण, जी अव्यवहित वस्तु आहे, तिचें शब्दानें अपरोक्षज्ञान होतें व परोक्षही ज्ञान होतें. उदाहरणार्थ एखाद्याच्या अगदीं जवळ घट आहे, तेथें कोणी गृहस्थानें असें म्हटलें कीं, अहो येथें घट आहे, तेव्हां हें त्याचें भाषण ऐकून, ज्याचे अगदीं जवळ घट होता, त्यास जवळच्या घटाचें परोक्ष ज्ञान झालें, म्हणजे घटस्वरूपाची कल्पना त्याच्या हृदयावर उभी राहिली. नंतर त्यानें त्या दुसऱ्या गृहस्थास असें विचारिलें कीं, तुह्मीं येथें घट आहे, असें जें म्हणालांत, तो घट कोठें आहे ? त्यावर त्या गृहस्थानें त्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या घटाकडे बोट करून, हा पहा तो घट आहे, असें सांगतांक्षणींच अति जवळ असणाऱ्या घटाचें अपरोक्ष ह्मणजे प्रत्यक्ष ज्ञान झालें. पण असा नियम व्यवहित (दूरची, अदृष्ट) वस्तुविषयीं मात्र लागू नाहीं; कारण, व्यवहित वस्तूचें शब्दानें नेहमीं परोक्षज्ञान होतें, अपरोक्ष होत नाहीं. उदाहरणार्थ व्यवहित स्वर्गाची शब्दानें कितीही माहिती दिली, तरी ऐकणारास त्याचें परोक्षच ज्ञान होतें, आणि जवळच्या वस्तूचीं परोक्ष व अपरोक्ष अशीं दोनीही ज्ञानें होतात, हें वर सांगितलें आहे. तसें वेदांतामध्यें महावाक्य आणि अवांतर वाक्य असे दोन प्रकार आहेत. ब्रह्म हें सर्वगत आहे, सर्वव्यापी आहे, सच्चिदानंदरूप आहे, असें बोधित करणारें जें वाक्य, तें अवांतर वाक्य होय. त्या अवांतरवाक्याचें मुमुक्षूस श्रवण झाल्याबरोबर, अत्यंत समीप म्हणजे साधकाच्या हृदयांत आत्मत्वानें असणाऱ्या स्वात्म्याचें परोक्षज्ञान होतें. जें अवांतर वाक्याच्या श्रवणानें मुमुक्षूस परोक्ष समजलेलें, सर्वगत, सर्वव्यापी, आत्मतत्व, तें तूं आहेस, असें सांगणारें जें वाक्य तेंच " तत्वमसि " महावाक्य आहे. अशा ह्या " तत्वमसि " महावाक्याच्या श्रवणानें, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप

आत्मा मी आहें, असें आत्म्याचें अपरोक्षज्ञान मुमुक्षूस होतें. सारांश, आत्मसाक्षात्कार देणारें मुख्य अंतरंग साधन 'तत्वमसि' महावाक्य आहे; व त्या महावाक्याचा मुमुक्षुजनांस बोध करणारे, सद्गुरु आहेत. म्हणून, मुमुक्षूंनीं मोक्षप्राप्तीकरितां अनेक साधनरूपी उपाय जरी केले, तरी आत्मसाक्षात्काररूपफल हें सद्गुरुवसंतावांचून प्राप्त होणार नाहीं, असें जाणून मुमुक्षुजनांकडून होणाऱ्या उपायरूपी वनास, आत्मसाक्षात्काररूप फल देणारे, श्रीगुरु वसंत आहेत, असें मूळांत म्हटलें आहे. सद्गुरु हे ब्रह्मविद्येचे आहेवंततु (मंगळसूत्र) आहेत; म्हणजे ब्रह्मविद्या ही सद्गुरूंच्या अस्तित्वावर आहे. ते स्वरूपानें अमूर्त, निराकार जरी आहेत, तरी जन्ममृत्युरूपी संसारदुःखानें व त्रिविधतापानें तप्त जो झालेला आहे व त्यांतून आपली सुटका व्हावी अशा इच्छेनें जो मुमुक्षु सद्गुरूस शरण गेला आहे, त्या मुमुक्षुविषयींच्या दयेची सद्गुरु हे केवळ मूर्तिच आहेत.

मोडोनी माया कुंजरु । मुक्त मोतियाचा वोगरु ॥
जेवविना सद्गुरु । निवृत्ति वंदु ॥ २ ॥

अन्वय—(सत्शिष्याची) माया कुंजरू मोडोनी मुक्त मोतियाचा ओगरू (सत्शिष्यास) जेवविता निवृत्ति सद्गुरू वंदु ॥ २ ॥

अ. वि.—सत्शिष्याचा नित्यमुक्त आत्मभाव, मायारूपी हत्तीनें आच्छादित झाला होता. त्या मायारूपी हत्तीस, आत्मबोधरूपी शस्त्रानें नाहींसें करून, नित्यमुक्तआत्मभावरूपी मोती, हेंच कोणी अन्न, याचें भोजन वाढून, सत्शिष्याच्या अनुभवरूपी मुखानें जेवविणाऱ्या सद्गुरु निवृत्तीचें मी (ज्ञानेश्वर) वंदन करितों. भावार्थ असा कीं, ज्याप्रमाणें एखाद्या हत्तीला मारून त्याच्या गंडस्थलांतील मोती काढून घेऊन श्रीमंत लोकांना त्याचा उपभोग घेण्याकरितां व्यापारी देतात, त्याप्रमाणें अज्ञानावरणादियोगेंकरून नित्यमुक्तआत्मभाव झांकला होता, त्या अज्ञानाचें विरोधी जें आत्मज्ञान, त्या आत्मज्ञानाचा सत्शिष्यास "तत्वमसि" महावाक्याचे द्वारा सद्गुरूंनीं बोध

केल्याबरोबर, देहत्रयातीत, गुणत्रयातीत, पंचकोशातीत, सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त आत्मा मी आहें, असें ज्ञान होतें, व त्याबरोबर अज्ञानावरणादिकांची निवृत्ति होऊन स्वात्मसुखाचा त्या सत्‌शिष्यास लाभ होतो.

अविद्येचे आडवे । भुंजीत जीवपणाचे भवे ॥
तया चैतन्याचे धांवे । कारुण्ये जो की ॥ ३ ॥

अन्वय—अविद्येचे आडवें जीवपणाचें भवें भुंजीत तया चैतन्याचें जो कारुण्ये धांवे कीं ॥ ३ ॥

अ. वि.—आत्मस्वरूपाच्या विस्मृतिरूप अविद्यारूपी जें जंगल, त्यामध्यें मी देह, मी जन्मणारा, व मरणारा, मी ब्राम्हण, मी गोरा, मी काळा इत्यादि देहधर्म आपल्या ठिकाणीं मानून, अनेक योनींतून जन्ममृत्युरूपी फेऱ्यांतून फिरत रहाणारें जें चैतन्य जीवदशा भोगीत होतें, व यांतून आपली सुटका व्हावी, अशा हेतूनें तें चैतन्य सद्गुरूचा धांवा करावयास लागल्यावर, त्याची दया मनामध्यें येऊन, त्याला त्या संकटांतून सोडविण्याकरितां त्याच्या धांव्याला धांवणारे सद्गुरु निवृत्तिनाथ आहेत.

जयाचेनि आपांगपाते । बद्ध मोक्षपणीं आते ॥
भेटे जाणतया जाणते । जयापाशीं ॥ ४ ॥

अन्वय—जया (सद्गुरूचे) अपांगपाते बद्ध मोक्षपणीं आते. जया (सद्गुरु) पाशी जाणतेंया जाणतें भेटे ॥ ४ ॥

अ. वि.—सद्गुरूनें सत्‌शिष्याकडे कृपायुक्त अर्धोन्मीलित (किलकिल्या) दृष्टीनें पाहिल्याबरोबर, देहाशीं तादात्म्य पावलेली, बंधरूप जीवदशाच मोक्षरूपाला येते; म्हणजे, सद्गुरूच्या संबंधानें सत्‌शिष्य आत्मज्ञानसंपन्न होतो, व त्या योगानें ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान या त्रिपुटीरहित ज्ञानरूपआत्मस्वरूपाला जाणतो. यालाच "भेटे जाणतिया जाणते जयापाशीं" असें मूळांत म्हटलें आहे.

कैवल्य कनकाचिया दाना । जो न कडसी थोरसाना ॥
द्रष्टयाचिया दर्शना । पाढाउ जो ॥ ५ ॥

अन्वय—कैवल्य कनकाचिया दाना जो थोरासाना न कडसी जो (सद्गुरु) द्रष्टयाच्या दर्शना पाढाउ. (आहे.) ॥ ५ ॥

अ. वि.—कैवल्य (मोक्ष) हेंच कोणीएक सुवर्ण, याचें दान देण्याविषयीं जो सद्गुरु लहान मोठ्याची निवड करीत नाहीं. नित्य द्रष्टृत्वभावानें असणाऱ्या आत्म्याचें, ज्या ज्ञानमार्गानें दर्शन होतें, त्या ज्ञानमार्गाचे दर्शक सद्गुरु आहेत. भावार्थ असा कीं, सजातीय, विजातीय, स्वगतभेदशून्य, निर्गुण, निराकार, सच्चिदानंदघन, ज्ञानमात्र परिपूर्ण, परब्रह्मासच कैवल्य ही संज्ञा आहे. असा हा केवळ ब्रह्मभाव सर्वजीवांचा आत्मा आहे, म्हणून, सर्व जीवांना तो प्राप्तच आहे; परंतु अज्ञानानें सर्वांना अप्राप्तवत् झाला आहे. त्या अज्ञानाची निवृत्ति, सद्गुरु, शरण आलेल्या सत्शिष्यास आत्मज्ञान देऊन, तद्द्वारा करितात. नंतर नित्यप्राप्त, असंग, साक्षी, अशा आत्मभावाचा साक्षात्कार होतो.

सामर्थ्याचेनि बिकें । जो शिवाचेंही गुरुत्व जिंके ॥
आत्मा आत्मसुख देखे । आरसा जिये ॥ ६ ॥

अन्वय—जो (सद्गुरु) स्वसामर्थ्याचे बिकेनि शिवाचेंही गुरुत्व जिंके, जिये (सद्गुरुरूपी) आरसा (आहे त्यांत) आत्मा (जीव) आत्मसुख देखे ॥ ६ ॥

अ. वि—सद्गुरु आपल्या सामर्थ्याच्या बळानें, शिवाचें गुरुत्वही जिंकतात. सद्गुरु हे आरसाच आहेत. त्यांमध्यें जीवात्मा आपलें आत्मसुख पहातो. भावार्थ असा कीं, अविद्याविशिष्टजीवचैतन्याचा मायाविशिष्टशिवचैतन्य नियंता आहे; म्हणजे अज्ञानाच्या योगानें, एकदेशी, असत्, जड, शरीराशीं तादात्म्य पावल्यामुळें जीवचैतन्य लघु झालें, त्याच्या दृष्टीनें, मायाविशिष्टशिवचैतन्य गुरुत्वाला पावलें. परंतु सद्गुरूंनीं जीवावर यथार्थ ज्ञानबोधाचा प्रसाद केल्यामुळें, अविद्येची

व विद्येची निवृत्ति होऊन, जीव निर्धर्म आत्मस्थितीनें अवशिष्ट राहतो; अर्थात् या दृष्टीनें मायाविशिष्टशिव सोपाधिक असल्यामुळें, त्यास साहजिक लघुत्व येतें; म्हणजे त्याचे ठिकाणचें जीवसापेक्ष गुरुत्व नाहींसें होतें. सद्गुरु हे यावत् प्राणिमात्राच्या स्वात्मत्वानें आहेत, म्हणून, वर सांगितल्याप्रमाणें जीवाचें त्यांच्याशीं तादात्म्य होण्यांत जीवात्मा स्वात्मसुखसंपन्न होतो. या दृष्टीनेंच "आत्मा आत्मसुखचि देखे आरसा जिये" असें म्हटलें आहे.

बोध चंद्राचिया कळा । विखुरल्या एकवळा ॥
कृपापुनीव लीळा । करी जयाची ॥ ७ ॥

अन्वय—बोध चंद्राचिया विखुरलिया कळा जयाची (सद्गुरूची) कृपा पुनीव लीळा एकवळा करी ॥ ७ ॥

अ. वि—"ब्रह्माहमस्मि" अशा बोधरूपी चंद्राच्या कला, अनेक नामरूपात्मक जगद्रूपानें पसरल्या होत्या. ज्याप्रमाणें अमावास्येच्या दिवशीं चंद्राच्या कला, सर्व पांगल्या जाऊन, चंद्र निस्तेजपणानें आच्छादिला जातो, पण, पूर्णिमेचा योग झाल्याबरोबर चंद्र सर्व कलांनीं संपन्न होऊन पूर्णरूपानें प्रकट होतो, त्याप्रमाणें सद्गुरूची कृपा हीच कोणी पौर्णिमा, तिचा योग होतांक्षणींच, अनेक नामरूपात्मक अशा जगद्भासानें पांगलेल्या बोधरूपी चंद्राच्या कला, पुनरपि बोधरूपी चंद्राशीं युक्त होऊन "ब्रह्माहमस्मि" असा पूर्ण बोधरूपी चंद्र पूर्ववत् प्रकट होतो. भावार्थ असा कीं, भेदशून्यस्वात्मरूपावरून दृष्टी घसरल्याबरोबर, अनेकनामरूपात्मक जगत् भासूं लागतें. ज्ञानेश्वरी, अध्याय १४, ओंवी ८५, तेवि लचकलिया दिठी । मग देखणे जें जें उठी । तयाचि नाम सृष्टी । मीची वियें पैंगा ॥ अशा ह्या स्वकीय आत्मपदावरून भ्रष्ट झालेल्या, व अनेक नामरूपात्मक जगद्भ्रमांत गुरफटलेल्या, जीवचैतन्यावर, सद्गुरु कृपा करितात. म्हणजे "नामरूपाला अधिष्ठान असणारें, जें अस्तिभातिप्रियरूप, एक सत्य आत्मतत्व आहे, तें तूंच आहेस, व हा सर्व नामरूपात्मक कल्पित ज-

गदाभास तुझ्या तात्विक आत्मस्वरूपांत मुळींच नाहीं", अशा तऱ्हेचा सद्गुरूंनीं बोध केल्याबरोबर, सर्वत्र सच्चिदानंदरूपानें मीच एक स्वतः सिद्ध नांदत आहें, असा पूर्ण बोधाचा उदय होतो. ज्ञानेश्वरी, अध्याय १५, ओंवी २९८; आत्मभ्रांतीसाठीं । वस्तु विखुरली बारावाटीं । ते एकवटनी ज्ञानदृष्टीं । अखंडजे ॥ असा पूर्ण बोध झाल्यावर जगत् ह्मणून आपल्या स्वरूपाहून निराळें असें कांहीं उरत नाहीं. अभंग, तुकाराम महाराज. जिवनाचा झाला ओलावा अंतरीं । विश्व विश्वंभरीं मावळलें॥

जो भेटलियाचिसवे । पुरति उपायाचे धांवे ॥
प्रवृत्ति गंगा स्थिरावे । सागरीं जिये ॥ ८ ॥

अन्वय—जो भेटलियासवेंचि उपायाचें धांवें पुरती व जिये (सद्गुरूनीं) सागरीं प्रवृत्ति गंगा स्थिरावे ॥ ८ ॥

अ. वि.—मुमुक्षु आत्मप्राप्तीकरितां उपायाच्या मार्गानें धांवत आहेत, ती धांव, श्रीगुरूची भेट झाल्याबरोबर थांबते. जसें मार्गानें आपल्या घराकडे धांवत जाणाऱ्या पुरुषाची धांव, घराची गांठ पडल्याबरोबर थांबते, त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप परब्रह्म हेंच सद्गुरूचें रूप आहे व उपाय मार्गानें धांव घेणाऱ्या मुमुक्षूचें निजधामही पण तेंच आहे; ह्मणून सर्व उपाय उपरमाला पावून, मुमुक्षु त्या ठिकाणीं अक्रिय होतो. जसें उगमापासून मोठ्या लगबगीनें धांवत जाणाऱ्या नदीची समुद्राशीं गांठ पडल्याबरोबर, तिची धांव बंद होऊन, सागराशीं समरसतेनें ती स्थिरावली जाते, त्याप्रमाणें ब्रह्मरूप श्रीगुरु हेच कोणीएक सागर आहेत, व मुमुक्षूचा जीवात्मा हीच कोणीएक सरिता आहे, म्हणून श्रवण मनन निदिध्यासनरूपी उपायाच्या ओघानें वाहत जाणाऱ्या जीवरूप सरितेची ब्रह्मरूप सद्गुरुरूपी समुद्राशीं गांठ पडल्याबरोबर, म्हणजे साक्षात्कार झाल्याबरोबर, त्यांच्याशीं समरसतेला पावून, जीवरूपी सरिता क्रियाशून्य अशी अक्रियपणानें स्थिरावली जाते.

जयाचेनि अनवसरे । द्रष्टा ले दृश्याचे मोहिरे ॥
जो भेटतखेव सरे । बहुरूपचि हे ॥ ९ ॥

अन्वय—जयाचे अनवसरेनि (अकालानें ह्मणजे वियोगानें) द्रष्टा (जीव) दृश्याचे (जगाचा) मोहिरें (मोर्चा) ले (धरितो) जो (सद्गुरु) भेटतखेव (भेटताक्षणींच) हें बहुरुप (नामरूपात्मकजग) सरेचि (नाहींसें होतें.) ॥ ९ ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरूचा वियोग असतां, म्हणजे स्वस्वरूपाच्या अज्ञानकालीं, द्रष्टा जो जीवात्मा तो, अनेक नामरूपात्मक जगत्मोहर घेतो, ह्मणजे त्यास जगत् भासूं लागतें. ज्याप्रमाणें स्थूल देहाचे अज्ञानरूपी निद्रेच्या योगानें, स्वप्नांतील देह, स्त्री, पुत्र गृहादिक सर्व प्रपंच भासूं लागतो, नंतर स्थूल देहाची स्मृतिरूप जागृतीची भेट झाल्याबरोबर, सर्व स्वप्नप्रपंच नाहींसा होतो, व एकटी जागृती रहाते, त्याप्रमाणें सच्छिष्याच्या स्वात्मभावानें असणाऱ्या सच्चिदानंदरूप सद्गुरूचा अनुभव झाल्याबरोबर अनेकनामरूपात्मक जगत् नाहींसें होऊन, अभेदरूपानें अस्तिभातिप्रियरूप आत्मभावच उरतो. ज्ञानेश्वरी अध्याय १४ ओवी ४. तूं जयाप्रती लपसी । तया हें विश्व दाविसी । प्रगट तैं करिसी । अवघेंचि तूं ॥ ४ ॥

अविद्येचे काळवखे । कीं स्वबोधसुदिनीं फांके ॥
सीतले प्रसादार्के । जयाचेनि ॥ १० ॥

अन्वय—कीं जयाचे सीतले प्रसादअर्केनि अविद्येचे काळवखे स्वबोध सुदिनीं फांके ॥ १० ॥

अ. वि.—श्रीगुरूच्या प्रसादरूपी सूर्याच्या किरणस्पर्शानें आत्मबोधरूपी चांगला दिवस उदयाला येऊन, त्या योगानें आत्मस्वरूपाचें अज्ञान हाच कोणी काळोख तो फांकून जातो, म्हणजे नाहींसा होतो. भावार्थ असा कीं, सद्गुरूंनीं "तत्वमसि" महावाक्याचा बोध केल्यावर सत्‌शिष्यानें त्याचा विचारपूर्वक मननिजध्यासनादि अभ्यास केल्यानें, त्याचे ठिकाणीं देहेंद्रियातीत, सच्चिदानंदरूप, आत्मा मीं आहें, अशा ज्ञानप्रकाशाचा उदय होतो. त्या योगानें भेदशून्यस्वात्मस्वरूपा विषयीं जें अज्ञान, हाच कोणी काळोख, तो नाहींसा होतो.

जयाचेनि कृपासलिलें। जीवू हा ठाववरी पाखाळे ॥
जें शीवपणही बोविळें। अंगीं न लवी ॥ ११ ॥

अन्वय—जयाचे कृपासलिलेनि जीव हा ठाववरी (इतका) पाखाळे (शुद्ध होतो) जे (कीं) शिवपणही वोविळे (ह्मणून) आंगीं न लवी ॥ ११ ॥

अ. वि.—श्रीगुरूंनीं केलेल्या बोधरूपी कृपाजलामध्यें, सत्‌शिष्याच्या जीवात्म्यानें स्नान केल्यावर, तो इतका पवित्र होतो कीं, शुद्ध मायोपाधिक जो शिव, तोही ओंवळा असें समजून, आपल्या आंगाला शिवून घेत नाहीं. भावार्थ असा कीं, श्रीगुरूंनीं केलेल्या बोधानें जीवात्म्याचें तिन्ही देहांचें तादात्म्य सुटून, देहत्रयातीत ब्रह्म मीं आहें, अशा मायावृत्तीचाही निरास होतो; नंतर, तो जीव स्फुरणरहित, निर्धर्म, ज्ञानमात्र, ब्रह्मभावानें अवशिष्ट असतो, या दृष्टीनें पाहिलें तर, शिव हा मायोपाधिक असल्यामुळें, ओंवळा आहे. जरी जीवात्म्याच्या दृष्टीनें शिव हा सोंवळा आहे, तरी निरुपाधिक ब्रह्मदृष्टीनें मायोपाधिक शिव ओंवळा आहे; जसें दहा सुतक्यांमध्यें एका सुतक्या गृहस्थानें स्नान करून सोंवळें नेसलें तर तो नऊ ओंवळ्या सुतक्यांत सोंवळा आहे, पण बिनसुतक्या गृहस्थाच्या दृष्टीनें दोघेही ओंवळे आहेत, तद्वत् वरच्या द्राष्टांताचा प्रकार समजावा.

राखो जाता शिष्याते। गुरुपणही धाडिले थिते ॥
तरी गुरुगौरव जयाते। सांडिचिना ॥ १२ ॥

अन्वय—शिष्याते राखो जातां थिते गुरुपणही धाडिले तरी जयाते गुरुगौरव सांडिचिना. ॥ १२ ॥

अ. वि.—सद्गुरूनें सत्‌शिष्याला कृतार्थ केल्यावर सत्‌शिष्यच गुरुपदवीला येतो, त्या योगानें, शिष्यसंबंधानें गुरूकडे आलेला गुरुपणाही रहात नाहीं, कारण, गुरु हें नाम शिष्यसापेक्ष आहे. तो शिष्य गुरूंनीं केलेल्या स्वात्मबोधानें कृतार्थ झाला कीं त्याच्या ठिकाणांतलें

शिष्यत्व जाऊन तो गुरु होतो. त्या योगानें गुरूकडे आलेली गुरुसंज्ञाही जाते. पण, असा प्रकार आमच्या सद्गुरु श्रीनिवृत्तिनाथांविषयीं नाहीं; त्यांच्या प्रसादानें शिष्य कृतार्थ जरी झाला, (गुरुपदवीला आला) तरी त्यांच्या गुरुपणांत कांहीं कमीपणा येत नाहीं. जसें एका दिव्यानें आपल्या योगानें दुसऱ्या हजार दिव्यांला आपला दिवेपणा दिला, तरी मूळच्या देणाऱ्या दिव्याच्या आंगीं जो दिवेपणा आहे, म्हणजे त्याचें मूळचें तेज (प्रकाश) आहे, त्यांत कांहीं रतिभर कमी होत नाहीं. तसें आमच्या निवृत्तिनाथगुरूंनीं हजारों शिष्यांना जरी आपलें गुरुत्व दिलें तरी त्यांच्या ठिकाणच्या स्वभावसिद्ध असणाऱ्या गुरुत्वामध्यें किंचित्ही कमीपणा येत नाहीं.

एकपण नव्हे सुसास । म्हणूनि गुरुशिष्याचे करुनि मिस॥
पाहणेचि आपली वास । पाहतचि असे ॥ १३ ॥

अन्वय—एकपणें सुसास नव्हे म्हणोनि गुरु शिष्याचें मिस करोनी आपुली वास पाहणेचि पहात असे ॥ १३ ॥

अ. वि.—एकाकी बोधरूप ब्रह्मभावाला एकपणामध्यें करमेना, म्हणून गुरुशिष्याचें निमित्त करून, म्हणजे, गुरु व शिष्यरूपानें आपणच नटून, सद्गुरु आपणच आपल्याकडे पहातात; व आपणच आपल्याला बोध करितात. म्हणजे, सच्चिदानंदरूप आत्मतत्वच गुरुरूपानें नटून, परमार्थतः सच्चिदानंदरूप आत्मभावानें असणाऱ्या शिष्याकडे कृपादृष्टीनें पहातात.

जयाचेनि कृपातुषारें । परतले अविद्येचे मोहिरे ॥
परिणमे आपारे । बोधामृते ॥ १४ ॥

अन्वय—जयाचे कृपातुषारेंनि अविद्येचे मोहिरे परतले (व) आपारे बोधामृते परिणमे. ॥ १४ ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरूच्या कृपेच्या लेशानें, अविद्या आपला मोर्चा जीवावरून फिरविते, व शिष्याचे ठिकाणीं अपार आत्मत्वाचा बोध परिणामाला पावतो, म्हणजे प्रकट होतो.

वेद्या देता मिठी। वेदकूही सुये पोटी ॥
तऱ्ही नव्हेचि उशिटी। दिठी जयाची ॥ १५ ॥

अन्वय—वेद्या मिठी देता (जो) वेदकही पोटी सुये तऱ्ही जयाची दिठी उशिटी नव्हे. ॥ १५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूचें पारमार्थिक स्वरूप प्रगट झालें कीं त्यासरसेंच वेद्य म्हणजे अनेकनामरूपात्मक सकल जगत् व वेदक म्हणजे जीव व ईश, या सर्वांची निवृत्ति होते; ह्मणजे भेदशून्य, परिपूर्ण, अशा सद्गुरुस्वरूपामध्यें, जीव, शिव, व जगत् , या कल्पना, नाहींशा होऊन जातात; तथापी ज्यांची सच्चिदानंदरूप परिपूर्ण ज्ञानदृष्टी उष्टी होत नाहीं. येथें कोणी अशी शंका घेईल कीं, एखादें भाताचें शीत जेवणाराच्या मुखांत गेल्याबरोबर, त्याचें मुख उष्टें होतें; आणि येथें वेद्यरूपी अफाट प्रपंच, वेदकरूपी जीव, व शिव, या सर्वांचा वर सांगितलेल्या श्रीगुरूंच्या दृष्टीमध्यें ग्रास झाला तरी, दृष्टी कशी उष्टी झाली नाहीं? तर ह्याचें समाधान असें आहे कीं, वेदक जीव शिव व वेद्य सर्व प्रपंच, हें श्रीगुरुस्वरूपी कल्पित म्हणजे मिथ्या आहेत. त्या मिथ्याच्या ग्रासानें दृष्टीस उष्टेपणा कसा येईल? जसें कोणी कितीही स्वप्नामध्यें जेवलें, तरी जागृतिकालीं मुख किंचित् देखील उष्टें होत नाहीं. त्याप्रमाणें वर सांगितलेला सर्व प्रकार जाणावा.

जयाचेनि सावाये। जीवू ब्रह्म उपरलाहे ॥
ब्रह्म तृणातळी जाये। उदासे जेणे ॥ १६ ॥

अन्वय—जयांचे सावायेनि (साह्यानें) जीव ब्रह्म उपर लाहे (व) जेणें उदासे ब्रह्म तृणातळी जाये ॥ १६ ॥

अ. वि.—जीवाला सद्गुरूचें साह्य जर मिळेल, (म्हणजे) सद्गुरु त्यावर अनुग्रह करतील, तर तो जीव जेथें ब्रह्मसंज्ञेचा व्यवहार होत नाहीं, असें जें ब्रह्मसंज्ञेपलिकडील केवळ ज्ञानमात्रतत्व, त्याशीं ऐक्याला पावतो. आणि ते जर उदास असतील, (म्हणजे) त्यांचा अनुग्रह

ज्याच्यावर होणार नाहीं, तर तो जीव जरी ब्रह्म आहे (जीवो ब्रह्मैव नापरः) तरी एकदेशी परिच्छिन्न देहतादात्म्यांत राहून, त्यास वारंवार जन्ममृत्यूच्या चक्रांतून फिरत रहावें लागेल; व कामक्रोधादि अनेक विकारांकडून त्याची अगदीं सामान्य गवताच्या काडीप्रमाणें पायमली होईल.

उपास्तीवरी राबतिया । उपायफळी येती मोडूनिया ॥
वरिवंडिले जयाचिया । अनुज्ञा का ॥ १७ ॥

अन्वय—जयाचिया अनुज्ञा (आज्ञा) वरिवंडिले (देहानें पडले तर) का उपास्तीवरी राबतिया (उपासकास) उपायफळी (उपासनाफळ जो आत्मबोध) मोडूनिया येति. ॥ १७ ॥

अ. वि.—उपासकाचे उपायरूपी उपासनेस, बहारदारीचें आत्मबोधरूपी फळ केव्हां येईल, तर श्रीगुरूंच्या आज्ञेकडे आपला देह ज्या वेळेस समपर्ण करील, त्या वेळेस येईल. भावार्थ असा कीं, जर उपासक, सद्गुरूंनीं सांगितलेल्या आत्मानात्मविचारपर आपली वृत्ति सतत ठेवील, (ज्ञानेश्वरी अध्याय ४ ओवी ८७ बुद्धिनिश्चय आत्मज्ञान, ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण, ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण, तत्परायण अहर्निशी,) तर त्या उपासकाला आत्मज्ञानरूपी निर्मल फलाची प्राप्ती होईल. (शंकराचार्यकृत सदाचार—आत्मानात्मविवेकेन ज्ञानं भवति निर्मलं.)

जयाचा दिठिवा वसंतु । जंव न रिघे निगमवनाआतु॥
तंव आपुलिये फळी हातु । न घेपती ही ॥ १८ ॥

अन्वय—जयाचा दिठिवा (कृपादृष्टी) वसंत निगमवनां आंत (वेदरूपी बागेंत) जंव न रिघे तंव आपुलियेही फळी (परी)हातु न घेपती ॥१८॥

अ. वि.—वेद उपनिषदें हींच कोणीएक बाग, व त्या वेदउपनिषदानें निर्णीत सच्चिदानंदरूप परब्रह्म हेंच कोणीएक फळ, तें फळ वेदउपनिषदांचा विचार करणाऱ्या मुमुक्षूच्या हृदयस्थ आत्मत्वानें नांदत आहे. परंतु श्रीगुरुकृपादृष्टिरूपी वसंताचा प्रवेश जर न होईल,

तर सुखरूप स्वात्मरूपी फळ आपल्या हस्तगत होणार नाहीं. म्हणजे, जशी एखाद्याच्या खासमालकीची बाग आहे, व त्या बागेंत अनेक वृक्ष आहेत, परंतु जर वसंताचा प्रवेश नसेल, तर खाजगत बाग असूनही बागेंतील वृक्षांचीं फळें आपल्या हाताला लागणार नाहींत, त्याप्रमाणें वेदउपनिषदांचा मुमुक्षूनें सद्गुरूच्या साहाय्यावांचून आपल्या बुद्धीनें कितीही विचार केला, तरी त्यापासून भेदशून्य स्वात्मज्ञानरूपी फळाचा लाभ कधींही होणार नाहीं.

पुढे दृष्टीचेनि अलगे । खोंची की निवटे मागें ॥
येवढे या जैता नेघे । आपणपे जो ॥ १९ ॥

अन्वय—दृष्टीचे अलगेनि (अग्रानें) पुढें (पुढें असणारा स्थूल देह) खोंचि की मागे (मागील दोन देह देखील) निवटे या येवढें जैता जो आपणपे नेघे ॥ १९ ॥

अ. वि.—सद्गुरूंनीं आपल्या कृपादृष्टीच्या अग्रभागानें, सत्शिष्याच्या नामरूपात्मक स्थूलदेहाला खोंचल्याबरोबर, म्हणजे, स्पर्श केल्याबरोबर, मागच्या सूक्ष्म व कारण देहासहित स्थूल देहाचा निरास होवून, सत्शिष्य देहत्रयातीत व निजात्मस्थानापन्न असा होतो. भावार्थ असा कीं, सच्छिष्यास तूं देह नाहींस, इंद्रियें नाहींस, मन नाहींस, बुद्धि नाहींस, घन अज्ञान जें कारण तें नाहींस; हीं सर्व विकारी व विनाशवान् असून तुला घटवत् दृश्य आहेत, व तूं या सर्वांचा साक्षी, शुद्ध बुद्ध आहेस, असा विचार सांगतात, त्या बरोबर तिन्ही देहांहून सत्शिष्य आपलें भिन्नत्व जाणून, असंग अशा आत्मस्थितीनें राहतो. अशा प्रकारें देहत्रयाचा निरास होणें, ही परमार्थांतील मुख्य गोष्ट आहे. ती अनेक साधनानें देखील साधत नाहीं; कारण, जों जों साधनें करावीं तों तों देहाभिमानच जास्त वाढत जातो; म्हणून, सच्छिष्याच्या देहनिरासासारखा मोठा जय श्रीगुरूंनीं मिळविला, पण, हा जय त्यांनीं आपल्याकडे घेतला नाहीं. कारण, शिष्यरूपानें गुरूच आहेत, हें पूर्वीं एका प्रसंगीं सांगण्यांत आलेंच

आहे. यावरून कोणीं कोणाच्या देहाचा निरास करून, जय मिळविला, हें विचारी पुरुषांस सहज समजेल.

लघुत्वाचेनि मुद्ले । बैसला गुरुत्वाचे सेले ॥
नासूनि नाथिले । सदैव जो ॥ २० ॥

अन्वय—लघुत्वाचे (शिष्यत्वाचे) मुदलेनि (जो) गुरुत्वाचे (गुरुपणाचे) सेले (शेलक्या भूमीवर) बैसला नाथिलें (खोटें) नासूनि जो सदैव. ॥२०॥

अ. वि.—सद्गुरु निवृत्तिनाथ हे, मर्यादित अल्प जीवदशेनें गुरफटलेल्या लघुशिष्याच्या दृष्टीनें, गुरुसंज्ञेच्या शेलक्या भूमीवर आरूढ झाले; आणि, परमार्थतः जी जीवदशा कालत्रयीं चैतन्याला स्पर्शिली नाहीं, अशा सच्छिष्याच्या अत्यंतिक मिथ्या जीवदशेचा निरास करून, जो सद्गुरु दैववान् झाला आहे.

अथवा, अल्पज्ञजीवदशेनें असणाऱ्या लघुशिष्याचे दृष्टीनें कित्येक गुरु या पदवीला आलेले असतात. ह्मणजे मूळचे गुरु नसतांना, कोणी एका शरण आलेल्या जीवावर अनुग्रह केल्यामुळें, ते गुरुत्वाचे पदवीस येतात; व अत्यंत मिथ्या अशा जीवदशेचा निरास करून जे गुरु मोठे दैववान् झालेले दिसतात त्यांपैकीं सद्गुरु निवृत्तिनाथ हे नाहींत, तर ते शिष्यसंबंधावांचून स्वतःसिद्ध गुरुच आहेत. या ओंवीचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध हे प्रश्न समजावेत म्हणजे "लघुत्वाचेनि मुद्ले जो गुरुत्वाचे शेले बैसला? नाथिले नासूनि जो सदैव?"

नाहीं ते जळी बुडिजे । तै घनवटे जेणे तरिजे ॥
जेणें तरिलियाहि नुरिजे । कवणी ठायीं ॥ २१ ॥

अन्वय—नाहीं तें जळीं बुडिजे तैं जेणें घनवटे तरिजे तरिलियाही जेणें कवणी ठाई नुरीजे.

अ. वि.—जें जल नाहीं त्यांत सर्व जीव बुडत आहेत, त्यांना घनवट (जड, श्रेष्ठ) सद्गुरु तारीत आहेत, पण श्रीगुरूंच्या योगानें तरलेले हे जीव, कोणत्याही ठिकाणीं उरत नाहींत; या ओंवीच्या वाच्य

अर्थाचा विचार केल्यास इचा अर्थ मोठा आश्चर्यकारक वाटेल, तो असा; जेथें मुळींच पाणी नाहीं तेथें कोणी बुडत नाहीं व बुडणारा, घनवट (जड) पदार्थाच्या योगानें तरत नाहीं, व तरलेला आपुल्या स्वरूपानें उरतो. पण मूळ ओवींतील अक्षरें या वाच्य अर्थाच्या अगदीं उलट आहेत. म्हणून या ओवीचा वाच्य अर्थ केला तर मोठें आश्चर्य वाटेल, असें आम्हीं वर म्हटलें. पण या ओवीच्या लक्ष्यार्थाचें ग्रहण केलें तर, आश्चर्य वाटण्याचें कांहीं कारण नाहीं. तें असें कीं, "नाहीं ते जळीं बुडिजे" ह्मणजे जो देहादिप्रपंच नाहीं, त्याच्याच मोहानें जीव बुडत आहेत. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, देहादि प्रपंच प्रत्यक्ष भासत असून तुम्हीं नाहीं असें कसें म्हणतां? याचें समाधान असें आहे कीं, देहादि प्रपंच हा पूर्वी नाहीं व नंतरही नाहीं, पण मध्यंतरीं भासणारा आहे. भ. गी. अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ॥ अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ अ० २ ओ० २८ ज्ञानेश्वरी–जियें समस्त इयें भूतें । जन्मा आदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीते । जन्मलेया ॥ १६१ ॥ तियें क्षयासि जेथ जाती,तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखे पूर्व स्थिति येती । आपुलिये ॥ १६२ ॥ येर मध्यें जें प्रतिभासे । ते निद्रिता स्वप्न जैसें । तैसा आकार हा मायावशें । सत्स्वरूपीं ॥ १६३ ॥ असा हा देहादिप्रपंच आदीं नाहीं, म्हणजे भासण्याच्या पूर्वीं नाहीं, व नंतरही नाहीं, म्हणून, मध्यंतरीं जरी भासला तरी तो नाहींच; कारण, जी आदिअंतीं स्थिती असते त्याच स्थितीचें मध्यंतरीं ग्रहण करावें लागतें. जसें, बर्फ भासण्याचे पूर्वीं पाणी आहे, व बर्फ विरून गेल्यानंतरही पाणी आहे, अर्थात् मध्यंतरीं म्हणजे भासकाळींही, बर्फ पाणीच आहे. या न्यायानें देहादिप्रपंच आदिअंतीं नाहीं, म्हणून मध्यंतरीं म्हणजे प्रपंचभासकालींही, प्रपंच नाहीं. तैसे असतेपण अहाच । नाहीं होइजे हें साच । जयातें रुपा आणिती पांच पांच । मिळोनियां ॥ अ० ८ ओवी ३१ ज्ञानेश्वरी. ज्याप्रमाणें मृगजलाच्या नदीचा उगम ब्रह्मगिरीच्या ठिकाणीं होतो, व ती समुद्राला जाऊन मि-

ळते," असें सांगण्याची सोय नाहीं; तर, ती मध्यें नुसती भासत असते, म्हणून तिला मृगजळाची मिथ्या नदी असें म्हणावयाचें; जें आदिअंतीं नसून मध्यें भासतें तें मिथ्या होय. अर्जुना ऐसेनि पाहीं । आद्यंतयासि नाहीं । माजी स्थिती आभासे कांहीं । परि टवाळ ते गा ॥ ब्रह्मगिरीहूनी न निघे । आणि समुद्रींही कीर न रिघे । तरी माजी दिसे वाउगें । मृगांबु जैसें ॥ ज्ञानेश्वरी १५ ओ० २३७।३८ असा हा मध्यंतरीं भासणारा देहादि प्रपंच शेतांतील तृणाच्या बुजगावण्याप्रमाणें मिथ्या आहे. देह आधिं काय खरा । देहसंबंध पसारा । बुजगावणें चोरा । रक्षणसें भासतें ॥ तुकाराम म०. अशा या देहादि प्रपंचाच्या मोहानें म्हणजे देह मी, व देहसंबंधादि माता, पिता, स्त्रीपुत्रादि माझे, या मोहानें सर्व जीव बुडाले आहेत, म्हणून "नाहीं ते जळीं बुडिजे" असें मूळांत म्हटलें आहे. पण अशा या बुडालेल्या जीवांना, घनवट सद्गुरु तारितात; म्हणजे, सद्गुरूची शिवाशीं तुलना केली तर, सद्गुरूचें पारडें खालीं बसेल, व शिवाचें पारडें वर जाईल. अशा या शिवाच्या तुलनेमध्यें सद्गुरु हे जरी जड ठरले, तरी वर सांगितलेल्याप्रमाणें मिथ्या मायाजळांत बुडणाऱ्या जीवांनां तारण्याविषयीं अगदीं हलके आहेत. ज्याप्रमाणें एक लांकडाचा ओंडका तीन मण वजनाचा होता, त्याची तुलना दुसऱ्या दगडाच्या २ मण वजनाशीं केली, तेथें लांकडाचा ओंडका त्या दगडाच्या वजनापेक्षां जड भरला, तरी पाण्यांतून तारून नेण्याविषयीं हलका आहे; म्हणजे, कोणी त्या ओंडक्याच्या आश्रयानें पाण्यांत तरण्याचा प्रयत्न केला, तर तो तरेल. तसें, हलकें जें २ मणांचें दगडी वजन, त्याच्या आश्रयानें पाण्यांत तरणें होणार नाहीं. म्हणोनि शिवेशी कंटाळा । गुरुत्वें तूंचि आगळा । तरी हळू मायाजळा । माजी तारुनि ॥ ज्ञा० अ० १७ ओं०३ या दृष्टीनेंच "घनवटे जेणें तरिजे" ॥ असें मूळांत म्हटलें आहे. आतां "जेणें तरिलिया नुरिजे कवणे ठाईं" ॥ म्हणजे सद्गुरु हे, सत्शिष्यास असा बोध करितात कीं, देह, इंद्रियें,

प्राण, मन, बुद्ध्यादि हा सर्व स्थूलसूक्ष्म व्यष्टि समष्टि प्रपंच, तुझ्या आत्मस्वरूपीं सत्य नसून, मृगजलसमान मिथ्या आहे, व तुझें आत्मस्वरूप त्रिकाल अबाधित असें सच्चिदानंदरूप आहे, तेथें कोणताच भेद अथवा धर्म नाहीं, असें सर्व भेदशून्य निर्धर्म ज्ञानमात्र आहे. असा सद्गुरूंनीं बोध केला कीं, तीव्र अधिकारी सत्शिष्य हा, निर्गुण निराकार निर्धर्म ज्ञानरूप अशा आत्मस्थितीप्रत पावतो, काना वचनाचिया भेटी । सरिसाचि पै किरीटी । वस्तु होऊनि उठी । कवणी एकू ॥ ज्ञानेश्वरी अ० १८ ओ० ९९१. सद्गुरुप्रसादानें अशा ह्या आत्मस्थितीला पावलेला सत्शिष्य, देहात्मबुद्धीनें, अथवा जीवात्मबुद्धीनें, अथवा ब्रह्मात्मबुद्धीनें, उरत नाहीं. म्हणजे, त्याचे सर्व धर्म गलित होऊन, तो अवशिष्ट निर्धर्म ज्ञानमात्र आत्मस्थितीनें सहज असतो. यालाच "तरिलिया नुरिजे कवणा ठायीं" ॥ असें मूळांत म्हटलें आहे.

आकाश हें सावेव । न बंधे आकाशाची हाव ॥
ऐसे कोणीएक भरीव । आकाश जो ॥ २२ ॥

अन्वय—जो (श्रीगुरु) ऐसे कोणी एक भरीव आकाश (की ज्या) आकाशाची हाव हे सावेव आकाश न बंधे. ॥ २२ ॥

अ. वि.—सर्वत्र अवकाशरूपानें भरलेलें, व नेत्रेंद्रियांनां साक्षात् विषय होणारें असें हें साकार आकाशतत्व, सद्गुरुसंज्ञित, देशकालपरिच्छेदशून्य, केवलज्ञानघन असें जें चिदाकाश, याच्या उपमेला येत नाहीं.

चंद्रादि सुशीतळे । घडली जयाचेनि मेळे ॥
सूर्य जयाचेनि उजाळे । कडवसेनी ॥ २३ ॥

अन्वय—जयाचे मेळेनि चंद्रादि सुशीतळे घडिली (व) जयाचे कडवसेनि सूर्य उजाळे ॥ २३ ॥

अ. वि.—ज्या चैतन्यरूपी श्रीगुरूच्या प्रकाशानेंच, शीतल प्रकाश देणारीं अशीं चंद्रादि नक्षत्रें बनलीं आहेत, व ज्या श्रीगुरूच्या

चित्प्रकाशानेंच, सूर्य प्रकाशमान् झाला आहे. यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥ १२ ॥ श्रीमत् भगवद्गीता अध्याय १५ ॥

जीवपणाचेनि त्रासे । यावया आपुलीये दशे ॥
शिवही मुहूर्त पुसे । जया जोशियातें ॥ २४ ॥

अन्वय—जया जोशियातें शिवही जीवपणाचे त्रासेनि आपुलिये दशे यावया मुहूर्त पुसे ॥ २४ ॥

अ. वि.—सद्गुरुरूपी जोशास, शिव, देहतादात्म्यामुळें अनेक योनींतून जन्ममृत्यूच्या हेलपाट्यानें त्रस्त झालेल्या जीवदशेंतून आपली सुटका होऊन सच्चिदानंदरूप स्वात्मस्थितीस निर्विघ्नपणें पोंचण्याकरितां मुहूर्त विचारीत आहे; म्हणजे सद्गुरूंनां शरण जाऊन, या जन्ममृत्युरूपी संसाराची निवृत्ति होऊन, नित्य परमानंदरूप आत्मलाभ ज्या बोधापासून होतो, तो बोध मला कृपा करून द्यावा, अशी प्रार्थना करित आहे. जीवाचें पारमार्थिक स्वरूप शिव हें आहे, म्हणून शिव सद्गुरूस शरण जातो असें वर म्हटलें आहे.

चांदिणे स्वप्रकाशाचे । लेइला द्वैतदुणीचें ॥
तऱ्ही उघडेपण नवचे । चांदाचें जया ॥ २५ ॥

अन्वय—स्वप्रकाशाचे द्वैतदुणीचें चांदणें लेइला तऱ्ही जया चांदाचें उघडेपण नवचे ॥ २५ ॥

अ. वि. —चंद्र आपल्या प्रकाशाचें चांदणें धारण करून आहे, तरी चंद्राचा देह न झांकतां, तो उघडेपणानेंच आहे.

जो उघड कीं न दिसे । प्रकाश कीं न प्रकाशे ॥
असतेपणेचि नसे । कव्हणीकडे ॥ २६ ॥

अन्वय—जो उघडकी न दिसे, (जो) प्रकाश कीं न प्रकाशे, (जो) असतेपणे कव्हणीकडेचि नसे. ॥ २६ ॥

अ. वि.—पूर्वोक्त चंद्रदृष्टांताप्रमाणें, सद्गुरुसंज्ञितआत्मा स्वयं-

प्रकाशानें सर्वत्र प्रगटच आहे; तथापि, आमच्या या परिच्छिन्न एक-देशी स्थूल इंद्रियांस, तो विषय होत नाहीं, कारण, परप्रकाशित, परिच्छिन्न, जड, शब्दादि पंचविषयांपैकीं तो नाहीं. सर्वत्र चित्प्रकाशानें भरलेला असून, सूर्यादिकाच्या प्रकाशाप्रमाणें त्याचा कोठेंही भास होत नाहीं, व सर्व ठिकाणीं अस्तिभातिप्रियत्वानें व्यापक असून, 'तो न दिसतां नामरूपात्मक जगतच भासतें.

आतां जो तो इहीं शब्दीं। के मिळवू अनुमानाची मांदी॥
हा प्रमाणाही वो नेदी। कोणाही मा ॥ २७ ॥

अन्वय—आतां जो तो इही शब्दी अनुमानाची मांदी के मिळवू ? हा कोणाही प्रमाणा ओ नेदी मा. ॥ २७ ॥

अ. वि.—जो सद्गुरु भरीव चिदाकाश आहे, तो सद्गुरु सर्वत्र उघड आहे, असें तर्कानें "जो तो" या सर्वनामांनीं, कोठपर्यंत ह्याचें वर्णन करूं? कारण, शब्दप्रमाण, अनुमानप्रमाण, उपमाप्रमाण, प्रत्यक्षप्रमाण, अर्थापत्तिप्रमाण, अनुपलब्धिप्रमाण, या साही प्रमाणांला तो ओ देत नाहीं; म्हणजे, या साही प्रमाणांनीं त्याची सिद्धि होत नाहीं. कारण, त्या सद्गुरूचें स्वरूप घटादि परिच्छिन्न जड पदार्थवत् प्रमेय नाहीं. आणि प्रमाणें तर प्रमेयाची सिद्धि करणारीं आहेत, आणि सद्गुरु अप्रमेय, परिपूर्ण, स्वयंप्रकाशमान असे आहेत.

जेथें शब्दाची लिही पुसे। तेणेशीं चावळो बैसे।
दुजयाच्या रागी रुसे॥ एकपणा जो ॥ २८ ॥

अन्वय—जेणें शब्दाची लिही पुसे. तेणेसी चावळो बैसे. जो दुजयाचा रागी एकपणा रुसे.

अ. वि.—ज्या सद्गुरूंच्या वर्णनाविषयीं चारी वाणींचा निरास करून, त्यांच्याशीं अभेद होत्साता, मौनपणानें जो वर्णन करण्यास तयार होतो, त्याच्याशीं सद्गुरु मोठ्या प्रेमानें बोलत बसतात. आणि जो सद्गुरूंना आपल्याहून वेगळे असें परिच्छिन्न मानतो, व आपले वै-

खरीनें त्यांचें वर्णन करण्यास तयार होतो, अशा भेदबुद्धिवान् जीवावर ते इतके रागावतात कीं, त्या जीवाच्या सापेक्ष अभेदबुद्धीनें असणाऱ्या शिवावर देखील ते रुसतात. इतकी त्यांस द्वैताची चिरड आहे.

प्रमाणाची परीसरे । तै प्रमेयेची अविष्करे ॥
नवल मेचु ये धुरे । नाहींपणाची ॥ २९ ॥

अन्वयः—प्रमाणाची परिसरे तै प्रमेयची अविष्करे इये धुरे नाहींपणाची मेचु नवल ॥ २९ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेल्या षड्विध प्रमाणांचा आश्रय ज्या वेळेस प्रमाता (जीव) करतो, त्या वेळेस तीं प्रमाणें, घटादि, परिच्छिन्न प्रमेयाची सिद्धि करितात; म्हणजे, घटादि विषयांचें ज्ञान प्रकट करून देतात व आपण नाहींशीं होतात. पण धुरें (श्रेष्ठ) सद्गुरूच्या स्वरूपाची सिद्धि, म्हणजे त्यांच्या स्वरूपाचें ज्ञान व्हावें म्हणून प्रमाणाचा आश्रय केला असतां, हीं सर्व प्रमाणें, सद्गुरूचें स्वरूपज्ञान करून न देतां, आपणच नाहींशीं होऊन जातात. अशा सर्व प्रमाणालाही गुप्त राहण्याची आवड, म्हणजे प्रमाणाकडून न प्रकाशलें जाण्याची आवड, सद्गुरूच्या ठिकाणीं आहे, हें मोठें नवल आहे.

कांहीं बाही अळुमाळु । देखे येखादे वेळू ॥
तरी देखे तेही विटाळू । जया गांवीं ॥ ३० ॥

अन्वय—एखादे वेळु कांहीं अळुमाळु देखे, तरी जया गावीं देखे तेही विटाळु ॥ ३० ॥

अ. वि.—सद्गुरुस्वरूपाकडे वृत्तीच्या नेत्रांनीं पाहूं गेलें असतां, सद्गुरुस्वरूपीं गावांत पाहाण्याचा विटाळ होतो; कारण, सद्गुरूचें स्वरूप पहाते (पहाण्याचा विषय) पहाणें, आणि पहाणारा, या त्रिपुटीविरहित निरंतर पहाणेंरूपच आहे; म्हणजे, प्रत्ययरूपच आहे. तेथें अप्रत्यय अथवा न पहाणें कालत्रयीं नसल्यामुळें, न पहाण्याच्या विकारदोषानें दूषित असणाऱ्या वृत्तीनें, आत्मानात्मविचारद्वारा सोहं असा भाव धरून पहावयास गेलेल्या वृत्तीचा तेथें विटाळ आहे.

तेथें नमने का बोले । केउती सुये पाउले ॥
आंगीं लावूनि नाडिले । नावचि येणें ॥ ३१ ॥

अन्वय—तेथें नमने का बोले केउती पाउले सुये, येणें आंगीं नांव-लाउनी नाडिले. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितलें कीं श्रीगुरुस्वरूपी पहाण्याचाही विटाळ आहे. त्या ठिकाणीं आपण वेगळे राहून नमस्कार करण्याकरितां, अथवा स्तुति करण्याकरितां, पावलें कशीं टाकतां येतील? म्हणजे नमस्कार करणें, अथवा स्तुति करणें, ह्या भेदाश्रयानें होणाऱ्या क्रिया, अभेद, अक्रिय सद्गुरुस्वरूपीं कशा खपतील? आतां सद्गुरूंनीं आपल्या आंगीं निवृत्ति नांव धारण केलेलें आहे, म्हणजे, त्यांना निवृत्ति अशी संज्ञा आहे. पण खरोखर त्याचा विचार करावयास गेलें तर, या नामाच्या अभासानें यांनीं सर्वांला फसविलें आहे, असें पुढील ओवीवरून चांगलें व्यक्त होईल.

नव्हे आत्मया आत्मप्रवृत्ति । वाढवितां के निवृत्ति ॥
या नामाची वाय बुंथी । सांडीचिना ॥ ३२॥

अन्वय—आत्मया आत्मप्रवृत्ति नव्हे, तेथें निवृत्ति के वाढवितां? निवृत्ति या नामाची वाय बुंथी सांडेचिना. ॥३२॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें जीवात्मा स्थूल सूक्ष्म संघाताशीं तादात्म्याला पावून, संघाताकडून होणाऱ्या सर्व क्रिया अविवेकानें आपल्या स्वरूपीं पाहतो, म्हणजे, त्या सर्व मीं केल्या असें समजतो, यासच प्रवृत्ति म्हणतात. पण ज्या वेळेस कर्मउपासनेनें चित्तशुद्धि होऊन सत्संगतीनें नित्यानित्य तत्वविचार प्राप्त होतो, त्या वेळेस त्या विचाराच्या अभ्यासानें वृत्ति खलून, देहेंद्रियमनोबुद्ध्यतीत, अक्रिय, साक्षी, आत्मा मीं आहें, असें, त्याच्यामध्यें (जिवात्म्यामध्यें) दृढ ज्ञान होतें. मग तो प्रवृत्तींतून निवृत्तिस्थितीला पावला, असें म्हणण्याचा व्यवहार होतो. पण असा प्रकार आत्मस्वरूपीं नाहीं. आत्मा हा ज्ञानमात्र, परि-

पूर्ण, अखंड, एकरस आहे. तेथें प्रवृत्तीचा किंचित् स्पर्श नाहीं; सर्वगत सर्वव्यापी आकाशाचे ठिकाणीं एक ठिकाणाहून दुसरीकडे जाण्याचा व्यवहार होत नाहीं, ज्ञानेश्वरी अध्याय १५ (येथून परा जाणे आकाशा नाहीं). कारण आकाश अक्रिय आहे, आणि आत्मतत्व तर आकाशाच्या अंतर्बही ओतप्रोत भरलें असल्यामुळें, तें सहज अक्रिय आहे. जेथें स्वभावतःच प्रवृत्ति नाहीं, त्या ठिकाणीं निवृत्ति ह्या नामाचा विशेष व्यवहार कसा करितां येईल? तथापि तो सद्गुरु, निवृत्ति या नांवाची पोकळ खोळ टाकित नाहीं, म्हणजे, आत्मत्वीं अनादी काळापासून प्रवृत्ति निवृत्ति अशा व्यर्थ नामांचा व्यवहार चालला आहे.

निवर्त्य तंव नाहीं । मा निवर्तवी हा कांई ॥
तरी कैसा बैसे ठांई । निवृत्तिनामाच्या ॥ ३३ ॥

अन्वय—निवर्त्य तंव नाहीं मा हा काई निवर्तवी, तरी निवृत्ति नामाच्या ठाई कैसा बैसे ॥ ३३ ॥

अ. वि.—ज्ञानघन, भेदशून्य आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं, निरासा योग्य, अशा प्रवृत्तीचा लेशही नाहीं; मग कशाची निवृत्ति करून प्रवृत्तीची विरोधी, जी निवृत्ति संज्ञा, ती आत्मत्वाकडे आली अशी शंका होते.

परी सूर्यासी अंधकारु । कै जाहला होता गोचरु ।
तरी तमारी हा डगरु । आलाचि कीं ॥ ३४ ॥

अन्वय—परी सूर्यासी अंधकारू कै गोचरू झाला होता? तरी तमारी हा डगरु आलाचि कीं. ॥ ३४ ॥

अ. वि.—तर त्याचें समाधान असें आहे कीं, सूर्यापुढें अंधकार येऊन सूर्यमंडळाला झांकण्याविषयीं प्रवृत्त झाला, त्या रागानें सूर्य खवळून त्यानें अंधकाराशीं युद्ध केलें, व त्या अंधकारास ठार मारलें, असा कधीं व्यवहार झाला होता काय? जसें शिवाला मदनानें अतिशय ताप दिल्यामुळें, शिव खवळून त्यांनीं त्या मदनाला जाळून टा-

किलें, म्हणून शिवाला मदनारी म्हणतात, हें योग्यच आहे. पण असा प्रकार सूर्याच्या ठिकाणीं नसून, सूर्याला तमारी अशी संज्ञा देतात. त्याप्रमाणें गुरुसंज्ञित आत्म्याच्या ठिकाणीं परमार्थतः प्रवृत्तीचा लेश नसून ही, निवृत्ति अशी संज्ञा मिळाली आहे.

तैसें लटिके येणें रूढे । जड येणें उजिवडे ॥
न घडे तेंही घडे । याचिया मावा ॥ ३५ ॥

अन्वय—तैसे येणें लटिके रूढे, येणें जड उजिवडे, जिव याचिया मावा न घडे तेंहि घडे ॥ ३५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या आधारावर व्यष्टीसमष्टी स्थूलसूक्ष्मात्मक सर्व मिथ्या (कल्पित) प्रपंच, जीवाच्या ज्ञानापुढें आहेपणानें मांडला आहे; जी मिथ्या वस्तु भासते, ती कोणत्या तरी सत्याचा टेंका घेऊन भासते. उदाहरणार्थ दोरीवर भासणारा मिथ्या काल्पनिक सर्प, दोरीच्याच अस्तित्वाचा टेंका घेऊन, भ्रमी पुरुषाच्यापुढें आहेपणानें मांडला आहे, त्याप्रमाणें हा सर्व मिथ्या प्रपंच, एकट्या परब्रह्माच्या सत्याधिष्ठानाचा टेंका घेवून आहेपणानें मांडला आहे; व तो प्रपंच स्वतःस्वरूपानें प्रकाशरहित जड असा आहे, तथापि परब्रह्माच्या चित्प्रकाशानें भासत आहे. येथें अशी शंका होते कीं, सच्चिदानंदरूप, परिपूर्ण, परब्रह्माच्या ठिकाणीं, विरोधी स्वभावचें असत्, जड, दुःखरूप अशा जगताचा व्यवहार होणें, ही गोष्ट अगदीं असंभवनीय आहे. तथापी, जी गोष्ट ज्या ठिकाणीं घडावयाची नाहीं ती सद्गुरुसंज्ञित ब्रह्माच्या मायेनें घडवून आणिली. अशाच अर्थाचा एक नामदेवांचा खेळिया आहे. (नव्हे ते कैसें झालेंरे खेळिया, नाहीं तें दिसूं लागलेंरे. अरुप होतें तें रूपासी आलें, जीवशिव नांव पावलेरें.)

हांगा मायावशे दाविशी । ते माइक ह्मणूनी वाळिशी ॥
अमाइक तव नव्हशी । कवणाही विषयो ॥ ३६ ॥

अन्वय—हांगा (तूजे) मायावशे दाविसी ते माइक ह्मणोन वाळिशी

(आणि जें तुझें स्वरूप) अमाईक (आहे त्या स्वरूपानें)तव कवणाही विषयो नव्हसी. ॥ ३६ ॥

अ. वि.—अहो सद्गुरुराया? मायावश होऊन, तुह्मीं जो दृश्य जगदाभास दाखविला आहे, तो जगदाभास तुमचें स्वरूप आहे, असें जों मनांत धरावें, तों तें सर्व (दृश्य जगत्) माईक म्हणजे खोटें आहे, त्याचा तुमच्या चिन्मात्रस्वरूपाला स्पर्श देखील नाहीं, असा तुम्हीं त्याचा वेदशास्त्राच्या मुखानें निषेध करितां. बरें, अमाईक, म्हणजे मायारहित, सच्चिदानंदरूप, निर्गुणनिराकार, जें तुमचें स्वरूप आहे, तें तर स्वयंप्रकाश अमर्यादित असल्यामुळें, कोणाला विषय होत नाहीं, म्हणजे, घटादि विषयाप्रमाणें दृश्य होत नाहीं.

शिव शिवा सद्गुरु। तुजला गूढा काय करु ॥
एकाही निर्धार धरु। देतासी कां ॥ ३७ ॥

अन्वय—शिव शिवा सद्गुरु! गूढा तुजला काय करूं? तूं एका निर्धाराही धरू देतासी का? ॥ ३७ ॥

अ. वि.—सद्गुरुस्वरूपीं स्तवन करणें, अथवा नमन करणें, अथवा दर्शन घेणें, इत्यादि व्यवहार घडत नाहींत, असें जाणून ज्ञानेश्वर महाराज हताश होऊन शिव शिव असें द्विवार स्मरण करितात. हे सद्गुरु गूढा! म्हणजे तुमचें स्वरूप नामरूपातीत, चिन्मात्र, सूक्ष्मतम, निराकार असल्यामुळें स्थूल इंद्रियांनां, अथवा अंतरसूक्ष्म मनबुद्ध्यादिवृत्तींनां, विषय होत नाहीं, असें सर्वतोपरि गुप्त आहे. अशा ह्या तुझ्या गुप्त अज्ञात स्वरूपाला घेऊन, काय करावयाचें आहे? कारण, तूं आपल्या स्वरूपाविषयींचा एकही निश्चय करूं देत नाहींस.

नामें रुपें बहुवसे। उभारुनि पाडिली ओसे ॥
सत्तेचेनि अवेशें। तोषलासी ना ॥ ३८ ॥

अन्वय—सत्तेचेनि आवेशें बहुवसे नामें रुपे उभारोनि ओसे पाडिली (आणि) तोषलासिना? ॥ ३८ ॥

अ. वि.—सत्तेच्या चिदावेशानें, म्हणजे "एकोहं बहु स्याम्" अशा स्फूर्तीच्या क्षोभानें, शिवापासून तृणापर्यंत अनेकनामरूपात्मक जगताची उभारणी केलीस; परंतु नामरूपात्मक अशा जगताकडे विवेकदृष्टीनें पाहू गेलें तर, तें मृगजलवत् निस्तत्व आहे. अशा नामरूपात्मक जगताची उभारणी करण्यांत, म्हणजे चिद्विलास करण्यांत, आपण मात्र संतुष्ट झालां आहांत, असें वाटतें. अथवा नामरूपात्मक जगताची उभारणी करून व निजबोधानें ती सर्व नाहींशी करून, अहो सद्गुरु आपण संतुष्ट झालांत.

जीवू घेतलिया उणें । चालो नेदिसी साजणें ॥
भृत्यु उरे स्वामीपणें । तेंही नव्हे ॥ ३९ ॥

अन्वय—जीवू घेतलिया उणें (वीण) साजणें (प्रेम) चालो नेदिसी. स्वामीपणें भृत्यु उरे तेंही नव्हे. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—अहो सद्गुरुराया! तुमच्यावर प्रेम ठेवण्याला जावें, तर तुम्हीं जीव घेतल्याशिवाय प्रेमही जमूं देत नाहीं; म्हणजे प्रेम ठेवणाराच्या हृदयांत सच्चिदानंदरूप आत्मत्वानें तुम्हींच नांदत आहां, अर्थात्, तुमच्यावर प्रेम करण्याकरितां आत्मसांनिध्याला आल्यावर, देहतादात्म्यानें देहधर्म अंगावर घेऊन वागणाऱ्या जीवदशेचा लय होतो, म्हणजे, ती नाहींशी होवून तो साधक गुरुसंज्ञित आत्मभावाशीं ऐक्याला पावतो. (ज्ञानेश्वरी अ. ६ ओवी ३६६—परतोनी पाठींमोरे ठाके, आपणीयातें आपण देखे, आणि देखतखेवो ओळखे, 'म्हणे तत्व हें मीं) नंतर साहजिक आत्म्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या निरतिशय प्रेमाचा योग होतो. व त्याचें तुमचें सौजन्य जमतें. असें झाल्यावांचून 'चालो नदेशी साजणें" म्हणजे तुम्हीं त्याच्याशीं सौजन्य ठेवण्याला राजी नाहीं. वर सांगितल्याप्रमाणें ज्या सेवकाचें व तुमचें सौजन्य जमलें आहे, तो सेवक या नात्यानें न राहून, स्वामीपणें, म्हणजे धनी या नात्यानेंही रहात नाहीं. म्हणजे, ज्या सेवकाचा तुमच्याशीं

योग झाल्यामुळें सेवकस्वामी या नात्यानें असणारे जीवशिव भाव बाधित होवून, सहज निर्धर्म अशा स्वरूपस्थितीनें तो असतो.

विशेषाचेनि नांवें । आत्मत्वही न साहवे ॥
किंबहुना नव्हे । कोण्हीच यया ॥ ४० ॥

अन्वय—विशेषाचे नावेनि आत्मत्वही न सहावे. किंबहुना यया कोण्हीच नव्हे. ॥ ४० ॥

अ. वि.—शास्त्रांत, सच्चिदानंदरूप आत्म्याचे, सामान्यरूप व विशेषरूप असे दोन वर्ग केले आहेत. त्यांचीं लक्षणें येणेंप्रमाणें; आधिक देशकालस्थित सामान्यरूप, न्यूनदेशकालस्थित विशेष रूप; अशा या लक्षणाचा संबंध सच्चिदानंदरूप आत्म्याकडे कसा लावतात, हें सांगतों. मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत, लहान मोठे अनंत प्राणी आहेत, त्या सर्व प्राण्यांना आपण आहोंत, असा आपल्या अस्तित्वाचा, म्हणजे आत्म्याचे सदंशाचा प्रत्यय आहे. अशा तऱ्हेनें, अनंत प्राण्यांत आत्म्याच्या सदंशाचा एकसारखा प्रत्यय आहे; म्हणून, अधिकदेशकालस्थितसामान्याचें लक्षण, सदंशाशीं जुळत असल्यामुळें, आत्म्याच्या सदंशास सामान्यरूप म्हणतात. राहिलेल्या विशेष चिदानंद अंशाचा प्रत्यय, तत्त्ववेत्त्यावांचून कोठेंही आढळत नाहीं. मनुष्येतर प्राण्यांची गोष्ट सोडूनच द्या, त्यांस तर तो अनुभव नाहींच नाहीं; राहिलेल्या मनुष्यवर्गांत देखील, चिदानंद अंशाचे अनुभवाचा बहुत जीवांत अभाव दिसतो. याचा अनुभव व्यवहारामध्यें कोणालाही घेतां येईल. पहा, कोणी मनुष्याला जर विचारलें, कीं तूं आहेस का? तर तो असें उत्तर देईल कीं, होय मीं आहें; नंतर त्याला दुसऱ्यानदां विचारलें कीं तूं कसा आहेस? तर त्याचें उत्तर मीं चिद्रूप (ज्ञानरूप), आनंदरूप असा आहें, असें न मिळतां, मीं मूर्ख, जड, दुःखी, जन्मणारा, मरणारा, पापी, दीन असा आहें, असें, भकल्यासारखें उत्तर मिळेल. आतां एखाद्या बहुत संपत्तिवानास, अथवा बहुत विद्वानास, तूं कसा आहेस, असें विचारिलें तर, त्याचें उत्तर इतराप्रमाणें न मिळतां, मीं

ज्ञानी आहें, मीं सुखी आहें, असें मिळेल. पण, त्याला उलट विचारलें कीं तूं ज्ञानी कसा, तर तो असें सांगेल कीं मीं न्यायशास्त्र, वेदांत-शास्त्र, व्याकरणशास्त्र इत्यादि षड्शास्त्रांचा अभ्यास केला आहे. मला सर्व अवगत आहे, अथवा मीं बी. ए. आहें, मीं एम्. ए. आहें, म्हणून मीं ज्ञानी आहें; व कोणी मीं सुखी आहें, असें उत्तर देतील; पण, त्यास उलट विचारलें कीं तूं सुखी कसा तर तो असें सांगेल कीं मीं शरीरानें धष्टपुष्ट आहें, तरुण आहें, निरोगी आहें, माझी बायको सुंदर आहे, मुलें शहाणीं आहेत, घर चांगलें हवेशीर आहे, बागबगीचा आहे, गाडीघोडे आहेत, नोकरचाकर आहेत, या सर्व ऐश्वर्यामुळें मीं सुखी आहें. पण त्यांचें हें मीं ज्ञानी अथवा सुखी असें जें म्हणणें आहे, तें स्वकीय सच्चिदानंदरूप आत्मदृष्टीनें नसून, बाह्य वैषयिक ज्ञानानें व वैषयिक सुखाचे दृष्टीनें असतें. असो, आतां विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी, सद्गुरूजवळ "तत्त्वमसि" महावाक्याचें श्रवण, मनन, निजध्यासनादि अभ्यास क-रितो. त्या योगानें देहद्वयाचा द्रष्टा, सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहें, असें ज्ञान होतें, व देहेंद्रियमनबुद्ध्यादि संघात, अनात्म, जड, मिथ्या आहे, असें त्याला निःसंशय कळतें. अशा दृढ, अपरोक्ष आत्मज्ञानी, तत्त्ववे-त्त्याला तूं कोण व कसा आहेस, असा प्रश्न जर केला, तर देहत्रयातीत असंग साक्षी सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहें, असें उत्तर मिळेल. पूर्वीं शंकराचार्यांनीं एका तत्त्ववेत्त्याला तूं कोण व कसा आहेस असा प्रश्न केला होता, त्यावर त्यानें उत्तर दिलें "नाहं मनुष्यो नच देवयक्षो न ब्राम्हणक्षत्रियवैश्यशूद्रः । न ब्रम्हचारी न गृही वनस्थो भि-क्षुर्न चाहं निजबोधरूपः ॥ हस्तामलक. अशा तऱ्हेनें, आत्म्याच्या विशेष चिदानंदरूप अंशाला जाणणारे तत्त्ववेत्ते, थोडेच आहेत (यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः । गीता अ० ७ श्लोक ३ उत्तरार्ध) म्हणून न्यूनदेश कालस्थित विशेष, हें लक्षण चिदानंद अंशाशीं जुळत असल्यामुळें, चिदानंद अंशास, विशेषरूप असें म्हणतात. परंतु

सामान्य व विशेष हा आरोप निरंश सच्चिदानंदरूप आत्म्यावर, अज्ञानी आणि तत्त्ववेत्ते यांच्या सामान्य व विशेष ज्ञानाच्या दृष्टीनें आला आहे. परमार्थतः सामान्यविशेषभावाचा व्यवहार, सद्गुरुस्वरूपीं सहन होत नाहीं, हें काय सांगावें? सद्गुरुस्वरूपीं कोणचाच धर्म नाहीं, सर्व धर्मशून्य श्रीगुरुस्वरूप आहे.

राती नुरेचि सूर्या ॥ ना तरी लवण पाणिया ॥
नुरे जेवि चेइलिया । नीद जैशी ॥ ४१ ॥

अन्वय—सूर्या राती नुरे, नातरी जेवी पाणिया लवण (नुरे), जैसी चेइलिया निद नुरे. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—सूर्यउदयांत रात्र रहात नाहीं. किंवा जलसंयोगांत मीठ रहात नाहीं. किंवा जागे झाल्यावर निद्रा रहात नाहीं.

कापुराचे थळीव । नुरेचि आगीची बरव ॥
नुरेचि रूप नांव । तैसे यया ॥ ४२ ॥

अन्वय—(जैसे) कापुराचे थळीव आगीची बरव नुरेची तैसे यया (सद्गुरु) रूप नांव नुरेचि. ॥ ४२ ॥

अ. वि.—दिवा जसा ज्योतिरूपानें अग्नीची शोभा पुष्कळ वेळ ठेवितो, तसा कापूर अग्नीची शोभा ठेवित नाहीं; म्हणजे, थोडक्याच वेळांत अग्नी नाहींसा होऊन, खालीं अग्नी किंवा राख हीं देखील उरुं देत नाहीं; तसें सच्चिदानंदरूप श्रीगुरुसंज्ञित आत्मभावाच्या विकासांत, नामरूपात्मक जगत् रहात नाहीं.

याच्या हाता पाया पडे । तव वंद्यत्वें पुढे न मंडे ॥
न पडेचि हा भिडे ॥ भेदाचिये ॥ ४३ ॥

अन्वय—याच्या (सद्गुरूच्या) हाता पाया पडे तंव वंद्यत्वें पुढें न मंडे हा भेदाचिये भिडे न पडेचि. ॥ ४३ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या हाता पाया पडणें, म्हणजे हात जोडून सद्गुरूच्या पायां पडावयास गेलें तर, हा वंद्यत्वानें पुढें उभा रहात नाहीं.

भावार्थ असा कीं, सद्गुरु हे आत्मत्वानें सर्वांच्या हृदयस्थ आहेत, अर्थात् हात जोडून पायां पडणाऱ्या सेवकाच्या हृदयांत आत्मत्वानें नांदत आहेत, म्हणून ते वंद्यत्वानें पुढें येत नाहींत. उघड आहे, आपल्या स्वरूपाला आपल्यापुढें कसें येतां येईल? कदाचित् 'आरशाच्या योगानें स्थूल देहास आपल्यापुढें येतां येईल, परंतु निरुपाधिक सच्चिदानंदरूप, भेदशून्य, निर्गुण, निराकार, नित्य, परिपूर्ण, आत्मभावास आपण आपल्यापुढें कसें येतां येईल? येतां येणार नाहीं. ह्मणून सद्गुरु हे वंद्यत्वानें, ह्मणजे वंदन करण्यास योग्य अशा स्वरूपस्थितीनें, सेवकाच्या पुढें मांडले जात नाहींत. व्यवहारामध्यें एखाद्या थोर पुरुषाकडून कांहीं काम व्हावयाचें आहे, पण त्याची कितीही विनवणी केली तरी तो तें काम करीत नाहीं; आणि ज्याचें काम व्हावयाचें आहे तो तर कसेंही होवो आपलें काम झालेंच पाहिजे, असा गरजू असल्यामुळें त्या थोर पुरुषाच्या अतिस्नेहांतले व प्रेमांतले, ज्यांचें वजन त्यांच्यावर पडेल अशा गृहस्थांची त्या थोर पुरुषांना भीड घालतो; व त्या भिडेच्या योगानें जरी मनांत त्याचें काम करावयाचें नाहीं, तरी तो करितो. त्याप्रमाणें सद्गुरूंनीं, वंदनयोग्य अशा वंद्य स्थितीनें, वंदन करणाराहून भिन्न रहावें, व, वंदन करणाऱ्या सेवकाकडून वंदनाचा व्यवहार व्हावा, म्हणून, भेदाची भीड जरी घातली, तरी ते त्या भेदाच्या भिडेंत पडत नाहींत; म्हणजे आपला अभेदभाव नाहींसा करून, वंद्य, वंदिता, वंदन असा त्रिपुटीरूपी भेदव्यवहार आपल्या स्वरूपीं होऊं देत नाहींत.

आपणाप्रति रवि । उदो न करी जेवी ॥
हा वंद्य नव्हे तेवी । वंदनासी ॥ ४४ ॥

अन्वय—जेवि रवि आपणाप्रति उदो न करी तेवि हा वंदनासी वंद्य नव्हे. ॥ ४४ ॥

अ. वि.—सूर्य ज्याप्रमाणें आपल्याकरितां उगवत नाहीं, म्हणजे

सूर्याला आपल्या प्रकाशाकरितां आपल्या उदयाची जरूर नाहीं, कारण, तो आपल्या ठिकाणीं आपण नित्य उदयरूपच आहे, तसा हा सद्गुरु वंदनास वंद्य नाहीं.

कां समोरपण आपुलें। न लाहिजे कांहीं केलें॥
तैसें वंद्यत्व घातलें। हिरोनी येणें॥ ४५॥

अन्वय—का आपले समोरपण (जेवि) कांहीं केल्या न लाहिजे तैसें येणे वंद्यत्व हिरोनी घातलें. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—कांहींही केलें तरी आपल्या समोर आपल्याला (प्रतिबिंबरूपानें नाहीं,) सत्यत्वानें होतां येणार नाहीं. त्याप्रमाणें सद्गुरूनें वंद्यपणाचा सगळा धर्म नाहींसा करून टाकिला.

आकाशाचा अरिसा। नुठी प्रतिबिंबाचा ठसा॥
हा वंद्य नव्हे तैसा। नमस्कारासि॥ ४६॥

अन्वय—आकाशाचा आरसा (जेवि) प्रतिबिंबाचा ठसा नुठी तैसा हा नमस्कारासी वंद्य नव्हे. ॥ ४६ ॥

अ. वि.—ज्या आरशांत पहाणारा पाहतो, तो आरसा परिच्छिन्न ह्मणजे मर्यादित आहे, आणि त्यामध्यें पाहणाराही मर्यादितच आहे; व पहाण्याचा आरसा व पाहणारा, या उभयतांचे दरम्यान अंतर आहे, म्हणून पहाणाराचें प्रतिबिंब आरशामध्यें पडतें; पण सर्व परमाणूंच्या अंतर्बाह्य भरलेलें अमर्यादित आकाशच आरसा झालें, तर त्यांत प्रतिबिंब कोणाचें पडावयाचें? ज्याचें त्यांत प्रतिबिंब होणें शक्य नाहीं. म्हणून आकाशच जर आरसा झालें, तर त्यांत प्रतिबिंब होणार नाहीं, असे ज्ञानेश्वर महाराजांनीं मूळांत उद्गार काढिले. आतां आकाशाच्याही अंतर्बहि असणारें, आकाशादि पृथ्वीपर्यंत सर्व तत्त्वरूपानें अभेद असणारें, असें एकरस सच्चिदानंदरूप आत्मतत्त्व, वंद्य कसें होईल? उत्तर, होणार नाहीं.

परी नव्हे तरी न हो। हे वेखासी कां घेवो ॥
परी वंदीतयाही ठावो । उरो नेदी ॥ ४७ ॥

अन्वय—परि हा (वंद्य) नव्हे तरि नहो (मीं) हे वेखासी कां घेवो परी हा वंदीतयाही ठावो उरों नेदी.॥ ४७ ॥

अ. वि.—पूर्वींच्या तीन चार ओव्यांतून वंदन करण्यास योग्य असा वंद्य भाव, सद्गुरु आपणाकडे घेत नाहींत, याचा विचार सांगितला; पण, आतां घेत नाहींत, तर न घेवोत, त्यांच्या स्वभावाविरुद्ध मीं तरी कशाला जाऊं? पण वंदन करणारा जो सेवक त्याला देखील आपल्या स्वरूपाहून वेगळा राहूं देत नाहींत; त्याचा ठावठिकाण नाहींसा करितात; म्हणजे, सर्वांतर्यामी आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरुस्वरूपाचा, वंदन करणारा सेवक विचार करूं लागला कीं, माझ्याही हृदयांत आत्मत्वानें तेंच आहे असें त्यास ज्ञान होतें; व त्या योगानें त्या वंदन करणारास आत्मसान्निध्य प्राप्त होतें. त्यासरसाच त्या वंद्य सद्गुरूशीं तो समरस होतो. (त्यांच्याहून वेगळा राहत नाहीं.) जसें मीठ आपल्याला जन्म देणाऱ्या समुद्राची गांठ पडल्याबरोबर आपणच तेथें नाहींसें होऊन जातें, म्हणजे समुद्ररूप होतें, तसें आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरुस्वरूपांतून देहबुद्धीमुळें निवडलेला जीवात्मा, सद्गुरुसंयोगांत तद्रूप होतो, म्हणजे देहबुद्धीनें वेगळा रहात नाहीं. जसें दोरीचें ज्ञान झाल्यावर, विपरीत सर्पकल्पना निवृत्त होते, तसें स्वात्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान झाल्यावर मीं देह अशा विपरीत कल्पनेची निवृत्ति होते; म्हणजे हा देह मीं नसून, सच्चिदानंदरूप आत्मा मीं आहें असा, दृढ निश्चय होतो, या दृष्टीनेंच "वंदीतयाही ठाव उरो नेदीं" असें मूळांत म्हटलें आहे.

आंगौनि एकुणा झोलु। फेडिताचि तरि तो बाहिरिलु॥
कडु फिटे आतुलु। न फेडीताचि ॥ ४८ ॥

अन्वय—आंगौनि एकुणा बाहेरिलु झोलु फेडिताचि तरी तो आतुलु कडु न फेडिताचि फिटे. ॥ ४८ ॥

अ. वि.—नेसलेल्या धोतरांत आंतली व बाहेरची अशा दोन बाजू असतात. म्हणजे, निऱ्या करून पोटीं खोंचण्याचे पूर्वी, धोतर नेसतांना एक आंत, व एक बाहेर, असे पदर करून त्यांपैकीं एक बाहेरचा पदर कमरेला खोंवतो. आणि एक आंतला पदर कमरेला न खोंवतां, तसाच ठेवितो, नंतर कासोट्याच्या निऱ्या करून मागें खोंचितो व पुढच्या निऱ्या करून पोटीं खोंवितो. अशा तऱ्हेनें सर्व धोतर नेसणें झाल्यावर त्यालाच "आंगौनि एकुणा झोलु" अशी ज्ञानेश्वर महाराजांनीं संज्ञा दिली आहे. आणि ती अक्षरशः बरोबर आहे. ती अशी, पुढच्या निऱ्यांचा पदर निऱ्या करून पोटीं खोंवल्यामुळें आंगाला लागला आहे, व मागच्या निऱ्याचा पदर निऱ्या करून मागें खोंवल्यामुळें अंगाला लागला आहे; वरती सांगितलेले कडोसरीचे दोन पदर, त्यांपैकीं एक बाहेरचा पदर कडोसरीला खोंचल्यामुळें अंगाला लागला आहे, व दुसरा आंतला पदर कडोसरीला न खोंचतां तसाच ठेविल्यामुळें, तो मात्र अंगाला लागला नाहीं, व तो एक पदर अंगाला न लागल्यामुळें, "आंगौनी एक उणा झोलु" असें ह्मटलें. आतां बाहेरच्या कडोसरीला खोंवलेला जो एक पदर, तो कडोसरीचा फेडून ओढला कीं आंतला न फेडितांच फिटतो. ह्मणजे आंतल्या व बाहेरच्या पदरासह सर्व धोतर सुटून जातें.

नाना बिंबपणासरिसे । घेउनि प्रतिबिंब नासे ॥
नेलें वंद्यत्व येणें तैसे । वंदतेनसीं ॥ ४९ ॥

अन्वय—नाना जैसे प्रतिबिंब बिंबपणासरिसे घेऊनि नासे तसें येणें वंदितेनसी वंद्यत्व नेले. ॥ ४९ ॥

अ. वि.—ज्या वेळेस पाण्याचें डबकें साफ आटून जातें, त्या वेळेस त्यांतील असणाऱ्या सूर्यप्रतिबिंबाचा लोप होतो; पण, तो त्या एकट्या प्रतिबिंबाचा लोप होतो, असें नाहीं, तर त्याच्या बरोबर सूर्यावर आलेला सापेक्ष बिंबधर्म तोही लयास जातो आणि एकटा टळटळीत सूर्य रहातो. त्याप्रमाणें सद्गुरु हे, आपल्या स्वरूपीं वंदन करावयास

तयार झालेल्या वंदन करणाराचा जीवभावच एकटा नाहींसा करितात, असें नाहीं, तर, तत्सापेक्ष आपल्याकडे आलेला वंद्यधर्म, म्हणजे वंद्य ही संज्ञा, नाहींशी करितात. आणि सच्चिदानंदरूप सद्गुरु मात्र टळटळीत एकाकीपणानें रहातात.

नाहीं रूपाची जेथें सोये । तेथें दृष्टीचें कांहींच नव्हे ॥
आह्मा फळले हे पाये । ऐशिया दशा ॥ ५० ॥

अन्वय—जेथें रूपाची सोय नाहीं, तेथें दृष्टीचें कांहींच नव्हे, हे पाय ऐशिया दशा आह्मां फळले. ॥ ५० ॥

अ. वि.—ज्या सद्गुरूस्वरूपीं रूप व्यवहार नाहीं, म्हणजे तें अरूप आहे, तेथें दृष्टीचें काय चालणार आहे? रूप विषयाचा आश्रय करून असणारी जी दृष्टी, ती रूपरहित, निर्गुण, निराकार, सच्चिदानंदरूप अशा सद्गुरूकडे वळली, तर तेथें कांहीं एक दर्शन न होतां, ती निराश होऊन पुन्हा रूप विषयाचा आश्रय करिते. असे हे सद्गुरूचे पाय आम्हांला अशा अवस्थेनें फलद्रूप झाले. आतां "आह्मां फळले हे पाय ऐशिया दशा." यांतील "ऐशिया दशा" हें पद मोघम असल्यामुळें चांगला अर्थ बोध होत नाहीं, म्हणून पुढच्या ओव्यांमधून, कैशिया दशा पाय फळले, हें दृष्टांतानें चांगलें व्यक्त करितात.

गुणातेलाचिया सोइरिका । निर्वाहिली दीपकळिका ॥
ते कां होईल पुळिका । कापुराचिया ॥ ५१ ॥

अन्वय—गुणा तेलाच्या सोईरिका दीपकळिका निर्वाहिली ते कापुराचिया पुळिका होईल का? ॥ ५१ ॥

अ. वि.—तेल आणि वात यांच्या संबंधानें दिव्याच्या ज्योतीचा बराच वेळ निर्वाह होतो, तसा निर्वाह कापराच्या बारीक खड्यानें कसा होईल.?

तया दोहों परस्परें । होय ना जव मेल्हेरें ॥
तंव दोहींचेहीं सरे । सरिसेचि ॥ ५२ ॥

अन्वय—तया दोहीं परस्परें जंव मेल्हेरे (मेळा) नाहोय तव सरसेचि दोहींचेहे सरे. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—कापूर आणि अग्नि या परस्पर दोघांचा संबंध होतो न होतो तोंच कापूर व अग्नि, हीं दोन्हीही नाहींशीं होऊन जातात.

तेविं देखेना मी ययातें । तंव गेले वंद्य वंदितें ॥
चेइलिया कांतें । स्वप्नींचि जेवी ॥ ५३ ॥

अन्वय—तेवी मी ययातें देखेना तंव वंद्य वंदितें गेले जेवी स्वप्नींचिया कांतें चेइलिया (गेले). ॥ ५३ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें सद्गुरूंना वंदन करण्याकरितां त्यांच्याकडे मीं पहातों न पहातों तोंच, वंदन करणारा जो माझा जीवभाव, त्यासकट श्रीगुरूकडे आलेली वंद्य ही संज्ञा, नाहींशी होते. जसें कोणी एक गृहस्थास स्वप्न पडलें, व त्या स्वप्नांतील स्त्रियेस जागा होऊन पाहूं गेला, तों ती स्वप्नांतील स्त्री, व हा पहाणारा स्वप्नांतील तिचा पती, हीं दोन्ही, जागृतींत नाहींशीं होऊन एकटा जागृत पुरुष रहातो त्याप्रमाणें, आत्म्याचे अज्ञानरूपी निद्रेंत पडलेल्या विश्वस्वप्नांत, स्वात्मत्वानें असणाऱ्या हृदयस्थ सद्गुरूस, आत्मानात्मविवेकदृष्टीनें पहावयास गेल्याबरोबर, माझ्या आत्मत्वानें तेंच भासूं लागलें. म्हणजे पहाणारा जो मीं, तो आत्मत्वानें असणाऱ्या सद्गुरूच्या अस्तित्वावांचून कांहीं नाहीं, असें वाटूं लागलें. अशा तऱ्हेनें वंदन करणारा मींच नाहींसा झाल्यामुळें, माझ्या योगानें सद्गुरूवर आलेला वंद्य संज्ञेचा आरोप नाहींसा झाला. आणि सच्चिदानंदरूपपणानें अवशिष्ट एकटे सद्गुरुच राहिले.

किंबहुना इया भाषा । द्वैताचा जेथें उपखा ॥
फेडुनियां स्वसखा । श्रीगुरु वंदिला ॥ ५४ ॥

अन्वय—किंबहुना इया भाषा जेथें द्वैताचा उपखा फेडुनिया स्वसखा श्रीगुरु वंदिला. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—फार काय सांगावें वंद्य वंदिता व वंदन, या त्रिपुटी-रूपी द्वैताची भाषा नाहींशी करून, पूर्वींच्या ओवींत सांगितल्याप्रमाणें अभेदभावानें. स्वसखा म्हणजे स्वात्मत्वानें असणाऱ्या श्रीगुरूचें मीं वंदन केलें.

याच्या सख्याची नवाई । आंगीं एकपणारूप नाहीं ॥
आणि गुरुशिष्य दुवाळीही । पवाडु केला ॥ ५५ ॥

अन्वय—याच्या सख्याची नवाई (अशी आहे कीं) आंगीं एकपणारूप नाहीं. आणि गुरुशिष्य दुवाळीही पवाडु केला. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—सद्गुरूच्या सख्यपणाचें मोठें आश्चर्य वाटतें. यांच्या स्वरूपीं वंद्य व वंदिता असा भेदधर्म तर नाहींच, पण भेदाभावामध्यें असणारी एकपणाचीही कल्पना नाहीं. व्यवहारांत एकमेकांचें सख्य असतें, पण ते व्यक्तिशः भिन्न असतात; तसा सख्यपणाचा प्रकार सद्गु-रूच्या घरचा नाहीं; त्यांच्या सख्यपणांत द्वैत तर नाहींच, पण द्वैतसा-पेक्ष एकपणाही नाहीं; म्हणून मूळांत ज्ञानेश्वरमहाराज सद्गुरूंच्या सख्यपणानें आश्चर्य करतात. ज्या सद्गुरुस्वरूपीं द्वैत अथवा एक-पणा नाहीं. त्या ठिकाणीं गुरुशिष्य अशा द्वैतसंबंधाचा व्यवहार दाखविला.

कैसा आपणा आपण । दोंवीण सोयरेपण ॥
हा याहूनि विलक्षण । नाहीं ना नोहे ॥ ५६ ॥

अन्वय—कैसा आपणया आपण दोंवीण सोयरेपण याहुनी हा विलक्षण नाहींना नोहे. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वरमहाराज, "कैसा" या पदानें, द्वैतसंबंधावांचून सोयरेपणाचा व्यवहार श्रीसद्गुरु, दाखवितात, हें पाहून आश्चर्य दर्श-वितात. सद्गुरूंनीं जरी आपल्या स्वरूपावर गुरुशिष्य असा द्वैत-संबंध दाखविला आहे, तरी तात्त्विकदृष्ट्या, गुरु शिष्य हे दोन नसून सच्चिदानंदरूप एक आत्मतत्त्वच आहे. वस्तुतः असें असून, गुरु-

शिष्यसंबंधरूपी सोयरेपण कसें भोगीत आहेत! आतां भेदरहित गुरुशिष्यरूपी सोयरेपणाहून दुसरें कांहीं विलक्षण नाहीं, अथवा केव्हांही होणार नाहीं.

जग अवघें पोटीं माये। गगनायेवढे होऊनि ठाये॥
कीं तेचि निसी साहे। नाहींपणाची॥ ५७॥

अन्वय—अवघें जग पोटीं माये (असे) गगनायेवढे होऊनी ठाये कीं तेचि नाहींपणाची निशी साहे.॥ ५७॥

अ. वि.—जगत् आपल्या पोटामध्यें घालून, सद्गुरु हे, गगनायेवढे झाले आहेत. अथवा जगत् ज्याचा पोटांत समावलेलें आहे, अशा महदाकाशाचीही वस्ती त्यांच्या (सद्गुरूंच्या) पोटामध्यें आहे, म्हणजे आकाशादि पृथ्वीपर्यंत जीं तत्वें आहेत, तीं सर्व आत्मस्वरूपाचें अस्तित्व व भातित्व घेऊन आहेपणानें भासत आहेत. जसें मृगजळ हें, सूर्यकिरणाचें अस्तित्व घेऊन आहेपणानें मांडलें आहे व त्या सूर्यकिरणाचा प्रकाश घेऊन तें मृगजळ भासत आहे, त्या मृगजळाला सूर्याच्या किरणावांचून सत्ता व भातित्व नाहीं, त्याप्रमाणें आकाशादि सर्वतत्वांना, आत्मस्वरूपावांचून सत्ता नाहीं, व प्रकाशही नाहीं. अशा तऱ्हेनें गगनादि पृथ्वीपर्यंत सर्व जगत्रूपानें सद्गुरुस्वरूप आहे. पण ज्या वेळेस सर्व जगत् अव्यक्त प्रकृतीमध्यें लीन होतें, त्या वेळेस अधिष्ठानपरब्रह्म, जगदभावास प्रकाशित करितें. म्हणजे जें जगत्स्थितिकालीं सद्गुरुस्वरूप सर्व नामरूपाच्या अस्तित्वरूपी दिवसरूपानें प्रकाशित असतें, तेंच आत्मतत्व जगताच्या लयकालीं, सर्वत्र नामरूपाच्या अभावरूपी रात्रीच्या रूपानें प्रकाशित असतें. अशा तऱ्हेनें जगताच्या आहेनाहींपणाला (व्यक्त अव्यक्त भावाला) एक सद्गुरूचें स्वरूप आश्रय होईल कसें? त्याचें समाधान पुढच्या ओवीमध्यें करितात.

कां पूर्णते तरी आधारू । सिंधू जैसा दुर्भरू ॥
तैसा विरुद्धा पाहुणेरू । याच्या घरीं ॥ ५८ ॥

अन्वय—का जैसा दुर्भरू सिंधु पूर्णते तरी आधारू तैसा याच्या घरीं विरुद्ध पाहुणेरु. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—सागर नेहमीं पूर्ण असतो, म्हणजे, जर पाऊस पडला नाहीं तर नद्या, नाले, विहिरी सर्व आटून जातात, तसा समुद्र आटत नाहीं, तो आपल्या जलानें जशाचा तसा परिपूर्ण असतो, यावरून पूर्णपणाला आधार एक सिंधूच आहे, असें उघड होतें; पण वर्षाऋतुकालीं अनेक नद्या दुथड्या भरून समुद्राला मिळत असतात, त्यांना समुद्राच्या पोटांमध्यें जागा मिळते, त्या योगानें समुद्र आपल्या मर्यादेबाहेर किंचित् वाढत नाहीं. या दृष्टीनें, पूर्णतेच्या विरुद्ध दुर्भरत्वालाही आधार समुद्रच आहे, असें ठरतें. पहा एक समुद्र पूर्णत्व आणि दुर्भरत्व या विरुद्धधर्मांना आश्रय असतो, तसें आमचे सच्चिदानंदरूप सद्गुरु, पूर्वोक्त "आहे" "नाहीं" या विरुद्ध धर्मांना आधार आहेत.

तेजा तमातें कांहीं । परस्परें निके नाहीं ॥
परी सूर्याच्या ठाईं । सूर्यचि असे ॥ ५९ ॥

अन्वय—तेजा तमातें परस्परें कांहीं निके नाहीं परि सूर्याचे ठाई सूर्यचि असे. ॥ ५९ ॥

अ. वि.—प्रकाशाचें व काळोखाचें एकमेकांशीं पटत नाहीं, पण दोन्ही सूर्याच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहेत.

एक म्हणता भेदें । ते कीं नानात्वें नांदे ॥
विरुद्धे आपणया विरुद्धे । होतील काई ॥ ६० ॥

अन्वय—कीं एक म्हणता तो भेदे नानात्वे नांदे विरुद्धे आपणया विरुद्धे काई होतील. ॥ ६० ॥

अ. वि.—सर्व श्रुतिशास्त्रांनीं, सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप, द्वितीयरहित एक आहे, असा सिद्धांत केला आहे. म्हणून तें एक आहे असें

म्हणावयास जावें, तों शिवापासून तृणापर्यंत अनेकत्वानें असणाऱ्या जगद्रूपानें तेंच नांदत आहे, म्हणजे त्याच्याच आधारावर, हें जगत् भासत आहे. जशी मृत्तिका, ही एक आहे, असें म्हणावयास जों जावें, तों अनेक घटरूपानें तीच बनली आहे, असें दिसतें. असो. माती ही मृत्तिकारूपानें राहो, अथवा अनेक घटरूपानें राहो, एकाहून अनेकही जरी विरुद्ध आहेत तरी मातीचा एकपणा या उभयस्थितींमध्यें कायमच आहे. त्याप्रमाणें परब्रम्ह हें सच्चिदानंद निर्गुणनिराकार भेदशून्य स्थितीनें असो, अथवा अनेक नामरूपात्मक जगत्स्थितीनें असो, वरच्या दृष्टांतांत सांगितल्याप्रमाणें एकाहून अनेक जरी विरुद्ध आहे, तरी एक व अनेक अशा विरुद्ध स्थितीनें आत्म्याचें एकत्वच कायम असतें, म्हणजे सच्चिदानंदरूप निर्गुण निराकार भेदशून्य भावानें असणारा जो एकपणा, त्या एकपणानें तरी आत्माच आहे, व शिवापासून तृणापर्यंत असणाऱ्या अनेक नामरूपात्मक जगताचें तात्विकस्वरूप तरी आत्माच आहे, यावरून एक व अनेक या विरुद्ध धर्मीचें स्वरूप, एक आत्माच असल्यामुळें, त्या विरुद्धपणाची बाधा विरुद्ध स्वरूपाला कशी होईल? जसें अग्नीच्या दाहक धर्माची बाधा, दुसऱ्या पदार्थाला होईल, म्हणजे अग्नीच्या योगानें दुसऱ्या वस्तूचें दहन होईल, पण अग्नीच्या योगानें अग्नीचें दहन कधींही होणार नाहीं.

म्हणोनि शिष्य आणि गुरुनाथु। या दोन्ही शब्दांचा अर्थु॥
श्रीगुरुचि परि होतु। दोहीं ठांई ॥ ६१ ॥

अन्वय—म्हणोनि शिष्य आणि गुरुनाथु या दोन्ही शब्दांचा अर्थु दोही ठाई परि (एक) श्रीगुरुचि होतु. ॥ ६१ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलें कीं, एक व अनेकत्वानें सद्गुरूच नांदत आहेत. त्या दृष्टीनें उभय शिष्य आणि सद्गुरु, या दोन्ही शब्दांच्या अर्थाकडे नजर टाकली, तर शिष्य आणि सद्गुरु, या उभयरूपानें, सच्चिदानंदरूप सद्गुरुसंज्ञित वस्तुच नांदत आहे. एका अर्थावर

गुरु शिष्य हा भेदभाव कसा नांदत आहे, हें पुढच्या दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

कां सुवर्ण आणि लेणें । वसतें एके सुवर्णें ॥
वसते चंद्र चांदिणे । चंद्रींचि जेवी ॥ ६२ ॥

अन्वय—का सुवर्ण आणि लेणें एके सुवर्णें वसते, चंद्र (व) चांदणें जेवीं चंद्रचि वसते. ॥ ६२ ॥

अ. वि.—सोनें व अलंकार या दोन्ही कल्पना एका सुवर्ण पदार्थावरच आहेत. त्याचप्रमाणें चंद्र व चांदणें या दोन्ही कल्पनांला आधार, एक चंद्राचा देहच आहे.

नाना कापूर आणि परिमळु । कापूरचि केवळु ॥
गोडी आणि गूळु । गूळचि जेवि ॥ ६३ ॥

अन्वय— नाना कापूर आणि परिमळु केवळु कापूरचिंत जेवि गोडी आणि गुळ गुळचि. ॥ ६३ ॥

अ. वि.—अथवा कापूर आणि सुगंध या दोन्ही कल्पनांला आधार एक कापूरच आहे; गोडी आणि गूळ या दोन्ही कल्पनांला आधार गुळच आहे.

तैसा गुरु शिष्य मिसे । हाचि एकु उल्हासे ॥
जरी कांहीं दिसे । दोनीपणें ॥ ६४ ॥

अन्वय—तैसा गुरु शिष्य मिसे जरी कांहीं दोनीपणी दिसे तरी हाचि एकु उल्हासे. ॥ ६४ ॥

अ. वि.—वरच्या बाजूनें म्हणजे देहदृष्ट्या जरी गुरु शिष्य हा भेद दिसला, तरी दोन्ही ठिकाणीं परमार्थतः अस्तिभातिप्रियत्वानें एक आत्मतत्वच नांदत आहे; म्हणजे नामरूपात्मक देहदृष्ट्याच होणारी शिष्यकल्पना व नामरूपात्मक देहदृष्ट्याच होणारी गुरुकल्पना, या कल्पनांचा परस्परांत जरी व्यभिचार आहे, तरी या कल्पनांना आधारभूत असणारें, अस्तिभातिप्रियरूप जें सद्गुरुतत्व, तें दोन्ही कल्पनांच्या ठिकाणीं अव्यभिचारीपणानें नांदत आहे.

आरसा आणि मुखी । मी दिसे हे उखी ॥
हे आपुलिये ओळखी । जाणे मुख ॥ ६५ ॥

अन्वय—आरिसा आणि मुखी मी दिसे हे उखी हे आपुलिये ओळखी मुख जाणे.

अ. वि.—ज्या वेळेस आरशांत पहाणारा गृहस्थ, आपलें मुख आरशांत पहात असतो, त्या वेळेस आपलें मुख मुखाच्याच ठिकाणीं आहे, असें तो पक्कें समजत असतो; म्हणून मुख आरशांत जरी वेगळें दिसलें, तरी तें सत्य नाहीं, खोटा भास आहे, असें तो पक्कें जाणतो.

पहा पा निरंजनी निदेला । तो निर्विवाद एकला ॥
परी चेता चेववीता जाला । दोनी तोचि ॥ ६६ ॥

अन्वय—(जो मनुष्य) येकला निरंजनी निदेला (तेथें तो जागा झाला) परि चेवविता चेता (हे) दोन्ही तोचि निर्विवाद झाला. (६६)

अ. वि.—कोणी एक मनुष्य निर्जन अरण्यामध्यें, एकटा निजला होता, तो कांहीं वेळानें तेथें जागा झाला, पण त्याला जागा करणारा व जागा होणारा हे दोन्ही निर्विवाद त्याचा तोच आहे. ह्याचा खुलासा पुढील ओवींत आहे.

जे तोचि चेता तोचि चेववी । तेवी हाचि बुझे हा बुझावी ॥
गुरु शिष्यत्व नांदवी । ऐसेन हा ॥ ६७ ॥

अन्वयः—जेवि तोचि चेता तोचि चेववी तेवि हाचि बुझे हाचि बुझावी ऐसेन हा गुरु शिष्यत्व नांदवी. (६७)

अ. वि.—कोणी एक गृहस्थ, ज्या वनामध्यें कोणीही प्राणी नाहीं, अशा वनांत असणाऱ्या गुहेंत निजला होता, व तेथें तो कांहीं वेळानें जागा झाला. आतां विचार करून पाहिलें तर तेथें जो निजणारा आहे, तोच जागें करणारा आहे आणि जागा होणारा आहे; त्याप्रमाणे बोध समजणाऱ्या शिष्यरूपानें सद्गुरूच आहेत, व बोध करणारेही सद्गुरूच आहेत. ह्मणजे सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप सद्गुरु, परमार्थतः सच्चि-

दानंदरूप आत्मस्वरूप शिष्यास, तूं सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप आहेस असा बोध करितात, व त्या योगानें मी सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूप आहें, अशा वृत्तिद्वारा तरी, सच्चिदानंदरूप आत्मस्वरूपच समजतें.

दर्पणेवीण डोळा । आपुले भेटीचा सोहळा ॥
भोगिता तरी लीळा । सांगतो हे ॥ ६८ ॥

अन्वय—जरी डोळा दर्पणेवीण आपले भेटीचा सोहळा आपणच भोगिता तरी हे लीला सांगतो.

अ. वि.—जर आरशाशिवाय, डोळ्याला डोळ्याची भेट होईल, तर या सद्गुरुची पूर्वोक्त एकत्वाची लीला सांगतां येईल.

एवं द्वैतासी उमसो । नेदी ऐक्याशी विसकुसो ॥
सोइरिकीचा अतिसो । पोखीतसे ॥ ६९ ॥

अन्वय—एवं द्वैतासि उमसो नेदी ऐक्याशी (ब्रह्मऐक्यभावाला) विसकुसो नेदी सोईरिकेचा अतिसो पोखीत असे.

अ. वि.—या गुरुशिष्यनात्याचें रहस्य इतकेंच आहे कीं, जरी गुरु व शिष्य हा द्वैतभाव आहे, तरी सद्गुरुच्या पारमार्थिक स्वरूपीं याचा संबंध नाहीं, तथापि अशा या पारमार्थिक स्वरूपावर सद्गुरू हे, गुरुशिष्याचा व्यवहार दाखवून, स्वकीय ब्रह्मैक्यभावास किंचित् देखील चोळवटीत नाहींत (धक्का लावीत नाहींत) आणि गुरुशिष्याचा संबंध (नातें) तर पुष्ट करीत आहेत.

निवृत्ति जया नांव । निवृत्ति जया बरव ॥
जया निवृत्तिची राणीव । निवृत्तीची ॥ ७० ॥

अन्वय—जया नांव निवृत्ति जया बरव निवृत्ति जया निवृत्तिचि राणिव निवृत्तिचि.

अ. वि.—व्यवहारामध्यें एखादा निवृत्ति नांवाचा राजा सांपडेल, पण त्याची शोभा पाहिली तर, प्रवृत्तींतलीच; आणि त्याचें राज्य पाहिलेंतर, तेंहीपण प्रवृत्तींतलेंच, आणि नांव पहावें तर तें मात्र निवृत्ति आहे; असा पोकळ, निरर्थकनामधारी, माझा निवृत्तिसद्गुरू नाहीं;

तर त्याचें नांव निवृत्ति हें आहे व त्याची शोभाही निवृत्तिच आहे आणि त्या निवृत्तिनाथांचें राज्य पाहिलें तर निवृत्तिच आहे. असा सार्थ निवृत्तिनामधारी, माझा सद्गुरु आहे. म्हणजे अहंइदंवृत्तिशून्य, ज्ञानमात्र, नित्य, निर्धम, आत्मस्वरूपभावासच निवृत्ति ही संज्ञा आहे, व त्याची शोभाही तोच आहे, व त्याचें राज्यही तोच आहे; कारण, त्याच्यावांचून दुसरें कोणीच नाहीं, असें श्रुति सांगते; "एक-मेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन" इति श्रुते. आणि यालाच "स्वानंद साम्राज्य" ह्मणतात.

वांचोनि प्रवृत्तिविरोधें । कां निवृत्तीचेनि बोधे ॥
आणिजे तैसा वादे । निवृत्ति नव्हे ॥ ७१ ॥

अन्वय—वांचोनि प्रवृत्तिविरोधें का निवृत्तिचे बोधेनि आणिजे तैसा वादे श्रीनिवृत्ति नव्हे.

अ. वि.—कोणी एक गृहस्थ अति गरीब होता. पण त्यानें आपल्या शहाणपणानें व आंगीं असलेल्या शौर्यानें अनेक लोक आपल्या मताचे करून, शस्त्रसामुग्री मिळवून मोठें बंड तयार केलें व त्या योगानें राजाशीं युद्ध करून, त्याचा पाडाव करून त्याला पदच्युत केलें, व आपल्याला राज्याभिषेक करून घेऊन आपण राजा झाला. त्याप्रमाणें कित्येक निवृत्तिस्थितीला आलेले साधक, हे पूर्वी आपल्या स्वरूपाला विसरून देहतादात्म्यानें प्रवृत्तीमध्यें गुरफटून गेलेल्या सामान्य जीवदशेमध्यें होते. नंतर सत्संगतीनें व सत्शास्त्रश्रवणानें विवेकवैरा-ग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन गुरूजवळ श्रवण, मनन, निदध्यास-नादि अभ्यास करून, तद्द्वारा आत्मज्ञानसंपन्न होऊन, त्यायोगानें वर सांगितलेल्या जीवदशेचा निरास करून, सच्चिदानंदरूप नित्य निर्धर्म आत्मस्थितीप्रत आल्यामुळें, निवृत्तदशा पावले, अशा तंथ्यांतले माझे निवृत्तिनाथसद्गुरु नाहींत.

आपणा देऊनि राती । दिवसा आणि उन्नति ॥
प्रवृत्ति वारी निवृत्ति । नव्हे तैसा ॥ ७२ ॥

अन्वय—राती आपणा देउनी दिवसा उन्नति आणि प्रवृत्ति वारि मग निवृत्ति होय तैसा हा नव्हे.

अ. वि.—रात्र जेव्हां सगळा आपलेपणा देते, ह्मणजे ज्या वेळेस चार प्रहरांची सगळी रात्र नाहींशी होते, त्या वेळेस दिवस उन्नत दशेला येऊं लागतो. तसें पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें सगळी प्रवृत्ति नाहींशी करून, मग निवृत्तस्थितीला आले, असें माझे गुरु श्रीनिवृत्तिनाथ नाहींत.

ओपसरयाचें बळ । घेऊनि मिरवे कीळ ॥
तैसें रत्न नव्हे निखिळ । चक्रवर्ती हा ॥ ७३ ॥

अन्वय—ओपसरयाचे (रत्नाखालीं त्याचें तेज वाढावें ह्मणून जो चकचकीत पत्रा घालतात) बळ घेउनी कीळ मिरवे तैसें (हे श्रीगुरु निवृत्ति) रत्न नव्हे हा निखळ चक्रवर्ती (आहे). ॥ ७३ ॥

अ. वि.—एखादें मंद तेजाचें रत्न असलें, म्हणजे सराफ लोक तें कोंदणांत बसवितेवेळीं त्या रत्नाखालीं त्या रत्नाचे रंगाचा एक चकचकीत पत्रा बसवितात. त्या योगानें तें रत्न जरी स्वभावतः तेजानें मंद असतें तरी वर सांगितलेल्या पत्र्याचे योगाने तें तेजानें जास्त खुलतें; पण त्याचें हें तेजानें जास्त खुलणें पत्र्याची मदत घेऊन जसें आहे. तसे माझे श्रीगुरु निवृत्तिनाथ नाहींत, तर ते भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप, नित्य, परिपूर्ण, स्वयंप्रकाशानेंच केवळ नांदत आहेत, म्हणूनच मूळामध्यें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं "निखिळ चक्रवर्ती हा" असे उद्गार काढले आहेत.

गगनही सूनी पोटीं । जैं चंद्राची पघळे पुष्टी ॥
तैं चांदिणें तेणेंसी उठी । आंग जयाचे ॥ ७४ ॥

अन्वय—जैं गगनही पोटीं सूनी चंद्राची पुष्टी पघळे तैं जयाचे आंग तेणेंसी चांदणें उठी. ॥ ७४ ॥

अ. वि.—चंद्राचें बिंब आकाशामध्यें, एका बाजूला एखाद्या लहान मुलाच्या जेवणाच्या ताटलीप्रमाणें, पौर्णिमेच्या दिवशीं दिसतें; तें चंद्रबिंब जर पघळलें, म्हणजे सर्व आकाश आपल्या पोटामध्यें

घेऊन सर्व चंद्रबिंब पसरलें, तर त्याचीं किरणें व चांदणें हीं त्याच्या स्वरूपाहून म्हणजे देहाहून वेगळीं न दिसतां सर्व कांहीं त्याचें अंगच होईल.

तैसे निवृत्तिपणासी कारण । हाचि आपणया आपण ॥
घेयावया फूलचि झाले घ्राण । आपुली दृति ॥ ७५ ॥

अन्वय—तैसे निवृत्तिपणासी, हाची आपणया आपण कारण जैसे आपुली दृती घेयावया फूलची घ्राण झाले.

अ. वि.—जसें फुलानेंच आपल्या ठिकाणांतला सुगंध घेण्याकरितां आपणच नाक व्हावें, त्याप्रमाणें श्रीगुरुनिवृत्तिनाथाच्या ठिकाणीं असणाऱ्या निवृत्तिपणास श्रीगुरुनिवृत्ती आपणच कारण आहेत.

दिठी मुखाचिये बरवे । पाठीकडूनि जैं पावे ॥
तैं आरसे धांडोळावे । लागती काई ॥ ७६ ॥

अन्वय—जैं मुखाचिये बरवे पाठीकडून दिठी पावे तैं आरिसे धांडोळावे लागती काई ? ॥ ७६ ॥

अ. वि.—आपल्या मुखाची शोभा आपल्या दृष्टीला माघारी वळवून पहातां आली असती, तर मग आरसे शोधण्याचें कांहीं कारण होतें कां ? सारांश, डोळा जरी आपल्या स्वतःला पहात नाहीं तरी तो पहाणेंरूप आहे.

कीं राती हन गेलिया । दिवस हन पातलिया ॥
काय सूर्यपण सूर्या । होआवे लागे ॥ ७७ ॥

अन्वय—रातीहन गेलिया (व) दिवसहन पातलीया, सूर्या काय सूर्यपण होआवे लागे ? ॥ ७७ ॥

अ. वि.—रात्र गेल्यावर व दिवस उगवल्यावर सूर्याला काय सूर्य होऊन यावयास पाहिजे ? नाहीं. तो स्वभावसिद्ध सूर्यच आहे.

ह्मणोनी बोध्य बोधोनी । घेपे प्रमाणे साधूनि ॥
ऐसा नव्हे भरवसेनी । गोसावी हा ॥ ७८ ॥

अन्वय—ह्मणोनी हा गोसावी बोध्य बोधोनी घेपे, (अथवा) प्रमाणे साधोनी घेपे, ऐसा भरवसेनि नव्हे.

अ. वि.—सद्गुरु निवृत्तिस्वामींचें तात्विकस्वरूप, बोध्य करून त्यांचा बोध होईल, म्हणजे घटादि विषयवत् श्रीगुरूंना विषय करून बुद्धिवृत्तीनें त्यांस जाणतां येईल, अथवा श्रीगुरूंना प्रमेय करून प्रत्यक्ष अनुमानादि चारी प्रमाणानें त्यांची सिद्धिता करितां येईल, असें खात्रीनें होणार नाहीं.

ऐसें करणयावीण । स्वयंभचि जे निवृत्तिपण ॥
तयाचे श्रीचरण । वंदिले ऐसे ॥ ७९ ॥

अन्वय—ऐसा करणयाविण (हें) निवृत्तिपण स्वयंभचि (असे) तयाचे श्रीचरण मीं ऐसे वंदिले. ॥ ७९ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिनिरासाच्या कृतिशिवाय सद्गुरुस्वरूपी स्वतःसिद्ध निवृत्तिपणा आहे. त्यांचे श्रीचरण मीं असे वंदन केले. तें कसें वंदन केलें. हें पुढील तिसऱ्या प्रकरणामध्यें दृष्टांतद्राष्टांतपूर्वक सांगतील.

आतां ज्ञानदेवो ह्मणे । श्रीगुरुप्रणामे येणें ॥
फेडिली वाचाऋणें । चौही वाचांची ॥ ८० ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते श्रीगुरुस्तवनकथननाम द्वितीयप्रकरणं संपूर्ण.

अन्वय—आतां ज्ञानदेवो ह्मणे, येणें श्रीगुरुप्रणामे मी चौही वाचांचीं वाचाऋणें फेडिलीं. ॥ ८० ॥

अ. वि.—ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, आतां मी श्रीगुरूंना नमस्कार केल्यानें, परा, पश्यंति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाचारूपी ऋणांतून उत्तीर्ण झालों. आतां उत्तीर्ण कसा झालों, व श्रीगुरूंना नमस्कार कसा केला, ह्याचा सविस्तर विचार पुढें सांगण्यांत येणार आहे, हें पूर्वीच सांगितलें आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे सद्गुरुस्तवनं नाम द्वितीयप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण तिसरें.

ययाचेनि बोभाटें । आत्मयाची झोप लोटे ॥
पूर्ण तन्ही ऋण न फिटे । जे चेणेंचि नीदकीं ॥ १ ॥

अन्वय—ययाचे बोभाटेंनि आत्मयाची झोप लोटे (तन्ही) जे चेणेंचि निदकीं (ह्मणून) पूर्ण तन्ही ऋण न फिटे ॥ १ ॥

अ. वि.—साधनचतुष्टयसंपन्न अधिकारी शिष्याला, सद्गुरूंनीं महावाक्याचा बोध केला म्हणजे, त्या तत्वमसी महावाक्याच्या बोभाट्यानें (गर्जनेनें), जीवात्म्याला लागलेली देहात्मबुद्धीची निद्रा जाते; व असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप, शुद्धबुद्ध आत्मा मी आहें, अशी जागृती येते; पण एवढ्यानें निद्रेच्या पूर्ण ऋणांतून मुक्तता होत नाहीं; कारण देहबुद्धीची निद्रा जरी गेली, तरी आत्माहं या जागृतीरूपानें ती निद्राच आहे. या निद्रेमध्यें महाकारण देहाचें तादात्म्य असतें, म्हणूनच देहबुद्धीची निद्रा जरी गेली, तरी "सोहं" अशा अहंकारानें महाकारण देह पदरीं बांधला, म्हणून पूर्ण झोंप गेली नाहीं. अशा प्रकारची जागृती ही निद्राच आहे. अशा तऱ्हेचे मूळांत उद्गार काढिले आहेत. आत्म्याची पूर्ण जागृती ही निःशब्द आहे. म्हणजे तेथें "देह मी आहें" असा शब्द (स्फुरण) नाहीं, अथवा "सोहं" म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें "आत्मा मी आहें" असाही शब्द नाहीं, अशा तऱ्हेनें निःशब्द, निर्धर्म, ज्ञानमात्र, सहज, आत्मजागृती आहे.

येऱ्हवी परादिका चौघी । जीव मोक्षाच्या उपेगी ॥
अविद्येसवे आंगीं । वेंचती कीर ॥ २ ॥

अन्वय—येऱ्हवीं जीव मोक्षाचा उपेगी (उपयोगीं) परादिका , चौघी अंगीं अविद्येसवें कीर वेंचती ॥ २ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, "तत्वमसि" महावाक्याच्या गर्जनेनें देहात्मबुद्धिरूपी अविद्यानिद्रा गेली, कीं तिच्या बरोबर

अविद्यामूलक चारी वाणी जातात; व सोहं अशा प्रत्ययरूप मोक्षाच्या उपयोगांत जीव येतो. (मोक्षस्थितीप्रत पावतो.) अविद्यामूलक चारी वाणी अविद्येबरोबर कशा जातात, हें पुढें दृष्टांतानें सांगतात.

देहासवें हात पाये। जाती मनासवें इंद्रियें ॥
कां सूर्यासवें जाये। किरणजाळ ॥ ३ ॥

अन्वय—देहासवें हातपाय जाती; मनासवें इंद्रियें जाती; कां सूर्यासवें किरणजाळ जाये ॥ ३ ॥

अ. वि.—मृत देहाबरोबर हस्तपादादि इंद्रियांचे गोलक जातात; व मन एका देहांतून दुसऱ्या देहांत जाते वेळीं, त्याच्या बरोबर सूक्ष्म ज्ञानेंद्रियें जातात; किंवा सूर्याबरोबर किरणसमुदाय जातो.

नातरी निद्रेचिये अवधीं। स्वप्नें मरती आधीं ॥
तेवि अविद्येचे संबंधीं। अटती इया ॥ ४ ॥

अन्वय—नातरी निद्रेचिये अवधी आधीं स्वप्नें मरती; तेवीं इया अविद्येचिये संबंधीं आटती ॥ ४ ॥

अ. वि.—नाहीं तर ज्याप्रमाणें, निद्रेचा अंत होत असतां आधींच स्वप्नें मरतात, त्याप्रमाणें, अविद्येबरोबर असणाऱ्या या चारी वाणींचा अंत, अविद्येचे अंताबरोबर होतो. तथापि त्या तत्वज्ञानरूपानें प्रकट होतात.

मृतें लोहें होतीं। ते रसरूपें जिती ॥
जळोनि इंधनें येती। वन्हीदशे ॥ ५ ॥

अन्वय—जी लोहें मृतें होती तें रसरूपें जिती होती; इंधनें जळोनि वन्हिदशे येती ॥ ५ ॥

अ. वि.—जसें लोहाचें भस्म झाल्यावर जरी लोखंड जळालेलें आहे, तरी तें (लोखंड) रसायनरूपानें जिवंत असतें; आणि जीं लाकडें जळतात, तीं अग्निरूपानें असतात.

लवण आंगें विरे। परि स्वादें जळीं उरे।
नीद मरोनि जागरें। जीइये निदें ॥ ६ ॥

अन्वय—जरी लवण जळीं आंगें विरे परी (जळीं) स्वादें उरे; नीद मरोनि जागरें निदे जीइये ॥ ६ ॥

अ. वि.—जरी मीठ पाण्यांत विरतें, तरी तें स्वादरूपानें पाण्यांत असतें; निद्रा मरून, जागृत अवस्थारूपानें निद्रा असते; ह्मणजे निद्रेचा विकास जागृत अवस्था आहे; कारण, निद्रेंत जे संस्कार सूक्ष्म असतात, ते संस्कार जागृत अवस्थेंत विकास पावतात.

तेवि अविद्येसवे । चौघी वेचिती जीवे ॥
तत्वज्ञानाचेनि नांवें । उठतीच इया ॥ ७ ॥

अन्वय—तेवी इया चौघी (जरी) अविद्येसवें जिवे वेचती, तरी तत्वज्ञानाचेनि नांवें उठतीच ॥ ७ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें या चारी वाणी, जरी अविद्येबरोबर मरतात, तरी तत्वज्ञान, हें नांव घेऊन, म्हणजे, तत्वज्ञानरूपी रूपांतरानें म्हणजे अहं ब्रह्मास्मि, सोहं, अशा स्फुरणानें,–त्या वाचा विद्यारूपानें जिवंत होतात.

हा तत्वज्ञान दिवा । मरोनी इहीं लावावा ॥
तरी हाही शीण लेवा । बोधरूपेचि ॥ ८ ॥

अन्वय—इहीं मरोनि हा तत्वज्ञानाचा दिवा लावावा. तरी बोधरूपेंचि हाही शिण लेवा ॥ ८ ॥

अ. वि.—ह्या चार वाणींनीं, आपण मरून, हा तत्वज्ञानाचा दिवा प्रकाशित करावा; तरी बोधरूप आत्म्याचे ठिकाणीं हाही शीण घेतल्यासारखाच होतो. अपारमार्थिक वाणी अविद्याश्रित असतात, त्या अविद्येबरोबर मरतात; मग अविद्याच ज्ञानरूपानें प्रकाशित होते. तेव्हां या वाणी ज्ञाना (विद्ये) बरोबर, पारमार्थिकरूपानें, म्हणजे अहं ब्रम्हास्मि अशा रूपानें राहतात. बोधरूप आत्म्याचे ठिकाणीं हाही शीण घेतल्यासारखा आहे. कारण, बोधरूप आत्मा ज्ञानी नाहीं व अज्ञानी नाहीं तर तो ज्ञान अज्ञानातीत ज्ञानरूप आहे. आत्मा बोधवान्

बोध नव्हे. कारण, मग बोध वेगळा व आत्मा वेगळा असें होईल. तर हें, आत्म्याचें स्वरूपच आहे.

येऊनि स्वप्न मेळवी । गेलिया आपणपा दावी ।
दोन्ही दिठी नांदवी । नीद जैशी ॥ ९ ॥

अन्वय—जैसी नीद येउनी स्वप्न मेळवी आणि गेलिया आपणपा (आपलें रूप जागृती) दावी (याप्रमाणें) दोनी दिठी (अवस्था नीद) नांदवी ॥ ९ ॥

अ. वि.—झोंप आपण येऊन, स्वप्नाचा योग करविते, व जाते-वेळीं, आपल्या देहाची स्मृतिरूप जागृती दाखवून जाते. याप्रमाणें स्वप्न व जागृती दोन्ही अवस्थांस, आश्रय निद्रा आहे.

जिति अविद्या ऐशी । अन्यथा बोधातें गिवशी ।
तेचि यथाबोधेंशी । निमाली उठी ॥ १० ॥

अन्वय—अविद्या ऐसी जिती (असतां) अन्यथा बोधाते गिवसी. तेचि निमाली (मेल्यावर) यथाबोधेसी उठी ॥ १० ॥

अ. वि.—अविद्या ही जिवंत असतांना, अन्यथा बोधानें जिवात्म्याला बद्ध करिते; म्हणजे मी जन्मणारा, मरणारा, मी लठ्ठ, मी बारीक, मी काळा, मी गोरा, इत्यादि देहधर्म आत्मत्वीं मानणें; अथवा मी तिरळा, मी मुका, मी लंगडा इत्यादि इंद्रियधर्म आत्मत्वीं मानणें; अथवा मला भूक लागली, तहान लागली, हे प्राणधर्म आत्मत्वीं मानणें, इत्यादि अनेक उपाधीचे धर्म आत्मत्वीं मानून वागणें, हेंच अविद्येचें अन्यथा बोधांत गिवसणें होय. मी स्थूळ कृश गौर श्याम । हे देहाचे देहधर्म । मी काणा मुका बहिरा परम । हे इंद्रियधर्म इंद्रियांचे ॥ १५० ॥ क्षुधा तृषादि अनुक्रम । हा प्राणांचा प्राणधर्म । कामक्रोधलोभादि संभ्रम । हा मनोधर्म मनाचा ॥ ५१ ॥ सत्व गुणाची जागृती । रजोगुणें स्वप्न-स्फूर्ती । तमोगुणें जाड्य सुषुप्ती । जाण निश्चिती देहयोगें ॥ ५२ ॥ देहासी येतां मरण । मी मेलों म्हणे तो आपण । देहासी जन्म होतां जाण । जन्मलेपण स्वयें मानी ॥ ५३ ॥ इंद्रियें विषयो सेविती । ते म्यां

सेविले मानी निश्चिती । स्वर्गनरकभोगप्राप्ती । सत्य मानिती देहात्मता ॥ ५४ ॥ अन्न अकांक्षीं प्राण । त्यातें भक्षी हुताशन । तत्साक्षी चिदात्मा आपण । म्हणे म्यां अन्न भक्षिलें ॥ ५५ ॥ हे अवघे माझे धर्म । ऐसा आत्म्यासी जंव दृढ भ्रम । तंव मिथ्याची अती दुर्गम । संसार विषम भ्रमे भोगीं ॥५६ ॥ अशा तऱ्हेनें जीवंत असतां, अविद्या अन्यथा बोधांत बांधते. सद्गुरूजवळ सच्छिष्यानें विचारपूर्वक महावाक्याचा श्रवण मनन निजध्यासनादि अभ्यास केल्यानें, त्यास आत्मज्ञान प्राप्त होतें, व त्या योगानें त्या अविद्येची निवृत्ती होते, म्हणजे वर सांगितलेली अविद्याच, आत्मज्ञानरूप बोधप्रकाशानें प्रकाशली जाते. त्यालाच ती 'यथा बोधेंसी निमाली उठी' असें म्हणतात; पण, असंग साक्षी सच्चिदानंदरूप आत्मा मी आहें, अशा यथार्थ बोधरूपानें जरी ती अविद्या प्रगट झाली, तरी तो एक प्रकारचा बंधच आहे. जसें, एका गृहस्थाची बायको फार द्वाड असे व ती जिवंत असतांना, तिनें आपल्या नवऱ्याला तर अती ताप दिला; पण ती पुढें बाळंत होऊन मेली, व हाडळरूपानें पुन्हा प्रकट होऊन, त्या नवऱ्याला ताप देऊं लागली. सारांश बायको जिवंत असतांना ताप देत होती, व मेल्यावर देखिल हाडळ होऊन त्याला ताप देऊं लागली; त्याप्रमाणेंच ही अविद्या जिवंत असतांना वर सांगितल्याप्रमाणें अन्यथा बोधांत बांधिते, व मेल्यावरही यथार्थ सोहं अशा बोधानें जिवंत होऊनही बांधते.

परी जिती ना मेली । अविद्या हे जाकळी ॥
बंधमोक्षीं घाली । बांधोनियां ॥ ११ ॥

अन्वय—परि हे अविद्या जिती ना मेली तरी जाकळी व बंधमोक्षीं बांधोनियां घाली ॥ ११ ॥

अ. वि.—परंतु ही अविद्या जिवत असली तरी देहाभिमानरूप बंधानें बांधते, व मेली कीं मोक्षरूप बंधानें बांधते. हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे.

मोक्षचि बंधु होये । तरी मोक्ष शब्द कां साहे ॥
अज्ञाना घरी त्राये ॥ वाउगी यांची ॥ १२ ॥

अन्वय—मोक्षचि बंधु होय तरी मोक्ष शब्द कां साहे ? परि अज्ञाना घरीं यांची वाउगी त्राय ॥ १२ ॥

अ. वि.—पूर्वीं मोक्ष हा बंध आहे असें सांगितलें. यावरून पाहिलें तर, बंधनाला मोक्ष म्हणणें चुकीचें होईल; कारण, मोक्ष या शब्दाचा अर्थ, मोकळा, म्हणजे, जो बांधला नाहीं तो, असा होतो. असें जर आहे, तर बंधनांत घालणाऱ्या स्थितीला मोक्ष कां म्हणतात, अशी कोणी शंका घेईल, तर त्याचें समाधान इतकेंच आहे कीं आत्मस्वरूपीं बंधमोक्षाचा संबंधही नाहीं; कारण, आत्मा हा सच्चिदानंदरूप नित्यमुक्त आहे; म्हणून तेथें बंधनाचा व्यवहार नाहीं, व बंध सापेक्ष मोक्षही नाहीं. भागवत एकादशस्कंध अध्याय ११ श्लोक १ बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य माया मूलत्वान्न मे मोक्षो न बंधनम् ॥ १ ॥ एके ठिकाणीं तुकोबारायांनीं असें म्हटलें आहे कीं, आत्म्याच्या ठिकाणीं बंध मोक्ष हें म्हणणें अशा प्रकारचें आहे. जसें सोंगट्या खेळतांना खेळणारा असुक एक सोंगटी मेली, असुक एक जिवंत झाली (घरांत बसली) परंतु ज्या वेळेस ही सोंगटी मेली, असें म्हणत असतो, त्या वेळेस तरी सोंगटी असावयाची ती तशीच असते. व ज्यावेळेस जिवंत झाली म्हणतो त्यावेळेस तरी पूर्वीं जशी होती तशीच आहे. म्हणून, सोंगटी मेली, व जिवंत झाली, ह्या मिथ्या कल्पना आहेत. सारी जाली मेली लटकें वचन, बद्ध मुक्त शीण तुका म्हणे ॥ एकनाथी भागवत अध्याय १८ ॥ सारी निमालिया पाठी. कोण पुण्यात्मा चढे वैकुंठीं, कोण पडे नर्क संकटीं, तेवी सृष्टीं बंध मोक्ष ॥ [illegible] म्हणजे ज्ञानरूप आत्मत्वीं, बंधमोक्ष [illegible] मिथ्या आहे. हा मिथ्या बंधमोक्षाचा व्यवहार, आत्मस्वरूपीं [illegible] आहे. म्हणजे, अविवेकानें [illegible] राहून आत्मस्वरूपीं बंध [illegible] आणि मग, विचारानें प्रगट होऊन, मोक्ष दाखविला [illegible]

माणूनें बनलेल्या मडक्यांत दिवा ठेवला तर त्याच्या प्रकाशाला हें मडकें आपल्या पोटांत झाकून ठेवतें; कारण, तें मलिन आहे. त्याच मडक्याचे परमाणू शोधून त्याची हंडी केली, व त्यांत दिवा ठेवला, तर ती दीप-प्रकाशाला आपल्या पोटांत न झांकतां बाहेर प्रगट करते. त्याप्रमाणें अविद्या ही, रजतमगुणांनीं मलिन असल्यामुळें, आत्म्याच्या नित्यमुक्त भावाला झांकते, म्हणून तेथें बंधव्यवहार घडतो. व तीच अविद्या शुद्ध होऊन, म्हणजे रजतमरहित होऊन, शुद्धसत्वानें विद्यारूपाला आली, कीं आत्म्याच्या नित्यमुक्तभावास स्पष्ट करते, म्हणून तेथें मुक्त हा व्यवहार घडतो.

बागुलाचेनि मरणें । तोषावे कीं बालपणें ॥
येरा तो नाहीं मा कोणे । मृत्यु मानावा ॥ १३ ॥

अन्वय—बागुलाचे मरणेंनि बाळपणें तोषावें कीं; येरा तो नाहीं, मा मृत्यु कोणें मानावा? ॥ १३ ॥

अ. वि.—एखादें लहान मूल रडूं लागलें, किंवा कांहीं हट्ट करूं लागलें, तर, त्यानें तें रडें व हट्ट टाकावा म्हणून घरांतील मोठीं माणसें एखाद्या आंधेर असलेल्या कोंपऱ्याकडे बोट करून, बागुलबुवा आला, तो तुला खाईल, तो पहा केवढा जंगी आहे, त्याची झोळी फार मोठी आहे, त्यांत रडणारीं व हट्ट करणारीं पोरें घालून नेतो, असें ह्या शब्दानें नसलेल्या बागुलबुवाचें वर्णन केल्यामुळें, रडणाऱ्या व हट्ट करणाऱ्या लहान मुलाची खरोखर त्या अंधार असलेल्या कोपऱ्यांत बागुलबुवा आहे, अशी कल्पना होते; व त्या योगानें भयाभीत होऊन, मी आतां रडणार नाहीं, व हट्ट करणार नाहीं, असा अति घाबरून म्हणूं लागतो; अशा तऱ्हेनें तें घाबरलेलें मूल पाहून, बागुलबुवा दाखिवणारे हातांत काठी व दिवा घेऊन, अंधार असलेल्या कोपऱ्याकडे जातात, आणि काठी जमिनीवर आपटून हें पाहा बागुलबुवाला मारतों, बागुलबुवा मेला; आतां बागुलबुवा आहे का? असें दिवा पुढें करून त्या लहान मुलाला दाखवितात; व तेथें अंधेरावांचून मूळचें कांहींच नसल्यामुळें,

पाहणाऱ्या मुलास अंधेर व बागुलबुवा असें कांहींच दिसत नाहीं; त्या योगानें बागुलबुवा मेला, अशी त्या मुलाची कल्पना होऊन पूर्वीचें भय व दुःख जाऊन आनंदानें हसूं लागतो. अशा ह्या मुळींच नसलेल्या बागुलबुवाचे योगाचें दुःख, व मरणाचा आनंद, बागुलबावा दाखविणारे जे कोणी शाहाणे आहेत, त्यांना आहे काय? तर नाहीं, कारण बागुलबुवा आहे, या शब्दापलीकडे त्या बागुलबुवाला अस्तित्वच नाहीं, तर मग त्याच्या योगाचें भय, व मरण्याचा आनंद हा शहाण्या माणसास कोठून होणार? त्याप्रमाणें, सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्र आत्मस्वरूपी, अविद्याकृत बंधाचीच जर कल्पना नाहीं, तर, तेथें बंधसापेक्ष विद्याकृत मोक्ष कल्पना कोठून असणार? तुकाराम महाराज, मुक्त कासया म्हणावें । बंधन तें नाहीं ठावें ॥

घटाचे नाहींपण । फुटलेयाची नागवण ॥
मानितसे ते जाण । ह्मणो ये कीं ॥ १४ ॥

अन्वय—घटाचें नाहींपण (अभाव) फुटले याची नागवण (नुकसान) मानितसे ते जाण ह्मणो येकीं? ॥ १४ ॥

अ. वि.—पुढें घडावयाचीं जीं मडकीं तीं आज फोडलीं, त्याचें नुकसान जो मानीत असेल, त्याला शहाणा म्हणतां येईल का?

ह्मणोनी बंधचि तंव वावो । मा मोक्षाके प्रसवो ॥
परी मरोनी केला ठावो । अविद्या तया ॥ १५ ॥

अन्वय—ह्मणोन बंध तंव वावो, मा मोक्षाके प्रसवो? परि अविद्या (आपण) मरून तया ठावो केला ॥ १५ ॥

अ. वि.—आधीं बंधच जर खोटा, मग मोक्ष हें कशाला म्हणावयाचें? पण, अविद्येनें आपण मरून या दोहोंस नांवारूपास आणिलें. अविद्येनें जिवंत राहून बन्धाचा व्यवहार आत्मस्वरूपीं केला, व मरून विद्यारूपानें प्रगट होऊन मोक्षाचा व्यवहार केला; तो कसा याचा विचार या प्रकरणांतील १२ व्या ओवींत केला आहे.

आणि ज्ञान बंधु ऐसें । शिवसूत्राचेनि मिसे ।
ह्मणितले असे । सदाशिवें ॥ १६ ॥

अन्वय—आणि सदाशिवे शिवसूत्राचेनि मिसे ज्ञान बंधु ऐसे ह्मणितले असे ॥ १६ ॥

अ. वि.—शिवानें शिवसूत्रांत, ज्ञानानें जीव बद्ध होतो असें प्रतिपादन केलें आहे; येथें कोणी असें म्हणेल कीं, शिव हे भोळे आहेत, म्हणून त्यांनीं कांहीं तरी प्रतिपादन केलें आहे असें कोणी म्हणेल, तर, सुजाण वैकुंठवासी विष्णूचेंही म्हणणें असेंच आहे, तें पुढील ओवींत सांगतात.

आणि वैकुंठीचेनिही सुजाणें । ज्ञानपाशीं सत्वगुणें ॥
बांधिजे हे निरोपण । बहु केलें ॥ १७ ॥

अन्वय—आणि वैकुंठीचें सुजाणेंनिही सत्वगुणे ज्ञानपाशीं बांधिजे हे निरोपण बहु केलें ॥ १७ ॥

अ. वि.—तर वैकुंठींचा बोधरूप जो हरि, त्यानेंही सत्वगुणाच्या ज्ञानपाशानें जीव बद्ध होतो असें गीताशास्त्रादिकरून बहुत ठिकाणीं बोलिलें म्हणजे सांगितलें आहे. प्रमाण गीता अ० १४ श्लो० ६ तत्र सत्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

परी शीवें कां श्रीवल्लभे । बोलिले येणेंचि लोभें ॥
मानू ते हे लाभे । न बोलतांही ॥ १८ ॥

अन्वय—परी शिवे का श्रीवल्लभे बोलिले येणेचि लोभे मानूं ते हें न बोलतांही लाभे ॥ १८ ॥

अ. वि.—पण शिवांनीं तसेंच विष्णूंनीं सांगितलें आहे, म्हणून आम्ही मानूंच; पण, त्यांचा पुरावा न घेतांही ज्ञान हें बद्धक आहे, हें सिद्ध आहे.

जें आत्मज्ञान निखिळ । तेही घे ज्ञानाचें बळ ।
तैं सूर्य चिंती सबळ । तैसें नोहे ॥ १९ ॥

अन्वय—जें निखिळ आत्मज्ञान तेंही ज्ञानाचें बळ घे; सूर्य सबळ चिति तैसें नोहे? ॥ १९ ॥

अ. वि.—आत्मा केवळ ज्ञानरूप आहे, तोच जर दुसऱ्या ज्ञानाचे आश्रयानें ज्ञानी होईल, तर सूर्यानें, उजेडाकरितां, दुसऱ्या सूर्याच्या उदयाची वाट पाहिल्यासारखें होणार नाहीं काय?

ज्ञानें श्लाघतू आहे । तैं ज्ञानपण धाडिले वायें ॥
दीप वांचोनि दिवा लाहे । तैं आंग भूललाचि कीं ॥ २० ॥

अन्वय—ज्ञानें (ज्ञान) श्लाघतु आहे तैं ज्ञानपण वायें धाडिले दिपावांचोनि दिवा लाहे तैं आंग भुललाचि कीं ॥ २० ॥

अ. वि.—ज्ञानरूप आत्मा जर आत्मज्ञानाच्या योगानें आनंदी होईल, तर त्यानें आपली ज्ञानरूपता व्यर्थ घालविली असें होईल; कारण, अप्राप्त वस्तूची प्राप्ती झाल्यानें आनंद होतो; ज्ञान हें आत्म्याचें रूप असल्यामुळें, तें नित्य प्राप्तच आहे, म्हणून आत्मज्ञानाचा योग होणें, व त्यापासून आनंद होणें, हे व्यवहार नित्य ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं मुळींच नाहींत. दुसऱ्या दिव्याच्या योगानें दिव्याचा दिवेपणा राहतो, (दिवा प्रकाशमान असतो) नाहींतर राहात नाहीं, असें असेल तर त्या दिव्याचा दिवेपणा नाहींसा झाला असें म्हणावें.

आपणपे आपणापाशी । नेणतां देशोदेशी ॥
आपणापे गिवसी । हें कीरु होये ॥ २१ ॥

अन्वय—आपणपे आपणापासी नेणतां देशोदेशीं आपणपे गिवसी हें कीरु होये? ॥ २१ ॥

अ. वि.—आपलेपणा (आपला देह) आपल्याजवळ आहे, हें न जाणतां आपलेपणाचा शोध करावा, या उद्देशानें देशोदेशीं हिंडावयास लागला, ही गोष्ट खरोखर होण्यासारखी आहे का?

परि बहुतां कां दिया । आपणापे आठवलिया ॥
म्हणे मी ययां । कैसा रिझों ॥ २२ ॥

अन्वय—परी कां बहुता दिया (दिवसांनीं) आपणापे आठवलिया ह्मणे मी यया कैसा रिझो ॥ २२ ॥

अ. वि.—पण बहुत दिवसांनीं तो आपलेपणाचे आठवावर आला, म्हणजे माझा मी माझे जवळच आहें, असें त्यास आठवलें, कीं माझा मी आपल्याला सांपडलों, म्हणून त्याचा आनंद मी कसा मानूं? व जर तो आनंद मानीत असेल, तर तो खरोखर भकला आहे, असें समजावें.

तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेंचि आपुली प्रमा ॥
करितसे सोहमा ॥ ऐसा बंधु ॥ २३ ॥

अन्वय—ज्ञानरूप आत्मा ज्ञानेंचि आपुली सोहं (ऐसी) प्रमा (निश्चय) करीतसे (मग तोच) बंधु (आहे) ॥ २३ ॥

अ. वि.—आत्मा हा नित्य निर्धर्मज्ञानरूप असूनही, सच्चिदानंदरूप शुद्ध बुद्ध जो आत्मा तो मी आहें, अशा ज्ञानवृत्तीनें, जर तो आपल्या स्वरूपाविषयींचा निश्चय करीत असेल, तर नित्य निर्धर्मज्ञानरूप आत्म्यास, वर सांगितलेल्या वृत्तिज्ञान उपाधीचें बंधनच आहे असें समजावें.

जें ज्ञान स्वयें बुडे । ह्मणोनी भारी नावडे ॥
ज्ञानें मोक्षु घडे । ते निमालेनि ॥ २४ ॥

अन्वय—जें ज्ञान स्वयें बुडे ह्मणोनि भारी नावडे; ज्ञानें मोक्षु घडे (पण) तें (ज्ञान) निमालेनि ॥ २४ ॥

अ. वि.—ज्ञान स्वतः आत्मस्वरूपीं नाहींसें होतें. कारण आत्मा हा ज्ञानाज्ञानातीत आहे. जसें जीवात्म्यामध्यें, आपल्या आत्मस्वरूपाचें अज्ञान आहे, तसें परमात्म्यामध्यें आपल्या स्वरूपाचें काळत्रयीं अज्ञान नाहीं. ज्ञान हें जीवात्म्यावर उपकार करितें, म्हणजे, जीवात्म्यामध्यें स्वस्वरूपाविषयींचें, विस्मृतिरूप अज्ञान आहे, तें नाहींसें करून त्याच्या स्वस्वरूपाची स्मृति देतें; तसा परमात्म्यावर ज्ञानाच्या उपकाराचा बोजा नाहीं. कारण तेथें स्वस्वरूपाची विस्मृती नाहीं.

असें जर आहे, तर ज्ञानानें तेथें काय कार्य करावयाचें आहे? येथें कोणी असें म्हणेल, कीं परमात्मस्वरूपीं ज्या अर्थीं विस्मृतिरूप अज्ञान नाहीं, त्या अर्थीं स्मृतिज्ञान असेल, तर तेंही नाहीं. कारण, जेथें कालत्रयीं स्वस्वरूपाची विस्मृती नाहीं, तेथें विस्मृतिसापेक्ष स्मृतीवृत्ती कशी असूं शकेल ? तर असणार नाहीं, हें उघड आहे. अशा तऱ्हेनें स्मृतिविस्मृतीचाही जेथें लय आहे, अशा नित्यस्मृतिरूप, परमात्म्यावर, ज्ञानाच्या उपकाराचा बोजा नाहीं, असें "ज्ञान स्वयें बुडे म्हणोनी भारी नावडे" असें मूळांतील उद्गारानें सुचविलें आहे. आतां "ज्ञानें मोक्ष घडे", असें मूळांत म्हटलें आहे, म्हणजे ज्ञानानें नित्य निर्धर्मज्ञानरूप मोक्षप्राप्ती होते; पण, "तें निमालेनी," असेंही मूळांत म्हटलें आहे. म्हणजे विचारानें, अन्नमयस्थूलकोशापासून, तों थेट आनंदमयकारणकोशापर्यंत निरास करून. सच्चिदानंदरूप शुद्ध बुद्ध आत्मा मी आहें, असें सोहं वृत्तिरूप झालेलें ज्ञान तेंही अस्ताला गेलें पाहिजे म्हणजे राहिलेल्या निर्धर्मज्ञानरूप आत्म्यास मोक्ष म्हणतात.

म्हणोनी परादिका वाचा । तो शृंगारु चौ आंगाचा ॥
एवं अविद्या जीवाचा । जीवत्व त्यागी ॥ २५ ॥

अन्वय—म्हणोनि परादिका वाचा (ज्या आहेत) तो चौ आंगाचा । शृंगारु (आहे) एवं अविद्या जीवाचा जीवत्व त्यागी. ॥ २५ ॥

अ. वि.—परादि चार वाणी ज्या आहेत, त्या स्थूल, सूक्ष्म, कारण, महाकारण या चार आंगाचा (देहाचा), शृंगार (शोभा) आहेत. पण या चार वाणी अविद्यामूलक जीवाच्या आहेत, म्हणजे चारी वाणींसह जीवत्वदशेला, अविद्या मूल आहेत. त्या अविद्यामूलक जीवत्वाचा त्याग झाला, म्हणजे अविद्येसह जीवदशेचा निरास झाला, तरी ती अविद्या अवशेष विद्यारूपानें उरते, हें पुढील दृष्टांतानें व्यक्त करितात.

आंगाचेनि इंधनें उदासु । उठोनि ज्ञानाग्नी प्रवेशु ॥
करी तेथें भस्मलेशु । बोधाचा उरे ॥ २६ ॥

अन्वय—इंधनें आंगाचेनि उदासु उठोनि (अग्नि) प्रवेश करी तेथें

भस्मलेशु (उरे) (तैसे अविद्ये उदासु उठोनि) ज्ञानाग्नि प्रवेशु करी तेथें बोधाचा लेशु उरे. ॥ २६ ॥

अ. वि.—लांकूड आपल्या आंगावर (अंग शुष्क व निरस आहे म्हणून) उदास होऊन त्यानें अग्नींत उडी घातली; पण, तें भस्माच्या रूपानें राहिलें. त्याप्रमाणें अविद्येनें उदास होऊन ज्ञानाग्नींत उडी घातली पण, ती आत्मबोधरूपी भस्माच्या शेषानें उरली. जसें सूर्योदय झाल्यावर अंधःकार नाहींसा होतो, पण सर्वत्र प्रकाशकल्पनेने तो अंधःकार प्रगट असतो; त्याप्रमाणें श्रवणमनननिजध्यासनादि अभ्यासानें आत्मबोध होतो, त्या वेळेस अविद्या नाहींशी होते. पण आत्मबोधरूपानें ती अविद्याच प्रगट असते.

आंगीं लाविलिया विभूति । ते परिमाणूही झडती ॥
परी पांडुरत्वें कांती । राहे जैशी ॥ २७ ॥

अन्वय—विभूति अंगिं लाविलीया ते परमाणु झडति परी जैसी पांडुरत्वें कांती राहे. ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्राम्हणानें भस्म लावलेलें पुसलें तरी त्याचे पुसट पट्टे राहतात. म्हणजे स्थूल परमाणू जातात, पण सूक्ष्म तसेच चिकटून राहतात.

जळीं जळा वेगळु । कापूर न दिसे अवडळु ॥
परी होऊनि परिमळु । उरे जेवी ॥ २८ ॥

अन्वय—जेवि कापूर अवडळु जळीं जळावेगळु न दिसे परिमळु होऊनि उरे. ॥२८॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें कापराचा खडा पाण्यांत विरघळतो, तेव्हां पाण्याहून वेगळ्या रूपानें दिसत नाहीं. पण पाण्यास कापुराचा वास येतो म्हणून वासरूपानें तो आहे.

ना वोहळला आंगीं जैसे । पाणी पाणीपणे नसे ॥
तऱ्ही वोल्हासाचेनि मिसे । आथीच ते ॥ २९ ॥

अन्वय—ना बोहळला आंगीं जैसे पाणी पाणीपणें नसे तरी बोल्हासाचे मिसेनि ते आथीच. ॥ २९ ॥

अ. वि.—अथवा ओढ्याचें पाणी सगळें वाहून गेल्यावर, जरी पाणी साक्षात् पाणीपणानें नसतें तरी तेथील मातींत तें ओलीच्या रूपानें आहे.

नातरी माध्यान्हकाळीं । छाया न दिसे वेगळी ॥
असे पायातळीं । रिगोनिया ॥ ३० ॥

अन्वय—नातरी माध्यान्हकाळीं जरी छाया वेगळी न दिसे, तरी पायातळीं रिगोनिया असे. ॥ ३० ॥

अ. वि.—अथवा, भर माध्यान्हीला सूर्य आल्यावर, माणसाच्या देहाची छाया त्याच्या पायाखालीं शिरून रहाते; म्हणजे, पूर्वेस सूर्य असल्यावर छाया पश्चिमेस दिसते, व पश्चिमेस सूर्य गेल्यावर छाया पूर्वेचे बाजूस असते, व माध्यान्हीला सूर्य आल्यावर तीच छाया पूर्वपश्चिमादि दिशेला नसून, आपल्या पायाखालीं असते.

तैसें ग्रासूनि दुसरें । स्वरूपीं स्वरूपाकारें ॥
आपुलेपणें उरे । बोध जो का ॥ ३१ ॥

अन्वय—जो बोध दुसरें ग्रासूनि स्वरूपीं स्वरूपाकारें आपुलेपणें उरे. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—भेदशून्य आत्मरूपाचें ज्ञान, हें, अज्ञान व तत्कार्य भेदात्मक जगत् , या सर्वांचा निरास करून, भेदशून्य स्थितीनें रहातें. म्हणजे इदंवृत्तिज्ञान जाऊन, सर्वत्र अहंवृत्तिज्ञान असतें.

तें ऋणशेष वाचा इया । न फेडवे मरोनिया ॥
तें पाया पडोनि मियां । सोडविलें ॥ ३२ ॥

अन्वय—ते ऋण शेष इया वाचा मरोनिया न फेडवे ते मियां पाया पडोनि सोडविलें. ॥ ३२ ॥

अ. वि—सोहंरूपी वाणीचें शेष ऋण, देहबुद्धीनें मेलें तरी फि-

टत नाहीं. त्या शेषऋणांतून सद्गुरूच्या पायां पडून मीं आपली सुटका करून घेतली. जसें एखादें कुळ, सावकाराचें पुष्कळ ऋण फेडतें, पण बाकी राहिलेलें थोडकें ऋण फेडण्याची शक्ती नाहींशी झाली, कीं सावकाराच्या पायां पडून त्याचेकडून ऋणशेषांतून आपली सुटका करून घेतें, तसें परा, पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाणीपलीकडील निःशब्द सद्गुरूस्वरूप आहे, तेंच आत्मत्वानें माझ्या हृदयस्थ आहे. ज्ञा० अ० १८ ओ०१७२९ "तैसा सर्वोपकारी समर्थु, सद्गुरु श्रीनिवृत्ति नाथु, रहाटे मजही आतु, रिघुनिया" अर्थात तें माझें आत्मस्वरूप आहे, असें विचारानें दृढ जाणून, विद्या अविद्यात्मक चारी वाणींतून मीं आपली सुटका करून घेतली.

ह्मणोनि परा पश्यंति । मध्यमा हन भारती ॥
या निस्तरिलिया लागती । ज्ञानी अज्ञानीची ॥ ३३ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते वाचाऋणमोचनं नाम तृतीयप्रकरणं संपूर्णं ॥ शुभं भवतु ॥

अन्वय—ह्मणोनि ज्ञानी अज्ञानीचि परा, पश्यन्ति, मध्यमा हन भारती निस्तरलिया लागती. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, श्रीगुरूंना शरण जाऊन ज्ञानाज्ञानात्मक परा, पश्यन्ति, मध्यमा, वैखरी या चारी वाणींचा निरास केला पाहिजे. भावार्थ असा कीं अज्ञानमूलक देहाहंकृतीचा निरास करण्याकरितां, "अहं ब्रह्मास्मि" अशा ज्ञानवृत्तीचा आश्रय करावयाचा, पण अज्ञानाचा निरास झाल्यावर "अहं ब्रह्मास्मि" अशा ज्ञानवृत्तीचाही त्याग केला पाहिजे. "ए. भा. १२ ब्रह्माहमस्मि हा अभिमान । शुद्ध ब्रह्म नव्हे जाण । अहंपणे तेही कठीण । तेंही लक्षण अवधारी ॥६०५॥ जळापासोनी लवण होये । ते जळीं विरोनी जाये । मोती झालें ते कठिण पाहे । उदकीं न जाय विरोनी ॥६॥ मुक्तपणें मोला चढलें । ते वनिता अधरी सुवर्ण फासा पडिले । मुक्तचि परी नासा आले । कठिण केले

अभिमानें ॥ ७ ॥ तेवीं अज्ञान अभिमान आहे । तो सर्वथा तात्काळ जाये । ज्ञानाभिमान कठिण पाहें । गोविताहे मुक्तत्वें ॥ ८ ॥ अपक्कघट तात्काळ गळे । तो पृथ्वीचा पृथ्वीस मिळे । भाजिलें खापर अति काळें । पृथ्वीस न मिळे कठिणत्वें ॥९॥ प्रपंच अज्ञानें झाला लाठा । ज्ञान अज्ञानाचा सत्ववाटा । फेडूनि कांटेन कांटा । दोन्ही अव्हाटा सांडावे ॥१०॥ सारांश ज्ञान अज्ञान हीं दोन्ही बाधक आहेत, म्हणून दोन्हींचाही निरास केला पाहिजे. जसें, बंगाल्यांत रहाणाऱ्या कोणा एका गृहस्थाची बायको चेटकी होती, ती आपल्या नवऱ्यास, जर तुम्ही माझे मर्जीप्रमाणें वागणार नाहीं तर तुम्हांला मी कुत्रें करीन, अथवा मांजर करीन, अशी वेळोवेळीं धमकी देत असे, व ती चेटकी असल्यामुळें, तिला माणसांना कुत्रे मांजर करण्याची विद्या अवगत होती, हें नवरा जाणून होता. त्या योगानें बायकोनें दिलेल्या धमकीची नवऱ्यास अतिशय भीती वाटे; व त्या काळजीनें त्याचें अन्नपाणी कमी होऊन, तो दिवसेंदिवस क्षीण होऊं लागला. त्याची ती क्षीण अवस्था पाहून, त्याच्या मित्रानें विचारिलें कीं तूं दिवसेंदिवस वठत कां चालला आहेस? त्यावर त्यानें उत्तर दिलें कीं, माझी बायको चेटकी आहे, तिच्या मर्जीप्रमाणें माझें वर्तन न झाल्यास, ती मला कुत्रें अथवा मांजर करील, ह्या काळजीनें मी दिवसेंदिवस क्षीण होत आहें. हें ऐकून त्या गृहस्थाच्या चेटकीबायकोचें पारिपत्य करण्याकरितां त्याच्या मित्रानें त्याला एक तोड सांगितली. ती अशी कीं, येथून चार कोसांवर एका गांवीं तुझ्या बायकोपेक्षांही एक जबरदस्त चेटकी स्त्री आहे. परंतु ती चेटकी आहे, हें सर्वांना महशूर असल्यामुळें, तिच्याशीं कोणीही लग्न लावण्यास तयार होत नाहीं. जर तूं तिच्याशीं लग्न लावशील तर ती मात्र तुझ्या बायकोचें पारिपत्य करील. हें ऐकून, चेटकीबायकोच्या तापानें गांजलेला तो गृहस्थ, मित्रानें सुचविल्याप्रमाणें करण्यास तयार झाला. नंतर त्याच्या

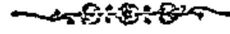
मित्रानें त्याचे त्या दुसऱ्या जबर चेटकीशीं लग्न लाविलें. पुढें आपल्या पहिल्या चेटक्या बायकोची सर्व हकीगत, दुसऱ्या नवीन केलेल्या बायकोस त्या गृहस्थानें सांगितली. तेव्हां त्या नव्या चेटक्या बायकोनें सांगितलें कीं, तुम्ही मला घरीं घेऊन गेल्यावर, तुमची पहिली चेटकी बायको मला पाहून मंत्राच्या प्रयोगानें ती मला पांढरी घार करील, व मीही तिच्यावर मंत्राचा प्रयोग करून तिला काळी घार करीन, नंतर आमचे उभयतांत भांडण सुरू होईल. हा सर्व प्रकार झाल्यावर तुमची पहिली चेटकी बायको जी काळी घार, तिला तुम्ही काठीनें ठार मारावें; व पांढरी घार जी मी, त्या मजवर, हे मंतरलेले उडीद टाकावे, म्हणजे मी पूर्ववत् स्त्री होईन. असें सांगून तिनें आपल्या नवऱ्याच्या हातांत मंतरलेले उडीद दिले; व तीं उभयतां नवरा बायको आपल्या घरीं जाण्यास निघालीं. घरीं पोंहचल्यावर नव्या चेटक्या बायकोनें सांगितल्याप्रमाणें त्या दोघी बायका उभयतां काळी व पांढरी घार होऊन झुंजूं लागल्या. नंतर त्यांच्या नवऱ्यानें हातांत असलेल्या काठीनें आपली पहिली बायको जी काळी घार, तिच्या डोक्यांत मारिलें व तिचा प्राण घेतला. नंतर मंतरलेले उडीद आपली नवी बायको जी पांढरी घार, तिच्या अंगावर तो टाकूं लागला. इतक्यांत त्याच्या स्नेह्यानें त्याला सुचविलें कीं "कालीकु मारी और कमलीकु कायकु छोडते? उसकुभी मारो." कारण जशी ती पहिली चेटकीबायको ताप देणारी होती, तिच्याही पेक्षां ही जबरदस्त चेटकी असल्यामुळें ही अतिशय ताप देईल, म्हणून जसें काळ्या घारीस तूं ठार मारिलेंस, तसें हिलाही पण तूं ठार मारून टाक. पहिल्या चेटक्या बायकोचें पारिपत्य होण्याकरितां तूं इच्याशीं लग्न लाविलें होतेंस, त्याप्रमाणें तिचें पारिपत्य झालें. आतां हिला ठेवणें उपयोगाचें नाहीं. कारण ही जबरदस्त चेटकी असल्यामुळें तुला ताप देईल. हें त्या मित्राचें भाषण ऐकतांच, त्यानें ती नवी बायको जी पांढरी घार, तिच्या डोक्यांत काठी मारून तिला

ठार केलें. अशा तऱ्हेनें उभय चेटक्या स्त्रियांच्या हातून सुटून तो गृहस्थ समाधानाला पावला. त्याप्रमाणें अविद्येच्या बंधनांतून सुटण्याकरितां, सोहंवृत्तिरूपी विद्येचा अंगिकार करावयाचा, पण ती सोहंवृत्तीरूपी विद्याही पांढऱ्या घारीप्रमाणें पीडा देणारी असल्यामुळें, तिचा निरास केल्यांवाचून जीव सहज समाधान पावणार नाहीं.

इति श्रीअनुभवामृतार्थविवरणे वाचाऋणोत्तीर्णं
नाम तृतीयप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण चवथें.

आतां अज्ञानाचेनि मारें । ज्ञान अभेदें वावरे ॥
नीद साधूनि जागरें । नांदिजे जेवि ॥ १ ॥

अन्वय—आतां अज्ञानाचे मारेनि ज्ञान अभेदें वावरे जेवी नीद साधूनि जागरें नांदिजे ॥ १ ॥

अ. वि.—भेदशून्य आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानानें, सर्व भूतभौतिक प्रपंच भासत आहे; त्या अज्ञानाचें निरसन, अभेद आत्मस्वरूपानें अपरोक्ष ज्ञान करितें, व सर्वत्र अभेदस्थितीनें आपणच राहतें. (असें पूर्वीच्या प्रकरणांत सिद्ध केलेंच आहे, त्याचीच पुनरुक्ति या ओंवींत करीत आहेत.) म्हणजे जसें पुरुष, स्वप्नांतील अनेकत्वानें असणाऱ्या प्रपंचरूपानें, आपणच नटलेला असतो, म्हणजे स्वप्नांतील ज्ञेय, ज्ञाता, ज्ञान ह्या सर्व त्रिपुटीरूपानें, निद्रित पुरुषाची वृत्तीच नटलेली असते. तो पुरुष जागृतज्ञानावर आला, कीं तें जागृतज्ञान स्वप्नांतील ज्ञेय ज्ञाता ज्ञान इत्यादि सर्व त्रिपुट्यात्मक प्रपंच, व त्याचें कारण जी निद्रा, हीं सर्व नाहींशी करून, आपण (जागृत ज्ञान) आपल्या एकाकीपणानें राहतें. म्हणजे निद्रेच्या योगानें स्वप्नांतील देह, स्त्री, पुत्र, मित्र इत्यादि अनेक रूपानें मी नटलों होतों, पण आतां मी माझ्या ठिकाणीं एकटाच आहें, असें जागृतज्ञानकालीं भासूं लागतें. त्याप्रमाणें भेदशून्य सच्चिदानंदरूप आत्मा, अज्ञानवशांत, सर्व भूतभौतिक प्रपंच बनला आहे. तो "तत्वमसि" या महावाक्याच्या विचारानें, भेदशून्य, सच्चिदानंदरूप अशा आत्मज्ञानरूपी जागृतीवर येतो, नंतर अज्ञान व तत्कार्य सर्वभूतभौतिकप्रपंच, हा नाहींसा (बाधित) होऊन सर्वत्र सच्चिदानंदरूपानें मीच एक आहें, अशा बोधाची जागृती राहते.

ज्ञानेश्वरी अध्याय ९ श्लोक १५ ओवी २४६—जैसा चेइला तो अर्जुना ॥ म्हणे स्वप्नींची हे विचित्र सेना ॥ मीची झालों होतोना ॥ निद्रावशें ॥ ४६ ॥ आतां सेना ते सेना नव्हे ॥ हें मीच एक आघवें ॥ ऐसे एकत्वें मानवे ॥ विश्व तया ॥ ४७ ॥

कां दर्पणाचा निघाला । ऐक्यबोधू पहिला ॥
मुख भोगी आपुला । आपणचि ॥ २ ॥

अन्वय—कां दर्पणाचा निघाला मुख आपुला पहिला ऐक्यबोधू आपणचि भोगी ॥ २ ॥

अ. वि.—आरसा पाहण्याच्या पूर्वी आपलें मुख एक आहे, अशा ज्ञानाचा संस्कार असतो, पण तो लुप्त असतो. तोच संस्कार आरशांत पाहिल्यावर प्रगट होतो; मग पाहणारा आरसा पाहण्याचें सोडून बाजूला गेला, तरी आपल्या एकमुखसौंदर्याचा उपभोग, बिंबप्रतिबिंब अशा भेदावांचून एकत्वानें घेत असतो. ह्मणजे, वर सांगितलेला जो लुप्त संस्कार, तोच आरसा पाहण्याचें सोडून दिल्यावरही, कांहीं वेळ एकत्वानेंच प्रकट असतो.

ज्ञान जियातिया परी । जगीं आत्म्यैक्य करी ॥
तें सुरिया खोंचे सुरी । तैसें जाहलें ॥ ३ ॥

अन्वय—ज्ञान जिया तिया परी जगीं आत्म्यैक्य करी; हें सुरी सुरिया खोंचे तैसें झालें ॥ ३ ॥

अ. वि.—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सकळ भेदाचा निरास करून, आत्मज्ञान हें, अभेद आत्मऐक्यभावनेची सिद्धि करतें. पण हें आत्मज्ञानाचें करणें, सुरीनें आपल्या स्वतःला खोंचल्यासारखें आहे. कारण, सच्चिदानंदरूप आत्मा, सर्वत्र अभेदानें व एकाकीपणानें स्वतःसिद्ध आहे. अशा ह्या सततसिद्ध आत्मऐक्यभावाचें, आत्मज्ञानानें, आत्मऐक्य करणें, हें, सुरीनें आपल्या स्वतःला खोंचल्यासारखें आहे.

लावी आंत ठाउनि कोपट । तो साधी आपणया सकट ॥
कां बांधलेया चोरट । मोटेमाजी ॥ ४ ॥

अन्वय—आंत ठाउनि जो कोपट लावी तो आपणया सकट साधी, कां मोटेमाजी चोरट बांधलेया (आपणया सकट बंधें). ॥ ४ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें, कोशकीटक आपण केलेल्या घरांत जाऊन त्या घराचें द्वार मातीनें बंद करितो, तों आपणच आपल्याला कोंडून घेऊन आपला नाश करून घेतो. अथवा, दुसऱ्याचे घरांत चोरी करावयास गेलेल्या चोरानें आपणास कोणी धरील या भीतीनें, आपण कोणास न दिसावें म्हणून एका पोत्यांत घुसून त्या पोत्याचें तोंड आंतून बांधून घेतलें तर तो आपला आपणच बद्ध होतो.

आगी पोतासाचेनि मिसें । आपणपें जाळिलें जैसें ॥
ज्ञानाज्ञाननाशें । तैसें जाह्लें ॥ ५ ॥

अन्वय—जैसे पोतासाचे मिसेनि आगी आपणपे जाळिले, तैसे अज्ञान नाशे ज्ञान झाले ॥ ५ ॥

अ. वि.—कापुरास जाळण्याचे निमित्तानें, अग्नी हा आपल्या स्वतःस जाळून घेतो; म्हणजे कापूर जळून गेल्यावर, जाळणारा अग्नी कांहीं वेगळा शिल्लक राहत नाहीं. कारण, जाळणाऱ्या अग्नीचें असणें कापुराच्या अस्तित्वावर अवलंबून आहे; ह्मणून कापूर जळून संपला, कीं जाळणाऱ्या अग्नीची त्याबरोबर समाप्ति होते; त्याप्रमाणें, अज्ञानादि प्रपंचाचे असण्यावर, आत्मज्ञानवृत्तीचें असणें अवलंबून आहे. जेव्हां अज्ञानात्मक प्रपंच, अज्ञानासह आत्मज्ञानरूपी वृत्तीनें नाहींसा (बाधित) होतो त्याबरोबर, आत्मज्ञानरूपी वृत्ती नाहींशी होते. यावरून, अज्ञानात्मक विपरीतज्ञानाचा निरास करण्याच्या निमित्तानें, आत्मज्ञानरूप वृत्तीनें आपली समाप्ति करून घेतली, असें ह्मणावें हें बरें.

अज्ञानाचा टेका। नसताही ज्ञान अधिका ॥
फाके जव उफका। आपुला पडे ॥ ६॥

अन्वय—जंव आपुला (ज्ञानाचा स्वतःचा) उफका (नाश) पडे (तंव) अज्ञानाचा टेका नसतांही ज्ञान अधिका फांके. ॥ ६ ॥

अ. वि.—अज्ञानादि सर्व प्रपंचाचा निरास केल्यावर, निराश्रित झालेल्या आत्मज्ञानरूपी वृत्तीचा लय होऊं लागतो; पण, ती जातां जातां, क्षणभर तिचा विशेष विकास होऊन, लगेच ती लयाला जाते. याविषयीं पुढें दृष्टांतानें सांगतात.

वात दशाही ते निमालियां। येणे जे ये उवाया ॥
ते केवळ नाशावया। दीपाचे परी ॥ ७॥

अन्वय—ते वात दशा निमालियाही दीपाचें जें उवाया येणें ये ते केवळ नाशावया (नया) परी (ज्ञान अधिका फाके). ॥ ७ ॥

अ. वि.—जसें तेल वात संपल्यावर, दिवा जाऊं लागतो, पण दिव्याची ज्योत जातां जातां क्षणभर मोठी होऊन, जशी नाहींशी होते, म्हणजे तिचें मोठें होणें हें केवळ नाशदर्शक होय, त्याप्रमाणें ज्ञानवृत्तीचा विकास होय.

उठणें कीं पडणें। कुचभाराचे कोण जाणे ॥
कां फाकणें कीं सुकणें। जाउळाचे ॥ ८॥

अन्वय—कुचभाराचें उठणें कीं पडणें कोण जाणे? का जाऊळाचे फांकणें कीं सुकणें (कोण जाणे)? ॥ ८ ॥

अ. वि.—स्त्रियांच्या स्तनाचें उठणें व खालीं पडणें बरोबरच असतें किंवा जाईची कळी उमलली कीं सुकून जाते, इतकें तें फूल नाजूक असतें.

तरंगाचे रूपा येणें। तयाचि नांव निमणें॥
कां विजूचे उदैजणें। तोचि अस्तु ॥ ९ ॥

अन्वय—तरंगाचे रूपा येणें तयाचि नांव निमणें, कां विजूचे उदैजणें तोचि अस्तु. ॥ ९ ॥

अ. वि.—पाण्यावर लाट उठलेली दिसते न दिसते, तोंच ती नाहींशी होते; अथवा विजेचा उदय व अस्त बरोबरच होतो.

तैसें पिऊनि अज्ञान । तंववरी वाढे ज्ञान ॥
जंव आपुलें निधन । निःशेष साधे ॥ १० ॥

अन्वय—तैसें ज्ञान, अज्ञान पिऊनि जव आपुले निधन निःशेष साधे, तववरी वाढे. ॥ १० ॥

अ. वि.—तसें आत्मज्ञान हें, अज्ञानादि सर्व प्रपंचाचा निरास करून आपण स्वतः नाहींसें होईपर्यंत वाढतें. म्हणजे, श्रवणमनन-निदिध्यासादि अभ्यासाच्या योगानें, असंग, शुद्ध, बुद्ध, सच्चिदानन्दरूप आत्मा मी आहें, अशा ज्ञानवृत्तीचा साधकामध्यें उदय होतांक्षणींच, अज्ञानादि सर्व प्रपंच बाधित होऊन, वर सांगितलेली ज्ञानवृत्तीही, त्याच क्षणांत उपरमाला पावते. कारण, क्षणिकवृत्तिधारा, , हा तिचा स्वभावधर्म आहे म्हणजे क्षणांत उत्पन्न होणें व क्षणांत नष्ट होणें, या स्वभावधर्माला अनुसरून, ती उत्पन्न होते व त्याच क्षणांत अज्ञानादि सर्व प्रपंचाची बाधा करून, क्षणभर वाढल्यासारखी होऊन, लयाला जाते, हें वर सांगितलें आहे.

जैसें कल्पांतींचे भरितें । स्थळां जळां दोहींतें ॥
बुडविल्या अरौतें ॥ राहोचि नेणे ॥ ११ ॥

अन्वय—मूळाप्रमाणें.

अ. वि.—ज्याप्रमाणें कल्पांतींचा पूर, स्थल व जल हें बुडवून सर्व जलमय करितो; कारण, स्थलानें जलाचे भेद दिसतात. तें स्थल बुडालें, कीं, जळ स्थळ, हे भेद बुडाले. मग "पाण्याच्या अलिकडे पलिकडे," ही भाषाच नाहीं.

कीं विश्वाही वेगळ । वाढे जैं सूर्यमंडळ ॥
तैं तेजतम निखिळ । तेंचि होये ॥ १२ ॥

अन्वय—कीं जैं, सूर्यमंडळ विश्वाही वेगळ वाढे तैं तेंचि निखिळ तेज तम होय. ॥ १२ ॥

अ. वि.—सूर्यमंडळ हें महाकाशांत एका बाजूला मुलाच्या लहानशा ताटलीप्रमाणें भासत असतें, म्हणून बाकीच्या महाकाशाच्या पोकळींत त्याचें तेज पसरलेलें दिसतें; व त्या तेजाचा जेथें प्रवेश नसेल, तेथें अंधःकार भासतो; पण, अशी कल्पना करा कीं, एखाद्या दिशेला लहानसें असणारें सूर्यमंडळ, जर सर्व महाकाशाएवढें होईल, तर त्याचें तेज, व त्या तेजाच्या अभावांत असणारा अंधःकार, हे सर्व कांहीं एक सूर्यमंडळच होईल.

नाना नीद मारोनी । आपणपें हिरोनी ॥
जागणे ठाके होउंनी । जागणेंचि ॥ १३ ॥

अन्वय—नाना नीद मारोनि आपणपे हिरोनी जागणें जागणेंचि होऊनी ठाके. ॥ १३ ॥

अ. वि.—गाढ निद्रेंतून जागृत झाल्याबरोबर, ती जागृती गाढनिद्रेला नाहींशी करिते; पण, कांहीं वेळ मी जागा आहें, असें जागृतावस्थेमध्यें जागृतपणाचें भान असतें; पुढें, कांहीं काल गेल्यावर, त्या जागृतभानालाहि नाहींसें करून, भानरहित अशी सहज जागृती रहाते.

तैसें अज्ञान अटोनिया । ज्ञान येते उवाया ॥
ज्ञानाज्ञान गिळोनिया । ज्ञानचि होये ॥ १४ ॥

अन्वय—तैसे अज्ञान अटोनिया ज्ञान उवाया ये, ते ज्ञान (व) अज्ञान (दोन्ही) गिळोनिया ज्ञानचि (अज्ञानाचें सापेक्ष ज्ञान नव्हे, तर केवळ ज्ञान) होये. ॥ १४ ॥

अ. वि.—सच्चिदानंद ज्ञानरूप आत्मा हाच, "मी ब्रह्म जाणत नाहीं" अशा अज्ञानाला आधार आहे; व अज्ञानाच्या योगानें होणाऱ्या मी देह, मी जन्मणारा, मी मरणारा, मी दीन, मी दुःखी, अशा विपरीत ज्ञानास तोच आधार आहे. पण सत्संगतीनें, सच्छास्त्रश्रवण करून, विवेकवैराग्यादि साधनचतुष्टयसंपन्न होऊन, श्रवणमनननिदिध्यासनपूर्वक महावाक्याचा अभ्यास करून, तीन्ही देहांहून व तीन्ही

गुणांहून भिन्न, असंग, साक्षी, सच्चिदानंदरूप, आत्मतत्व मी आहें, असें आत्मस्वरूपाचें ज्ञान साधकानें मिळविल्याबरोबर, वर सांगितलेलें अज्ञान, व देहतादात्म्य (हें विपरीतज्ञान) यांची बाधा होऊन सर्वत्र भेदशून्य ब्रम्ह मी आहें, अशी वृत्ती होते, व या आत्मज्ञानवृत्तीसही आधार ज्ञानरूपआत्मा आहे.

ज्ञा. अ. १५ परि संतासवें वसतां । योगज्ञानी पैसतां । गुरूचरण उपासितां । वैराग्येसी ॥ ४२२ ॥ येणेचि सत्कर्में । अशेषही अज्ञान विरमे । जयांचें अहं विश्रामे । आत्मरूपीं. ॥ २३ ॥ ते आपेंआप देखोनि देखीं । मियां आत्मेनि सदा सुखी । येथें मी वांचून अवलोकीं । आन हेतु असे ॥ २४ ॥ अगा सूर्योदय जालिया । सूर्यें सूर्यचि पाहावा धनंजया । तेविं मातें मियां जाणावया । मीचि हेतु ॥ २५ ॥ ना शरीरपरातें सेवितां । संसार गौरवचि ऐकतां । देहीं जयांची अहंता । बुडोनि ठेली ॥ २६ ॥ ते स्वर्गसंसारालागीं धावतां कर्ममार्गीं । दुःखाच्या सेलभागीं । विभागी होती ॥ २७ ॥ परि हेंही होणें अर्जुना । मजचिस्तव तया अज्ञाना । जैसा जागताचि हेतु स्वप्ना । निद्रेतें होय ॥ २८ ॥ पै अभ्रे दिवसु हरपला । तोही दिवसेंचि जाणों आला । तेवीं मी नेणोनि विषय देखिला । मजचिस्तव भूतीं ॥ २९ ॥ एवं निद्रा कां जागणिया । प्रबोधुचि हेतु धनंजया । तेविं ज्ञाना अज्ञाना जीवांचिया । मीचि मूळ ॥ ४३० ॥ जैसे सर्पत्वा कां दोरां । दोरचि मूळ धनुर्धरा । तैसा ज्ञाना अज्ञानाचिया संसारा । मियांचि सिद्धि ॥ ४३१ ॥ अशा या विशेष आत्मज्ञानवृत्तीस नाहींसें करून, नित्य, निर्धर्म, ज्ञानरूप एक आत्माच अवशिष्ट रहातो.

ते वेळीं पुनिवा भरे । ना आवसा सरे ॥
तें चंद्रचि उरे । सतरावी जैशी ॥ १५ ॥

अन्वय—ते वेळीं जैशी सतरावी जे पुनिवा भरेना आवसा सरेना ते चंद्रचि उरे. ॥ १५ ॥

अन्वय—चंद्राच्या सतराव्या कलेवर (देहावर) शुद्धप्रतिपदेपासून तों पौर्णिमेपर्यंत षोडश कला येतात, व प्रतिपदेपासून आमावास्येपर्यंत त्या नाहींशा होतात. परंतु चंद्राच्या ज्या मूळकलेवर, या कला येतात जातात, ती मूळकला, पौर्णिमेच्या योगानें पूर्ण होत नाहीं, व अमावास्येच्या योगानें नाहींशी होत नाहीं; कारण, ती सतरावी कला चंद्राचा देह आहे; त्या देहावरच, सूर्यप्रकाशाच्या योगानें कला भासतात, व नाहींशा होतात; पण त्याचा मूळदेह जशाचातसाच असतो.

कां तेजांतरे नाटोपे । कोणे तमे न शिंपे ॥
ते उपमेचे जाउपे । सूर्यचि होय ॥ १६ ॥

अन्वय—कां तेजांतरे नाटोपे कोणे तमे न शिंपे (ऐसा)सूर्यचि ते उपमेचे जाउपे होय. ॥ १६ ॥

अ. वि.—कोणत्याही दुसऱ्या तेजानें निस्तेज न होणारा, (फिका न पडणारा) व कशाही अंधःकारानें न झांकला जाणारा, असा एक सूर्यच, ज्ञानअज्ञानधर्मशून्य व केवल ज्ञानमात्र अशा एक ब्रह्मवस्तूचे उपमेस शोभेल. भावार्थ असा कीं, अनेक दिवे लाविले व त्यांत एक विजेचा दिवा लाविला, तर इतर दिवे जरी पांचशे असले, तरी त्यांचें तेज फिकें पडेल, व असे कित्येक विजेचे दिवे जरी लाविले तरी ते सर्व सूर्यप्रकाशापुढें फिके पडतील; इतर पदार्थ जसे अंधःकारानें झांकले जातात, तसा सूर्यप्रकाश अंधःकारानें झांकला जाणार नाहीं; इतकेंच नव्हे, तर उलट अंधःकारालाच नाहींसा करून टाकील; त्याप्रमाणें कोणत्याही वृत्तिज्ञानाच्या प्रकाशानें, ज्ञानमात्र स्वयंप्रकाश ब्रह्मवस्तू निस्तेज होत नाहीं; तर उलट, वर सांगितलेल्या सूर्याच्या महाप्रकाशांत इतर प्रकाश जसे नाहींसे होतात, तसे ज्ञानमात्रस्वयंप्रकाशपरब्रह्माचे ठिकाणीं सर्व वृत्तिज्ञानप्रकाश नाहींसे होतात; व इतर पदार्थाप्रमाणें, सूर्यप्रकाश अंधःकारानें न झांकला जातां, अंधःकारच सूर्यप्रकाशानें नाहींसा होतो, त्याप्रमाणें अज्ञानरूपी तमानें, ज्ञानमात्र स्वयंप्रकाश ब्रह्मवस्तु

झांकली न जातां, उलट, अज्ञानरूपी तमाचा आत्मज्ञानाचे संयोगांत निरास होतो.

ह्मणोनी ज्ञानें उजळे। कां अज्ञाने रुळे॥
तैसें नव्हे निर्वाळे। ज्ञानमात्र जे॥ १७॥

अन्वय—ह्मणोनि ज्ञाने उजळे का अज्ञाने रुळे तैसें नव्हे, जे निर्मळे ज्ञानमात्र (आहे). ॥ १७ ॥

अ. वि.—ब्रह्म हें, इतर कोणत्याही वृत्तिज्ञानानें उजळ दिसावयाचें (प्रकाशित व्हावयाचें) नाहीं. कोणत्याही अज्ञानानें मळावयाचें (झांकलें जाणार) नाहीं. असें तें केवळ ज्ञानमात्र आहे.

परि ज्ञानमात्रे निखळे। तेंचि कीं तया कळे॥
काइ देखिजे बुबुळें। बुबुळा जेवी॥ १८॥

अन्वय—परि निखिळे ज्ञानमात्रे तेंचि कीं तया कळे? जेवि बुबुळें बुबुळा देखिजे काई ॥ १८ ॥

अ. वि.—आपण ज्ञानमात्र आहों, असें भान ब्रह्मस्वरूपीं नाहीं. म्हणजे त्याचा त्याला ज्ञानपणा दिसत नाहीं, तर तें आंधळें आहे कीं काय? तर नाहीं; कारण, डोळा सर्व वस्तूस पहातो, पण तो त्याप्रमाणें उलटून आपल्यास पाहत नाहीं. जरी डोळा आपल्या स्वतःला पहात नाहीं, तरी तो आंधळा नसून पाहणेंरूप आहे. त्याप्रमाणें सच्चिदानंदरूप ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपीं, जरी स्वस्वरूपाचें भान नाहीं, तरी तें घटवत् जड नसून, ज्ञानरूप आहे.

आकाश आपणपया रिघे। काइ आगी आपणया लागे॥
आपुला माथा वळघे। आपण कोण्ही॥ १९॥

अन्वय—आकाश आपणया रिघे? आगी आपणया लागे काई? आपुला माथा कोणी आपण वळघे? ॥ १९ ॥

अ. वि.—आकाशाचे पोटांत सर्व प्राणी संचार करतात, पण

तसें आकाशाला आपल्या पोटांत संचार करतां येईल काय? अग्नी हा सर्व पदार्थाला जाळतो, तसा आपल्या अंगाला आपण लागून, अग्नी हा आपल्याला जाळील काय? अथवा आपण जसे दुसऱ्याच्या मस्तकावर चढूं, तसे आपल्या मस्तकावर आपल्याला चढतां येईल काय?

दिठी आपणया देखे । स्वाद आपणया चाखे ॥
नादु आपुलें आइके । नादपण ॥ २० ॥

अन्वय—दिठी आपणया देखे? स्वाद आपणया चाखे? नादु आपुलें नादपण आइके? ॥ २० ॥

अ. वि.—दृष्टी सर्व पदार्थाला पहाते, त्याप्रमाणें ती आपण आपल्याला पाहील काय? स्वाद आपणाला चाखील काय? नाद दुसऱ्याला ऐकूं येतो, तसा नाद नादाला ऐकूं येईल काय?

सूर्य सूर्यासी विवळे । कां फळ आपणया फळे ॥
परिमळु परिमळें ॥ घेपत असे ॥ २१ ॥

अन्वय—सूर्य सूर्यासी विवळे (उगवे)? का फळ आपणया फळे? परिमळें परिमळ घेपत असे? ॥ २१ ॥

अ. वि.—सूर्याला सूर्य कधीं उगवला आहे काय? फळाला फळ येईल काय? वासाला वास येईल काय? नाहीं. ते तद्रूपच आहेत.

तैसें आपणया आपण । जाणते नव्हे जाण ॥
म्हणोनी ज्ञानपणेंवीण । ज्ञानमात्र जे ॥ २२ ॥

अन्वय—तैसें (तें ज्ञान) आपणया आपण जाणते नव्हे, (असें) जाण. म्हणोनि जें ज्ञानपणेंवीण ज्ञानमात्र (आहे). ॥ २२ ॥

अ. वि.—केवळ ब्रह्म आपल्याला आपण जाणत नाहीं, व नेणतही नाहीं; जर ब्रह्मीं स्वसंविदपणाचा धर्म स्वीकारिला, तर ज्ञानशक्ती सत्वाची असल्यामुळें ब्रह्म सगुण होईल. "यत्र सत्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं । सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥ भ. गी.

अ. १४." तर तेथें अज्ञान आहे, असा पक्ष स्वीकारिला, तरी तें सगुणच ठरतें; कारण, अज्ञान हें तमोगुणप्रधान आहे, म्हणून तें परिच्छिन्न घटवत् जड असत् असें आहे, म्हणून हे अज्ञानाचे सर्व धर्म ब्रह्मस्वरूपीं येतील; आणि शास्त्र तर, ब्रह्म सच्चिदानंदरूप, निर्गुण, निराकार, भेदशून्य, ज्ञानमात्र आहे, असें प्रतिपादन करतें, आणि तें विचारदृष्टीनें खरें आहे, असेंच ठरतें; म्हणून ज्ञानाज्ञानातीत ज्ञानमात्र ब्रह्म आहे, हाच सिद्धांत होय.

आणि ज्ञान ऐशी सोये । ज्ञानपणेंचि जरी साहे ॥
तरी अज्ञान हें नोहे । ज्ञानपणेंचि ॥ २३ ॥

अन्वय—आणि ज्ञानपणे ज्ञानचि ऐसी जरी सोय साहे, तरी हें ज्ञानपणें अज्ञानचि नोहे? ॥ २३ ॥

अ. वि.—ज्ञानमात्र ब्रह्मीं, स्वात्मज्ञान आहे, असें म्हणण्यांत, पूर्वीं कांहीं दिवस ब्रह्म अज्ञानी होतें, म्हणजे कांहीं कालपर्यंत तें आपण आपल्याला जाणत नव्हतें, व मग तें आपण आपल्याला जाणूं लागलें, असें सिद्ध होतें. कारण, ज्ञान हें अज्ञानासंबंधानें आहे. ज्ञान आहे, असें ह्मटलें, कीं पूर्वीं अज्ञान होतें, असें समजतें. जसें अमुक एक मनुष्य शुद्धीवर आहे, असें म्हणतांक्षणींच तो पूर्वीं बेशुद्ध होता, असेंच ग्रहण होतें. यावरून ब्रह्म पूर्वीं अज्ञानी होतें असें मानावें लागेल, व तसें मानणें सशास्त्र होणार नाहीं; कारण ब्रह्मतर ज्ञानाज्ञानातीत ज्ञप्तरूप आहे; ही गोष्ट शास्त्रप्रतीति, गुरुप्रतीति, आत्मप्रतीति, व युक्ति या चारी प्रमाणांनीं सिद्ध आहे. नित्य ज्ञानरूप स्वयंप्रकाशमान ब्रह्माला, कालत्रयांत अज्ञान जर शिवलें नाहीं, तर अज्ञानसापेक्षज्ञानही शिवलें नाहीं. जसें जागृतीचें ज्ञान हें, घनअज्ञानरूप निद्रेचें कार्य आहे, म्हणून जागृतज्ञान हें, कार्यकारण अभेददृष्ट्या अज्ञान आहे, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं; तसें ज्ञानरूप ब्रह्मीं, आत्मज्ञान स्वीकारिलें तर, तेंही एक

अज्ञान आहे, असें ठरेल. कारण, नित्यनिर्धर्मज्ञानमात्रब्रह्मीं, आत्मज्ञानाचा धर्म, अज्ञानमूलक होणार नाहीं काय?

जैसें तेज जें आहे । तें अंधारें कीर नव्हे ॥
मा तेज तरी होये । तेजासी काई ॥ २४ ॥

अन्वय.—जैसे जें तेज आहे तें अंधारें कीर नव्हे मा तेजासी तेज तऱ्ही काई होये ॥ २४ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें सूर्यप्रकाश हा कालत्रयीं अंधःकार नाहीं, मग अंधःकारसापेक्षहोणारी प्रकाशकल्पना ही तरी, सूर्यप्रकाशांत कालत्रयीं आहे काय?

तैसें असणें आणि नसणें । हें नाहीं जया होणें ॥
आतां मिथ्या ऐसे येणें । बोले गमे ॥ २५ ॥

अन्वय.—तैसें जया असणें आणि नसणें हें होणें नाहीं. आतां येणें बोले मिथ्या ऐसें गमे ॥ २५ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें ब्रह्मस्वरूपीं "आहे" "नाहीं" असा व्यवहार होत नाहीं; म्हणजे असणें नसणें, ज्ञान अज्ञान, इत्यादि सर्व धर्मांचा तेथें निषेध आहे. यावरून ब्रह्म सर्वधर्मशून्य आहे, असेंच पूर्वींपासून ज्ञानेश्वरमहाराज सिद्ध करीत आले आहेत; येथें पूर्वपक्षकार अशी शंका घेतात कीं, ब्रह्म सर्वधर्मशून्य आहे, असें तुमच्या सिद्ध करण्यांत ब्रह्म ही कांहीं वस्तुच नाहीं, असें आम्हांला वाटतें.

तरी कांहीं नाहीं सर्वथा । ऐशी जरी व्यवस्था ॥
तरी नाहीं हे प्रथा । कवणासी पा ॥ २६ ॥

अन्वय—तरी सर्वथा कांहीं नाहीं, ऐशी जरी व्यवस्था, तरी तें (कांहीं) नाहीं हे प्रथा कवणासि पा? ॥ २६ ॥

अ. वि.—बरें तर, तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणें ब्रह्म सर्वथा बिलकूल कांहीं नाहीं, याप्रमाणें व्यवस्था (स्थिती) कबूल केली तर, तें नाहीं,

हे प्रथा (बुद्धि, ज्ञान, अनुभव,) कोणाला आहे? असा अनुभव घेणारा कोणी असलाच पाहिजे.

शून्यसिद्धांतबोधु । कोणी सत्ता होय सिद्धू ॥
नसता हा अपवादु । वस्तूसी जो ॥ २७ ॥

अन्वय—शून्यसिद्धांतबोधू कोण्ही सत्ता सिद्ध होय? हा जो अपवाद (आहे हा) वस्तुसि नसतां (अपवाद होय). ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तु कांहीं नाहीं, म्हणजे शून्य आहे, असा बोध कोणाच्या सत्तेनें (अस्तित्वानें) सिद्ध होतो? ब्रह्मवस्तु कांहीं नाहीं, हा वस्तूवर नसता (खोटा) अपवाद (आरोप) आहे. कोणत्याही वस्तूचा भाव अथवा अभाव ठरविणारा कोणी तरी असला पाहिजे, म्हणजे त्याचे अस्तित्वावर, त्या भावाचा किंवा अभावाचा सिद्धांत असतो. शून्याचा (अभावाचा) सिद्धांत तरी, शून्यास करतां यावयाचा नाहीं; कारण, कोणताही सिद्धांत (आहेपणा अगर नाहींपणा) ठरविणाराचे अस्तित्वावर व्यक्त होतो. नाहीं हें व्यक्त होण्यास तरी सदाचाच आश्रय पाहिजे. ब्रह्म कांहीं नाहीं, म्हणजे शून्य आहे, असा जो कोणी ठरविणारा आहे, तो त्या शून्यतेहून भिन्न असला पाहिजे; व त्या ठरविणाराचें अस्तित्व, तें वस्तूचेंच अस्तित्व होय. वस्तु नाहीं ह्मणणें, म्हणजे सांगणारानें "मी नाहीं" असें म्हणण्यासारखें आहे. कारण, सर्व प्राणिमात्रांच्या स्वात्मत्वानें एकब्रह्मवस्तूच आहे.

माल्हविता दिवे ॥ माल्हविते जरी मालवे ॥
तरी दीपु नाहीं हे फावे । कवणासी पा ॥ २८ ॥

अन्वय.—दिवे माल्हविता, जरी माल्हवितें माल्हवे, तरि दीपु नाहीं हें कवणासि फावे पा? ॥ २८ ॥

अ. वि.—दिवा मालविल्यावर जर मालविणारा नाहींसा झाला, तर दिवा नाहीं, हें कोणास बोलतां येईल? दिव्याचा नाहींपणा कोणीं अनुभविला? दिव्याचे नाहींपणानें कीं काय?

कीं निदेचेनि आलेपणें । निदेले ते जाय प्राणे ॥
तरी नीद भली हे कोणे । कोणासी पा ॥ २९ ॥

अन्वय.—कीं निद्चें आलेपणेंनि जें निदेलें तें प्राणे जाय, तरी निद-भली हें कोणें कोणासी पा? ॥ २९ ॥

अ. वि.—निद्रा येण्यानें जर निजणारा गतप्राण होत असेल, तर झोंप चांगली, हा अनुभव कोणास येतो? जागें झाल्यावर मला चांगली झोंप लागली होती, असें जें स्मृतिज्ञान होतें, तें ज्ञातविषयाचें होतें.

घटु घटुपणें भासे । तद्भंगें भंगु आभासे ॥
सर्वथा नाहीं तें नसे । कोण्हे ह्मणावें ॥ ३० ॥

अन्वय—घटु घटपणें भासे. तद्भंगें भंगु आभासे, (जर घट पाहणारा) सर्वथा नाहीं. तें घट नसे. हें कोणें ह्मणावें? ॥ ३० ॥

अ. वि.—घट असतो तेव्हां घटपणानें भासतो. तो फुटल्यावर त्याचा फुटकेपणा दिसतो. घटाचा घटपणा, व तो फुटल्यावर त्याचा फुटकेपणा. यांस पहाणारा कोणी तरी एक तिसरा असावा लागतो; म्हणजे घटाचा आहेपणा पहाणारा डोळा, जसा घटाहून निराळा आहे, तसेंच येथें घट नाहीं, अशा घटाभावास पहाणारा डोळाही त्या अभावाहून निराळा आहे. जर पहाणारा कोणी नाहीं असें गृहीत केलें, तर "घट नाहीं" असें म्हणणारा कोण आहे?

ह्मणोनी कांहींनाहींपण । देखता नाहीं आपण ॥
नोहोनी असणेंनवीण । असणें जे ॥ ३१ ॥

अन्वय—ह्मणोन कांहींनाहींपण आपण देखत नाहीं जें असणें नहोनि असणेंनविण आहे. ॥ ३१ ॥

अ. वि.—म्हणून कांहींनाहींपणा (शून्य) आपल्याला (शून्याला) देखत (पहात) नाहीं. ब्रह्माचें असणें हें नसून असल्याशिवाय आहे. म्हणजे असणें, नसणें, यांपैकीं कोणत्याही धर्माला न शिवून, ब्रह्माचें सहज असणें आहे.

परि आणिका कां आपणया । न पुरे विखो होआवया ॥
ह्मणोनी न असावया । कारण कीं ॥ ३२ ॥

अन्वय—परि आणिका, कां आपणया विखो होआवया न पुरे ह्मणोनी न असावया कारण कीं ॥ ३२ ॥

अ. वि.—पण तें आपलें आपणास किंवा दुसऱ्यास विषय होत नाहीं, हें त्याचें न असावयाचें कारण होय. "असणेंनवीण असणें" म्हणजे इतर पदार्थांप्रमाणें तें इंद्रियांना विषय होत नाहीं. "नोहोनी असणें" म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणीं त्याचें असणेंपणाचें भान नाहीं. कारण, भान हें अभानानंतर उठतें; ब्रह्म हें, त्रिकाल अभानरहितभानमात्र आहे; म्हणून, त्याचें त्याला भान नाहीं, हें सांगण्यांत तें शुद्धसत्ववृत्तिरहित आहे, असें दर्शविलें; व तें दुसऱ्यास विषय होत नाहीं, हें सांगून तें जड नाहीं असें दाखविलें. तें ज्ञानअज्ञानापलिकडे ज्ञानरूप असून, आहेनाहीं या व्यवहाररहित आहे. त्याचा आहेपणा कसा आहे, तें पुढें सांगतात.

जो निरंजनीं निदेला । तो आणिकीं नाहीं देखिला ॥
आपुलाही निमाला । आठवू तया ॥ ३३ ॥

अन्वय—जो निरंजनीं निदेला तो आणिकीं देखिला नाहीं (आणि) तया आपुलाही आठवूं निमाला. ॥ ३३ ॥

अ. वि.—जो निर्जनप्रदेशांत अगदीं जेथें कोणी येऊं शकणार नाहीं अशा जागेंत निजला, त्यास दुसऱ्या कोणींही पाहिला नाहीं, व तो आपणासही निद्रेमुळें मी अमका आहें असें जाणत नाहीं.

परी जीवें नाहीं नोहे । तैसें शुद्ध असणें आहे ॥
हें बोलणें न साहे । असेनाहींचे ॥ ३४ ॥

अन्वय—परि जित्रें नाहीं नोहे तैसें शुद्ध असणें आहे. हें असेनाहींचें बोलणें न साहे ॥ ३४ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेला निर्जनवनांत निजलेला गृहस्थ जि-

वंत आहे, असें म्हणतां येत नाहीं; कारण, तेथें त्याचा सजीवपणा अनु- भविणारा दुसरा कोणी नाहीं; व तो गाढनिद्रेंत असल्यामुळें त्यालाही आपल्या जिवंतपणाचा अनुभव नाहीं; या दृष्टीनें "जिवें नाहीं नोहे" असें मूळांत म्हटलें आहे. तथापी तो मेला आहे, असें मात्र नाहीं. तर त्याचा जिवंतपणा दुसऱ्या कोणालाही विषय न होतां, व त्याचा त्या- लाही विषय न होतां, जसा आहे, तसें आत्मा दुसऱ्या कोणालाही वि- षय होत नाहीं, कारण, त्याच्या वांचून सर्व जड आहे, तेव्हां जडाला आत्मा विषय होणें अत्यंत अशक्य आहे; व तो स्वतः ज्ञानरूप असल्यामुळें आपण आपल्यालाही विषय होत नाहीं. या दृष्टीनें आत्म्याचें "शुद्ध असणें आहे" असें मूळांत म्हटलें आहे, म्हणून आत्मा "आहे" "नाहीं" असा म्हणण्याचा व्यवहार होत नाहीं.

दिठी आपणया मुरडे । तैं दिठीपणही मोडे ॥
परी नाहीं नोहे हें फुडे । जाणेंचि ते ॥ ३५ ॥

अन्वय—(जैं) दिठी आपणया मुरडे, तैं तिचे दिठीपणही मोडे, परि तेचि हें फुडे नाहीं नोहे जाणे ॥ ३५ ॥

अ. वि.—जशी दृष्टी इतर पदार्थास पहाते, तशी ती आपण आपल्यास पहावयाकरितां आपल्याकडे वळली, कीं दृष्टीचा दृष्टीपणा नाहींसा होतो. तरी ती दृष्टी पुढील विषयांचें भावाभाव पाहते. भावार्थ असा कीं, डोळ्याला डोळा जरी दिसला नाहीं, तरी तो आंधळा नसून, इतर वस्तु आहेत किंवा नाहींत, हें तोच पाहतो.

कां काळा राहे काळवखा । तो आपणा ना आणिकां ।
न चोजवे तऱ्ही आसिका । हा मी वाणे ॥ ३६ ॥

अन्वय—कां काळा काळवखा राहे तो आपणा ना (अथवा) आ- णिका न चोजवे तऱ्ही (तो तेथें) असिका (सगळा) (आहे. कारण) हा मी (हें त्यास) वाणे ॥ ३६ ॥

अ. वि.—काळा मनुष्य अगदीं काळोखांत असला, तर त्याचा देह लोकांस दिसावयाचा नाहीं, व त्याचा देह त्यास स्वतःलाही दिसणार नाहीं. मग तो तेथें नाहींच कीं काय? तर तो तेथें आहेच; कारण, हा सबंध मी येथें काळोखांत आहें, असें त्यास पक्कें ठाऊक आहे.

तैसें असणें कां नसणें । हें कांहींच मानूसवाणें ॥
नसोनि असणें । ठायें ठावो ॥ ३७ ॥

अन्वय—तैसें असणें का नसणें हें कांहींच मानूसवाणें नसोनी ठायें ठावो असणें ॥ ३७ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें एखादा मैलाचा दगड अगर खांब, लांब अंतरावरून माणसासारखा दिसतो, पण माणूस आहे कीं नाहीं हें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं, तरी पण कांहीं माणसासारखा भास होतो, त्याप्रमाणें, ब्रह्मीं, आहेनाहींपणाचा वर सांगितलेल्या माणसाचे भासासारखा भास होत नसून, ब्रह्म आपल्या ठिकाणच्या ठिकाणीं आहे. म्हणजे "आहे" "नाहीं" असा पोकळभासही वस्तूचे ठिकाणीं नाहीं; याप्रमाणें कोणत्याही व्यवहारास पात्र नहोऊन, तें आपण आपल्या ठिकाणीं आहे.

निर्मळपणीं आपुला । आकाशाचा संचु विराला ॥
तो स्वयें असे पुढिला । कांहीं ना की ॥ ३८ ॥

अन्वय—आकाशाचा संचू विराला तो आपुला निर्मळपणीं स्वयें असे पुढिला कांहीं ना की ॥ ३८ ॥

अ. वि.—आकाशाचे पोकळींत, बाकीच्या चार भूतांचें वास्तव्य आहे. त्या चारी भूतांचा आकाशांत लय झाल्यावर आकाश आपल्या निर्मळपणें एकटेंच आहे. तें आकाश कोणाला विषय होत नाहीं; कारण, बाकीचीं चारी भुतें नाहींशीं झालीं, म्हणून तेथें दुसरें कोणी नाहीं.

कां आंगीं कीं निर्मळपणीं । हारतलिया पोखरणी ॥
हें आणिका वांचूनि पाणी । सगळेंच आहे ॥ ३९ ॥

अन्वय—पोखरणी (विहीर) हारतलिया (नखणली असतां) पाणी आंगीं कीं निर्मळपणीं आणिका वांचोनी सगळें आहेच. ॥ ३९ ॥

अ. वि.—पाणी पहाणारा आणून, तो सांगेल तेथें विहीर खणल्यावर, झरा लागतो. ती विहीर जोंपर्यंत खणली नाहीं, तोंपर्यंत पाणी, आपल्या आकारानें व स्वच्छपणानें, जरी आणखी कोणाला विषय होत नाहीं, तरी पूर्णपणानें आहेच. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, विहीर खणण्याचे पूर्वीं जमिनींत पाणीच नाहीं, खणल्यावर जें पाणी लागतें, तें नवीन उत्पन्न होतें. याचें समाधान असें आहे कीं, आहे तेंच प्रकट होतें; अभावापासून भावाची उत्पत्ति नाहीं. म्हणून आधीं पाणी जमिनींत गुप्त होतें, तेंच प्रकट झालें.

आपणया भागू तैसें । असणेंचि जें असे ॥
असेनाहीं ऐसें । सांडूनियां ॥ ४० ॥

अन्वय—तैसे आपणया भागु जे असणेंचि असें, (तें) असेनाहीं हें सांडूनियां (असे). ॥ ४० ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें आपणया (ब्रह्माच्या) भागाला असणें कसें आलें आहे, तर, तें असणें, आहेनाहीं या व्यवहारास टाकून आहे. जें नित्य प्रकट आहे, त्यास आहे, असें (नाहींचें सापेक्ष) तरी कां म्हणावें ? व नाहींपणा तर ब्रह्मीं नाहींच.

निदेचें नाहींपण । निमालियाही जागेपण ॥
असिजे कां नेण । कोणी होऊनि जैसें ॥ ४१ ॥

अन्वय—निदेचें नाहींपण (सर्व पदार्थांच्या अनुभवाचा अभाव) निमालियाही व जागेपणा (ताजें जागेपण, ज्यांत निद्रा सूक्ष्मसंस्कारानें असते, व ह्मणून ज्यांत जागृतपणाचें भान असतें) निमालियाही कोण (जागत आहे असें भान) होऊनी असिजे हें जैसें का नेण ॥ ४१ ॥

अ. वि.—निद्रेंतून जागृत झाल्याबरोबर किंचित् काळ "मी जागा आहें," असें भान असतें; व कांहीं वेळानें पूर्ण जागृती आल्यावर तें भान नाहींसें होऊन, केवळजागृती असते. त्याप्रमाणें आपलें आपल्याला जाणणें, अथवा नेणणें, या उभय धर्मांवांचून, नित्यज्ञानरूप ब्रह्माचें असणें आहे.

कां भूमि कुंभ ठेविजे । तैं सकुंभता आपजे ॥
तो नेलिया म्हणिजे । तेणेंविणें ॥ ४२ ॥

अन्वय—कां भूमि कुंभ ठेविजे तैं सकुंभता आपजे, तो कुंभ नेलिया (ती भूमी) तेणेंविणें (कुंभरहित) ह्मणिजे ॥ ४२ ॥

अ. वि—भूमीवर कुंभ ठेविला, म्हणजे भूमी कुंभसहित झाली. तो कुंभ भूमीवरून काढला, कीं ती भूमी कुंभरहित झाली. हीं दोन्ही म्हणणीं चुकीचीं आहेत. कारण, भूमी मृत्तिकेची, व कुंभही मृत्तिकेचाच. म्हणून, मृत्तिकेसहित मृत्तिका, व मृत्तिकेरहित मृत्तिका, असें पोकळ बोलणें होतें.

परी दोन्ही हे भाग । न शिवती भूमीचें आंग ।
ते वेळीं भूमि तैसें चांग । चोख जें असणें ॥ ४३ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादश्रीमदनुभवामृते ज्ञानअभेद-
कथनं नाम चतुर्थप्रकरणं संपूर्ण ॥

अन्वय—परि हे दोन्ही भाग भूमीचे आंग न शिवती, ते वेळीं (जैसी) भूमी तैसें जें असणें चांग चोख (आहे). ॥ ४३ ॥

अ. वि.—भूमीवर कुंभ असतांना, भूमी व कुंभ मिळोन मृत्तिकाच आहे, व कुंभ काढल्यावर कुंभाशिवायही भूमी मृत्तिकाच आहे. भूमीवर कुंभ असतांना व नसतांना, जसें भूमीचें अनुस्यूतपणें असणें, तसें चांगलें व चोख जें असणें, (जें, असणें नसणें यां सापेक्ष शब्दांपलिकडिल असणें आहे) तें असणें, ब्रह्माचें आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे ज्ञानअभेदकथनं नाम चतुर्थप्रकरणं संपूर्णम् ।

प्रकरण पांचवें.

सत्ता प्रकाश सुख। या तिहीं तिहींउणे लेख ॥
जैसें विषपणेंचि विख। विखा नाहीं ॥ १ ॥

अन्वय—सत्ता प्रकाश सुख या तिहीं (व) या तिहींउणे लेख जैसे विख विषपणेंचि विखा नाहीं. ॥ १ ॥

अ. वि.—विष हें अमृत नाहीं, तर तें आपले ठिकाणीं विषपणानें आहे. कारण, त्याचें कोणीं सेवन केल्यास, त्यास तें मारितें. पण हा विषाचा मारकपणाचा स्वभाव, दुसऱ्या प्राण्यांच्या ठिकाणीं व्यक्त होतो. विषास, विष मारूं शकणार नाहीं. म्हणजे, विषाचें मारक स्वभावाची व्यक्तता, त्याचे स्वरूपांत नाहीं. म्हणून, विषाचे स्वरूपाचे दृष्टीनेंच, विषपणाचा आम्ही निषेध करितों. ब्रह्माचे ठिकाणीं तीहीं तीहीं म्हणजे तीन व तीन मिळून सहा; प्रथम तीन सत् चित् व आनंद; दुसरे याचे उलट तीन, ह्मणजे असत् जड व दुःखरूप; पण असत् जड व दुःखरूप या गुणांचा ब्रह्मीं अत्यंत अभाव असल्यामुळें, सत् चित् व आनंद या तीन कल्पनांचाही तेथें अत्यंत अभाव आहे. कारण, सत् चित् व आनंद या कल्पना, असत् जड व दुःखरूप यांचे सापेक्ष आहेत. प्रथम असदाचे स्वरूपाची कल्पना मनामध्यें येते. नंतर तें असत् स्वरूप जेथें नाहीं, तें सत् असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें 'चित्' हें, जडाची कल्पना मनांत घेऊन, मग जें जड नाहीं तें चित् असें म्हणतात. त्याचप्रमाणें 'आनंद,' पहिल्यानें दुःखस्वरूप लक्षांत आणून, मग तें दुःखस्वरूप जेथें नाहीं, तो आनंद असें म्हणतात. अशा तऱ्हेनें, प्रथम, असत् जड दुःखस्वरूपांच्या कल्पना घेऊन, त्या कल्पनांवर सत् चित् आनंद या शब्दांनीं त्याचें (ब्रह्माचें) वर्णन करितात; कारण, शब्द हा नेहमीं सापेक्ष असतो. प्रत्येकशब्द, अभावावर (त्या शब्दाचा जो अर्थ,

त्याचे रहितपणावर) उठतो. म्हणून शब्द नेहमीं तुलनादर्शक असतो. परब्रह्माचा सत्पणा दुसऱ्या कोणत्याहि असत्पणाशीं तुलना करून मग ठरविलेला नाहीं, तर तो सत्पणा त्याचें स्वभावसिद्धस्वरूपच आहे. त्याचप्रमाणें चित् व त्याचप्रमाणें आनंद समजावें. विषपणाचा निषेध, विष स्वरूपाचे दृष्टीनें आम्हीं केला, हें वर सांगितलेंच आहे. त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद या संज्ञांचा निषेध, केवळ एकरसपरब्रह्मतत्वदृष्टीनें केला.

कांति काठिण्य कनक । तिन्ही मिळोनि कनक एक ॥
द्राव गोडी पियूख । पियूखचि जेंवि ॥ २ ॥

अन्वय—कांति, काठिण्य, कनक हीं तिन्ही मिळोनि एक कनक. द्राव गोडी, पियूख (मिळोनि) जेविं (एक) पियूखचि.

अ. वि.—तेज, कठिणपणा व सोनें, हीं तिन्ही मिळून, एक सोनेंच आहे, व ओलेपणा, गोडी व दूध मिळून एक दूधच आहे. सोन्याचे तेजाला हात लावला, तरी सोन्यालाच स्पर्श होतो. त्याचप्रमाणें काठिण्याला हात लावला, तरी सोन्यालाच, व सोन्याला हात लाविलातरी सोन्यालाच स्पर्श होतो. दुधाचा पातळपणा, गोडी, व पांढरेपणा, हे दुधाहून निराळे नाहींत. शब्द तीन तरी अर्थ एकच आहे. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ स्वतंत्र नाहीं. एक दूध म्हटलें कीं, पातळपणा, गोडी व पांढरेपणा व्यक्त होतात.

उजाळ द्रुति मार्दव । या तिहीं तिहीं उणीव ॥
हे देखिजे सावेव । कापुरीं येके ॥ ३ ॥

अन्वय—उजाळ द्रुती मार्दव या तिहीं तिहीं उणीव हे एके कापुरीं सावेव देखिजे. ॥ ३ ॥

अ. वि.—स्वच्छपणा, सुवास व मऊपणा हे तीहीं (तीन) गुण व तीहीं उणीव, म्हणजे या तिहींचे उलट तीन गुण म्हणजे मलिनपणा, दुर्गंध व कठिणपणा मिळून सहा, हे कापुराचे ठिकाणीं नाहींत. पैकीं दुसरें विरुद्ध गुण म्हणजे मलिनत्व, दुर्गंध व कठिणपणा, यांचा तर

कापुराचे ठिकाणीं अत्यंत अभाव आहे. पण उजाळपणा मऊपणा व सुवास, ह्या तीहींचा अर्थ एक प्रत्यक्ष कापूर आहे; म्हणून, या तिन्ही संज्ञांचा निरनिराळा स्वतंत्र अर्थ नाहीं. याकरितां त्यांचा निषेध केला आहे.

आंगें कीर उजाळ। कीं उजाळताचि मवाळ॥
कीं दोन्ही ना परिमळ। मात्र जे॥ ४॥

अ. वि.—जे आंगें कीर उजाळ, उजाळता (तेचि) मवाळ, कीं हे दोन्ही ना, जे परिमळ मात्र.

अ. वि.—कापुराचा उजाळपणाच मऊ आहे, फार काय सांगावें, बारिक रीतीनें पाहिलें तर, उजाळपणा व मऊपणा हे दोन्ही नसून, सुगंध मात्र एक अर्थ आहे.

ऐसे ये कापूरपणीं। तिन्हीं इये तिहींउणी॥
इयापरी आटणी॥ सत्तादिकांची॥ ५॥

अन्वय—ये कापुरपणीं ऐसे इये तिन्ही (व) तीहींउणी, यांची आटणी होय, इयापरि सत्तादिकांची (चैतन्यदृष्ट्या परब्रह्मीं) आटणी होय॥ ५॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें एका कापुराच्या रूपांत पूर्वीं सांगितल्या-प्रमाणें इये तीन्ही, व तीहींउणी म्हणजे स्वच्छपणा, मऊपणा व सुगंध, व यांचे विरुद्ध मलिनत्व, कठिणत्व व दुर्गंध यांचा अभाव आहे, त्याप्र-माणें एकरसचिन्मात्रपरब्रह्मीं, सच्चिदानंदादी संज्ञांची आटणी (लय) आहे.

येऱ्हवी सच्चिदानंद भेदें। चालिली तिन्ही पदें॥
परी तिन्हीं उणीं आनंदें॥ केलीं येणें॥ ६॥

अन्वय—येरवी सच्चिदानंद भेदे तिन्ही पदें चाललीं परि येणें आनंदें तिन्हीं उणीं केलीं. ॥६॥

अ. वि.—साहजिक रीतीनें पाहिलें तर, सच्चिदानंद हीं तीन्हीं

पदें निरनिराळीं आहेत खरीं, पण, यांचा अर्थ आनंदमात्रब्रह्मवस्तु असल्यामुळें, या तीहींसही निरर्थकत्व आलें; म्हणजे, आनंदमात्रब्रह्मवस्तूच्या दृष्टीनें पाहिलें तर, या तिन्हीं संज्ञांचाही अभाव आहे. त्याप्रमाणें, ज्ञानमात्र ब्रह्मीं, असत्‌जडदुःखरूपता नाहीं, म्हणून, सच्चिदानंद हीही कल्पना नाहीं; तर ब्रह्म हें, एक, अद्वितीय, स्वयंप्रकाशमान, ज्ञानरूप आहे. कारण, आनंद मात्र जर उरला, तर आनंद म्हणणार तरी कोण? आब्रह्म उदक झालें, मग उगम कोठें, ओघ कोठें, व संगम कोठें? मग जलैक्य ही कल्पना तरी कोठली, व ती कल्पना करणार तरी कोण? बाप हा शब्द मुलाची कल्पना घेऊन उठतो. बेटाच जर नाहीं, तर बाप कोठला? असत्, जड व दुःखरूप नाहीं, तर सच्चिदानंद वगैरे कल्पना येणार कोठून? शब्द नेहमीं सापेक्ष कल्पनेला घेऊन उठतो, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. सूर्याच्या घरीं रात्र तर नाहींच, पण रात्रीच्या सापेक्ष उठणारी दिवसाचीही कल्पना नाहीं.

सत्ताचि कीं सुखप्रकाशु । प्रकाशूचि सत्ता उल्हासु ॥
हें न निवडे मिठांशु । अमृतीं जेवीं ॥ ७ ॥

अन्वय—कीं सत्ताचि सुख (आणि) प्रकाशु, प्रकाशुचि सत्ता (आणि) उल्हासु, हे, जेवीं अमृतीं मिठांशु न निवडे, (तेंवीं न निवडे) ॥ ७ ॥

अ. वि.—ब्रह्माचें सद्रूप, हेंच चिद्रूप आहे, व जें चिद्रूप, तेंच आनंदरूप आहे. एक ब्रह्माचें अस्तित्व ग्रहण केलें कीं, भातित्व (भास) व प्रियत्व (आनंद) हे त्याचे बरोबर येतातच. जसें मनुष्याचे स्वरूपांत स्वगतभेद आहे, कारण, सर्व अवयव निरनिराळे आहेत; हात, पाय, नाक, डोळे वगैरे अवयव, कोणी एकासारखे एक नाहींत तसें ब्रह्माचें सदत्व एक अवयव, चिदत्व एक व आनंदत्व एक, असे अवयव नाहींत. ब्रह्म अवयवी नाहीं. तें सजातीयविजातीयभेदशून्य आहे. म्हणून त्यांत स्वगतभेद नाहीं. सत् चित्, व आनंद या तिन्हीं पदांचे तीन स्वतंत्र अर्थ, जर ब्रह्मीं उत्पन्न होतील, तर त्यांत (ब्रह्मांत) स्वगतभेद

उत्पन्न होईल. अमृतांत (दुधांत) ज्याप्रमाणें गोडी निवडतां येत नाहीं, कारण, दूध व दुधाची गोडी हीं निराळीं नाहींत, त्याप्रमाणें सत्ता म्हटलें, कीं प्रकाश येतो, व प्रकाश म्हटलें, कीं सत्ता व उल्हास (आनंद) हे येतात. म्हणजे, सत् चित् व आनंद या तीन्ही संज्ञांनीं एक परब्रह्मच आहे.

शुक्लपक्षीच्या सोळा । दिवसा वाढती कळा ॥
परी चंद्र मात्र सगळा । चंद्रीं जेवी ॥ ८ ॥

अन्वय—(जरी) शुक्ल पक्षीच्या दिवसा सोळा कळा वाढती, परी जेवीं चंद्रीं चंद्रमात्र सगळा (आहे). ॥ ८ ॥

अ. वि.—शुक्लपक्षांत दिवसानुदिवस, चंद्राच्या सोळा कला वाढत जातात, पण चंद्र मात्र, चंद्राचे ठिकाणीं पूर्ण आहे. कला वाढल्या, तरी चंद्राचें मूळरूप बदलत नाहीं. अमावास्येस चंद्र मरत नाहीं, व शुद्धप्रतिपदेस पुन्हा जिवंत होत नाहीं. कला, त्याचे मूळस्वरूपावर येतात व जातात. चंद्राचा देह वाढत नाहीं व कमी होत नाहीं. तो आपले रूपानें आपले ठिकाणीं पूर्णपणें आहे.

थेंबीं पडतां उदक । थेंबां धरु ये लेख ॥
परी पडिलाठायीं उदक । वांचूनि आहे ॥ ९ ॥

अन्वय—थेंबीं उदक पडतां थेंबा लेख धरू ये, परी पडिलाठायीं उदक वांचूनि आहे? ॥ ९ ॥

अ. वि.—पाण्याचे थेंब पडत असतां, ते थेंब मोजतां येतात. परंतु ते थेंब जेथें पडतात, तेथें पाण्याशिवाय कांहीं आहे का? तेथें पाणीच आहे व थेंबरूपानें तरी पाणीच आहे. पाणी हें थेंबाचें रूपांत असतांना मोजण्याचे तडाक्यांत सांपडलें, पण मोजण्याचे तडाक्यांत सांपडलें म्हणून म्हणावयाचें मात्र; कारण, थेंब हा स्वरूपानें पाणीच आहे, व त्या थेंबाच्या आकृतीचा निरास केला, कीं पाणीच आहे.

तैसें असताचिया व्यावृत्ति । सत ह्मणूं आले श्रुति ॥
जडाचिया समाप्ती । चिद्रूप ऐसें ॥ १० ॥

अन्वय—तैसे असताचिया व्यावृत्ति श्रुती सत ह्मणों आले. (व) जडाचिया समाप्ती (श्रुति) चिद्रूप ऐसें (ह्मणों आलें) ॥ १० ॥

दुःखाचेनि सर्व नाशे । उरलें तें सुख ऐसे ॥
निगदिले निश्वासे । प्रभुचेनी ॥ ११ ॥

अन्वय—दुःखाचे सर्व नासेंनि उरले, तें सुख ऐसे प्रभुचेनी निश्वासे निगदिलें. ॥ ११ ॥

अ. वि.—पाण्यावर थेंबाची कल्पना केल्यामुळें, तें मोजतां येतें, तसें ब्रह्माचे ठिकाणीं असणाऱ्या कल्पित असदाचा, निरास (बाधा) झाल्यावर, राहिलेलें सत्, असें श्रुतीस म्हणतां आलें; व जडाच्या कल्पनेचा निरास झाल्यावर, राहिलेलें चित्, असें श्रुतीस म्हणतां आलें; दुःखकल्पनेचा निरास झाल्यावर, राहिला तो आनंद, असें हरीचें निश्वासानें निगदिलें. (हरीच्या निद्रेच्या घोरापासून झालेल्या वेदानें प्रतिपादन केलें.) असत् जड व दुःखरूप जो प्रपंच, त्याला श्रुती जाणते, म्हणून, या असत् जड व दुःखरूप अशा प्रपंचाच्या निरासाअंतीं राहिलें, तें सच्चिदानंद, असें श्रुतीनें तर्कानें ठरविलें. जसें, प्रथम समुद्रावरील लाटा पहावयाच्या, मग त्या क्षणांत उत्पन्न होतात व क्षणांत नष्ट होतात असें दिसल्यावर, या लाटा उत्पन्न होऊन लीन तरी कोठें होतात, असा विचार मनांत आल्यावर, लाटेला आधार जें पाणी, तद्रूप त्या आहेत, असें ज्ञान होतें. लाटा ह्या निराळ्या दिसतात, ती मिथ्या कल्पना आहे, असें कळून आल्यावर, समुद्र हा गंभीर अफाट व गहन आहे असें म्हणतात. त्याप्रमाणें ब्रह्माचे ठिकाणीं असत्, जड, व दुःखरूप प्रपंच, वर सांगितलेल्या लाटेसमान कल्पित आहे. त्याचा निरास होणें, म्हणजे तो जसा दिसत आहे तसा खरा नाहीं, तर सर्वत्र सच्चिदानंद एक ब्रह्म सत्य आहे, असें निश्चयानें समजणें, या-

सच असत्, जड व दुःखरूप प्रपंचाचा निरास अथवा बाधा होणें, असें समजावें. अशा तऱ्हेनें, असत्, जड व दुःखरूप प्रपंचाचा निरास करून, श्रुतीनें परब्रह्मास सच्चिदानंद ही संज्ञा दिली.

ऐशी सदादि प्रतियोगिये। असदादि तिन्ही ये।
लोटिता जाली त्राये। सत्तादिकां ॥ १२ ॥

अन्वय—ऐशी सदादि प्रतियोगिये (विरुद्ध, उलट जे) ये (हे) असदादि तिन्ही. (ते) लोटितां (निरास करितां) सत्तादिकां त्राये झाली. ॥१२॥

अ. वि.—याप्रमाणें सत्, चित्, व आनंदरूप या तिहींचे उलट तीन, जे असत् जड व दुःखरूप, यांचा निरास अथवा बाधा झाल्यावर, सत्, चित्, आनंद या विशेषणांस जोर आला.

एवं सच्चिदानंदु। आत्मा हा ऐसा शब्दु ॥
अनव्यावृत्तिसिद्धु। वाचक नव्हे ॥ १३ ॥

अन्वय—एवं सच्चिदानंदु ऐसा शब्दु अनव्यावृत्तिसिद्धु, हा आत्मा वाचक नव्हे. ॥ १३ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें, सच्चिदानंद या शब्दाच्या उलट असणाऱ्या असत्, जड व दुःखरूप या कल्पनांच्या निरासाचे दृष्टीनें सच्चिदानंद हा आरोप, ब्रह्मवस्तूवर आलेला आहे. सच्चिदानंद हा शब्द, परमार्थतः, ब्रह्माचा वाचक नाहीं व ब्रह्म वाच्यही नाहीं. कारण, ब्रह्मीं असत्, जड व दुःखरूप प्रपंच कालत्रयांत झाला नाहीं. भा. अ. २४ ओं. ५११ प्रपंच एक झाला होता ॥ हे समूळ मिथ्या वार्ता ॥ पुढें होईल मागुता ॥ कदा कल्पांतीं घडेना ॥ ५११ ॥ न झाला प्रपंच आहे परब्रह्म। अहं सोहं ब्रह्म आकळिलें ॥ तुकाराममहाराज. या सिद्धांतास अजातवाद म्हणतात. बाकींचे विवर्तवाद व परिणामवाद हे गौण आहेत; अजातवाद हा मुख्य आहे. तेथें एक चैतन्यमात्रसत्ता आहे. म्हणूनच "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्तिकिंचन" असें श्रुतीनें म्हटलें आहे. या दृष्टीनें पाहिलें तर, सच्चिदानंद या शब्दांचा, ब्रह्मीं खरोखर आरोप आहे, असें ठरतें.

सूर्याचेनि प्रकाशे । जें कांहीं जड आभासे ॥
तया तो गिवसे । सूर्य काई ॥ १४ ॥

अन्वय—जें कांहीं जड सूर्याचे प्रकाशेनि आभासे तया (जडातें) तो सूर्य गिवसे काई? ॥ १४ ॥

अ. वि.—ज्या कांहीं जडवस्तू सूर्याच्या प्रकाशानें प्रकाशित होतात, (म्हणजे इतरांचे दृष्टीस विषय होतात), त्या जड वस्तू, सूर्यास कशा प्रकाशित करतील? त्याप्रमाणें अर्थ, हा पदांचे द्वारें प्रकाशतो. तीं पदेंच जर ब्रह्माकडून प्रकाशलीं गेलीं आहेत, तर तीं ब्रह्माला कशीं प्रकाशित करतील? कारण, पदें हीं तमवत् प्रकाश्य आहेत, व प्रकाशवत् प्रकाशक ब्रह्म आहे. तमाकडून, प्रकाशाचें प्रकाशन होणार नाहीं. त्याप्रमाणें सच्चिदानंद या पदाकडून, ब्रह्माचें प्रकाशन होणार नाहीं.

तेवि जेणें तेजें । वाचेसी वाच्य सुजे ॥
ते वाच्या प्रकाशिजे । हें कें आहे ॥ १५ ॥

अन्वय—तेवीं जेणें तेजें वाच्य वाचेसि सुजे. (समजतें, अर्थास प्रकाशित करतें) तें तेज वाचा प्रकाशिजे, हें कें आहे? ॥ १५ ॥

अ. वि.—ज्या तेजाच्या आश्रयानें वाणीकडून वाच्य (सांगण्याचा विषय) प्रकाशित होतें, असें जें वस्तुतेज, त्या तेजास वाणी कशी प्रकाशित करील?

विषो नाहीं कोणाही । जया प्रमेयत्वचि नाहीं ॥
तया स्वप्रकाशा काई । प्रमाण होये ॥ १६ ॥

अन्वय—(जें) कोणाही विषो नाहीं, जया प्रमेयत्वचि नाहीं, तया स्वप्रकाशा प्रमाण काई होये? ॥ १६ ॥

प्रमेय परिच्छेदें । प्रमाणत्व नांदे ॥
तीं काई स्वतःसिद्धे । वस्तुच्या ठाइं ॥ १७ ॥

अन्वय—प्रमेय परिच्छेदें प्रमाणत्व नांदे, स्वतःसिद्धे वस्तूचे ठायीं तीं काई? ॥ १७ ॥

अ. वि.—परब्रह्म कोणालाही विषय होणार नाहीं, कारण, तें

घटादि प्रमेयवत् (विषयवत्) जड नाहीं; तर, तें ज्ञानमात्र, स्वयंप्रकाश, नित्यअपरोक्ष असल्यामुळें, तेथें प्रमाण आहे कां ? ज्या प्रमाणानें परिच्छिन्न (एकदेशी) व जड अशा घटादि प्रमेयांचें (विषयांचें) प्रकाशन होतें, त्या प्रमाणाचा, नित्य, परिपूर्ण ज्ञानमात्र, स्वयंप्रकाश, अनादि, स्वतःसिद्ध ब्रह्म वस्तूचे ठिकाणीं काय उपयोग होणार? कोणतेहि अज्ञात पदार्थ चार प्रमाणांपैकीं एका प्रमाणानें ज्ञात होतात; तीं चार प्रमाणें, प्रत्यक्षप्रमाण, शब्दप्रमाण, उपमाप्रमाण व अनुमानप्रमाण, हीं आहेत. यांपैकीं, पहिल्या प्रत्यक्षप्रमाणाला ब्रह्म विषय होत नाहीं. कारण ब्रह्म हें, शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या विषयांपैकीं नाहीं; आणखी श्रोत्रादि पंचज्ञानेंद्रियांना तर, वर सांगितलेले पंचविषय प्रत्यक्ष भासतात. दुसरें, शब्दप्रमाणाचाही तेथें उपयोग नाहीं; कारण, शब्द हा नेहमीं अर्थाचें प्रकाशन करितो. आणि ब्रह्म हें ज्या ठिकाणीं अर्थाची निवृत्ति होते, असें परमार्थ आहे; म्हणून, त्याचें प्रकाशन शब्दानें होत नाहीं. कोणी असें म्हणेल कीं, तें परमार्थ आहे, हें तरी तुम्हीं शब्दानेंच सांगितलें कीं नाहीं ? ज्या अर्थीं शब्दानें सांगितलेंत, त्या अर्थीं त्याचें प्रकाशन शब्द करूं शकतो. तर त्याचें उत्तर असें आहे कीं, यावत् पदार्थ कल्पित आहेत, अशा ह्या कल्पित अर्थदृष्टीनें, ब्रह्मावर परमार्थ ह्या संज्ञेचा आरोप आहे; वस्तुतः ब्रह्म अर्थ ना परमार्थ; तर तें कसें, हें शब्दानें मुळींच सांगतां येत नाहीं ॥ "यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसासह." तैत्तिरीयोपनिषत्. तुका म्हणे तूं ऐसा एक साचा ॥ ऐसी तव वाचा झाली नाहीं ॥ १ ॥ उपमानप्रमाणाचाही ब्रह्मीं उपयोग नाहीं; कारण, उपमाही कांहीं अंशानें उपमेयसदृश असते, म्हणून ती उपमेयाचें प्रकाशन करिते. तसें कांहीं अंशानें कां होईना, परंतु ब्रह्माच्या सदृश अंशतः दुसरी उपमाच नाहीं; उलट ज्या ज्या म्हणून उपमा द्यावयाच्या, त्या त्या सर्व असत्, जड, दुःखरूप व मायाकार्य जगतांतल्या आहेत; आणि ब्रह्मतर, त्रिकालाबाध्य व ज्ञानमात्र असें आहे. म्हणूनच तुकाराम महाराजांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे

कीं, ॥ देऊं कशाची उपमा । दुजी तुज पुरुषोत्तमा ॥ चवथ्या **अनुमान**प्रमाणाचाही, ब्रह्मीं कांहीं उपयोग नाहीं. कारण, अनुमानाला तरी कार्याच्या प्रत्यक्ष ज्ञानाची जरूर आहे. जसें एखाद्या घराच्या कौलांतून धूर निघत असला, तर बाहेरून पाहणाराचे अनुमानप्रमाणास घरांतील अग्नि विषय होतो. येथें अग्नि जरी प्रत्यक्ष नाहीं, तरी घराच्या कौलांतून निघणारा धूर प्रत्यक्ष आहे; असें अनुमानप्रमाणाला ब्रह्म विषय होण्यासारखें, ब्रह्मीं प्रत्यक्ष असें कांहींच कार्य नाहीं. अशा तऱ्हेनें सर्व प्रमाणांचा जेथें निषेध आहे, असें तें परब्रह्म, आपल्या ठिकाणीं आपण ज्ञानमात्रपणानें स्वयंसिद्ध आहे. म्हणूनच मूळामध्यें "तीं काई स्वतः सिद्धें वस्तूचे ठाई" असे उद्गार काढिले आहेत.

एवं वस्तूशीं जाणों जातां । जाणणेंचि वस्तु तत्वता ॥
मग जाणणें आणि जाणता । कैचा उरे ॥ १८ ॥

अन्वय—एवं वस्तुशीं जाणों जातां वस्तू तत्वतां जाणणेंचि (असें अनुभवास येतें) मग जाणते आणि जाणता कैचा उरे ? ॥ १८ ॥

अ. वि.—ज्या वृत्तीनें जीव सर्व विषय जाणतो, ती वृत्ती, विचारानें आत्मस्वरूपास जाणण्याकरितां अंतर्मुख झाली कीं, वृत्त्यंश, आत्माश्रितअज्ञानकृतआवरणाचा भंग करितो, व वृत्तिगत चिदाभास स्वयंप्रकाश आत्मस्वरूपांत नाहींसा होतो. यालाच "जाणणेचि वस्तू होय तत्वतां" असें समजावें. अशा तऱ्हेनें ज्ञानवृत्ती, आत्मस्वरूपाकार झाल्यामुळें, जाणते (ज्ञेय) जाणता (ज्ञाता) या दोघांची निवृत्ति होते. कारण, मध्यें असणाऱ्या ज्ञानवृत्तीनें, ज्ञेय आणि ज्ञाता यांची सिद्धी केली आहे. ज्ञानवृत्ती जेथें थांबते, त्याला ज्ञेय म्हणावें; व जेथून उदयाला पावून, पुढें ज्ञेयाकडे जाऊं लागते, अशा तिच्या उगमस्थानास, ज्ञाता असें म्हणतात. अशा ज्ञात्यापासून, ज्ञेयापर्यंत, सारखी पाटाप्रमाणें जी दरम्यान वृत्ती असते तिलाच ज्ञान म्हणतात; ही ज्ञानवृत्ती आपण मध्यें राहून, पुढें ज्ञेयाची, व मागें ज्ञात्याची सिद्धी करते. ("आपुलिये धांवेपुढा ॥ घालूनि ज्ञेयाचा गुंडा ॥ उभारी मागिलेकडा ॥ ज्ञातृ-

त्वातें" "४६८ मग ज्ञातया ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा वगा । माजि जालेंनि पैगा । वाहे जेणें ॥ ४६९ ॥ ज्ञा० अ० १८")
मधली वृत्ती (ज्ञान) आत्माकार झाल्यानें साहजिक ज्ञेयज्ञात्यांची निवृत्ति होते.

ह्मणोनी सच्चित्सुख । हे बोल वस्तुवाचक ॥
नव्हती हे शेष । विचाराचे ॥ १९ ॥

अन्वय—ह्मणोनि सत् चित् सुख हे बोल वस्तुवाचक नव्हति, हें वि-चाराचे शेष (होय). ॥ १९ ॥

अ. वि.—म्हणून सच्चिदानंद हे शब्द, वस्तुवाचक, म्हणजे वस्तुला प्रकाशित करणारे नव्हत; हा विचारानें सारांश निघाला.

ऐसेन इयें प्रसिद्धे । चालली सच्चिदानंदपदें ॥
मग द्रष्टया स्वसंवादे । भेटती जेव्हां ॥ २० ॥

अन्वय—ऐसेन इयें प्रसिद्धे सच्चिदानंदपदें चालली मग जेव्हां तीं पदें द्रष्टया स्वसंवादें भेटती. ॥ २० ॥

अ. वि.—श्रुतिशास्त्रांनीं, आत्मवाचक जीं सच्चिदानंदपदें, तीं वस्तुवाचक म्हणून प्रसिद्ध केलीं, तीं पदें जेव्हां ब्रह्माचें प्रकाशन कर-ण्यास प्रवृत्त झालीं, तेव्हां केवळ चिन्मात्र, ज्ञानस्वरूपद्रष्टा जो आत्मा, त्याचे ठिकाणीं सच्चिदानंद ही कल्पना टिकत नाहीं, म्हणून तीं पदें निर्विकल्पअर्थाला प्रकट करून, आपण नाहींशीं होतात. तीं कशीं तर

तेवेळीं वरषोनी मेघु । समुद्र होऊनि वोघु ।
सरे दाऊनी मागू । राहे जैसा ॥ २१ ॥

अन्वय—तेवेळीं जैसा मेघु वरषोनि सरे, वोघु समुद्र होऊनि सरे, मागू (प्राप्य वस्तूस) दाऊनि राहे. ॥ २१ ॥

अ. वि.—मेघ जसा पाऊस पाडून ओसरतो, नदीचे पाण्याचा प्रवाह, जसा समुद्रापर्यंत जाऊन समुद्रास मिळाल्यावर सरतो, म्हणजे प्रवाह समुद्रांत नाहींसा होतो, व प्राप्यवस्तूस दाखविल्यावर, मार्गाचा मार्गपणा थांबतो.

फळ विउनी फूल सुके । फळ नाशे रसपाकें ॥
तोही रस उपखे । तृप्तीदानीं ॥ २२ ॥

अन्वय—फूल, फळ विऊनि सुकें. फळ रसपाकें नासे, तोहि रस तृसिदानीं उपखे. ॥ २२ ॥

अ. वि.—ज्याप्रमाणें फूल फळाला विऊन सुकून जातें, रस होऊन फळ नाहींसें होतें, व तोहि रस तृप्ती देऊन नाहींसा होतो.

कां आहूति अग्नीआत । घालूनि वोसरे हात ॥
सुख चेवऊनि गीत । उगा राहे ॥ २३ ॥

अन्वय—कां अग्निआंत आहुति घालुनि हात (अग्निहोत्र्याचा) ओसरे (किंवा) सुख चेवऊनि गीत उगा राहे. ॥ २३ ॥

अ. वि.—जसा अग्निहोत्र्याचा हात, अग्नींत आहुति दिल्याबरोबर माघारा येतो, किंवा ऐकणाराचे चित्तांत सुखाला जागें करून, गाणें शमून जातें.

नाना मुखा मुख दाऊनि । अरिसा जाय निघोनी ॥
कां निदेले चेवउनी । चेविते जैसे ॥ २४ ॥

अन्वय—नाना अरिसा मुखा मुख दाऊनि निघोनि जाय, कां निदेले चेवउनि जैसें चेविते जाय. ॥ २४ ॥

अ. वि.—अथवा जसें मुखाला मुख दाखवून आरसा जातो, किंवा निजलेल्यास जागेंकरून, जसा जागेकरणारा जातो.

तैसें सच्चिदानंदा चोखटा । दाऊनि द्रष्टया द्रष्टा ॥
तिन्हीं पदें लागती वाटा । मौनाचिया ॥ २५ ॥

अन्वय—तैसें सच्चिदानंद (हीं) तिन्हीं पदें चोखट द्रष्टया (चोखट) द्रष्टा दाउनि मौनाचिया वाटा लागती. ॥ २५ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद हीं तिन्हीं पदें, द्रष्टा जो शुद्ध आत्मा, त्याचा द्रष्टृत्वभाव प्रकाशित करून, मौन धारण करितात. म्हणजे, शब्दातीत जो निर्विकल्प ब्रह्मभाव, त्या ठिकाणीं हीं तिन्हीं

पदें नाहींशीं होऊन, त्याच्या स्वरूपाचा अनुभव प्रकट करितात. यास उदाहरण, दोघी मुली एके ठिकाणीं बसल्या होत्या. त्यांपैकीं एकीचा पती, आपल्या चारपांच मित्रमंडळीसह पलीकडे जवळच बोलत बसला होता. पहिल्या मुलीचा पति, या मंडळींत अमुकच आहे, असें दुसऱ्या मुलीस ठाऊक नव्हतें. म्हणून तिनें पहिल्या मुलीस दुसऱ्या एकाकडे बोट दाखवून हा तुझा पति आहे काय? असें विचारिलें. त्यावर तिनें "नाहीं" असें स्पष्ट उत्तर दिलें. याप्रमाणें तेथें असलेल्या इतरांकडे बोट दाखवून विचारिलें, परंतु "नाहीं" असेंच स्पष्ट उत्तर आलें. मग तिनें तिच्या पतीकडे बोट दाखवून हा तुझा पती आहे काय, असें विचारिल्यावर, "नाहीं" अथवा "आहे," यापैकीं कांहीं एक उत्तर न देतां, लज्जित होत्साती मुकाट्यानें बसली; पण तिच्या त्या नबोलण्यानेंच, तिला विचारणाऱ्या दुसऱ्या मुलीची खात्री झाली कीं, हाच हिचा पती आहे. यावरून नबोलून आपल्या पतीचें ज्ञान, जसें त्या मुलीनें आपल्या मैत्रिणीस करून दिलें, त्याप्रमाणें, सच्चिदानंद हा शब्द नाहींसा होऊन, त्यानें शुद्धबुद्ध, असंग, साक्षी, आत्मस्वरूपाचा प्रत्यय करून दिला. "जैसे नसांगणेंवरी। बाळा पतीसी रूप करी॥ बोल निमालेंपणें विवरी। अचर्चातें। ज्ञा० अ० १५ ओ० ४६८.

जें जें बोलिजे तें तें नव्हे। होय तें तंव न बोलवे॥
साउलिवरी न मववे। मविते जैसें॥ २६॥
मग आपुलियाकडे। मवितया से पडे॥
तै लाजलाजो आखुडे। मविती जैसी॥ २७॥

अन्वय—जें जें बोलिजे तें तें नव्हे, जैसे साउली वरी मविते न मववे मग (जे) मवितया आपुलियाकडे से पडे, तै जैसी मविती लाजलाजो आखुडे (तैसें जें ब्रह्म) होय तें तंव न बोलवे. ॥ २६ ॥ २७ ॥

अ. वि.—ब्रह्म सच्चिदानंद आहे, ब्रह्म निर्गुण आहे, ब्रह्म निराकार आहे, असें जें जें बोलावें तें तें ब्रह्म नाहीं. जसें कोणी एक आपल्या उंचीचें प्रमाण काढण्याकरितां, आपल्या साउलीची लांबी, हात टाकून मोजावयास गेला; पण, जों जों, साउली मोजावयास हात टाकी, तों

तों, ती साउली पुढें पुढें जाऊं लागली. अशा तऱ्हेनें साउली मोजणारा जेव्हां हात टाकतां टाकतां दमला, व देहस्मृतीवर आला, तेव्हां मोजण्याची क्रिया लज्जित होऊन आखडली (संपली), म्हणजे साउलीची उंची मोजून आपल्या उंचीचें माप करणें, हें निरर्थक आहे असें समजलें; कारण, एकतर सावली मोजतां यावयाची नाहीं, व दुसरें, सावलीचे उंचीचा व आपले उंचीचा कांहीं मेळ नसून, सावली खोटी आहे व आपण खरे आहोंत; अर्थात्, खोट्या साउलीची उंची मोजण्यानें, आपल्या खऱ्या उंचीचें माप कसें होईल? असें समजून साउली मोजण्याचा व्यवहार बंद ठेवितो. तसें, जें ब्रह्म आहे, तें शब्दानें व्यक्त करितां येत नाहीं. कारण, शब्दाचे मापानें जें जें मोजलें जातें, तें तें, मायिक (मिथ्या) होय; व ज्या ठिकाणीं शब्द नाहींसा होतो, तें ब्रह्म सत्य आहे. म्हणून जें सत्य आहे, तें मायिक (खोट्या) शब्दानें कसें व्यक्त होईल? असें समजून शब्द नाहींसा होतो. 'शब्द निमाला वाद खुंटला त्रिभुवनीं आनंदु जालारे.'

तैशी सत्ताचि स्वभावें । असत्ता तंव नव्हे ॥
मा सत्तात्व संभवे । सत्तेसी काई ॥ २८ ॥

अन्वय—तैशी सत्ता तंव स्वभावेंचि असत्ता नव्हे, मा सत्तेसी सत्तात्व संभवे काई? ॥ २८ ॥

अ. वि.—सत्ता ही नेहमीं, तिन्ही काळ सदच आहे. असत् तिला जर कधींही शिवलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तिचे ठिकाणीं असदाचा तिन्ही कालीं अत्यंत अभाव आहे, तर, त्यास सत् तरी कोण म्हणणार व कशाकरितां म्हणणार? मनुष्यास, मनुष्य हें नांव, विजातीय (मनुष्येतर) सृष्टीकडे पाहून दिलें आहे. मनुष्याशिवाय सृष्टींत जर कांहीं नसतें, तर मनुष्यांना मनुष्य हें नांव आलेंच नसतें.

आणि अचिदाचेनि नाशें । आले जे चिन्मात्रदशे ॥
आतां चिन्मात्रचि मा कैसे । चिन्मात्रीं ये ॥ २९ ॥

अन्वय—आणि अचिदाचे नाशेनि, जें चिन्मात्र दशे आलें, तें आतां चिन्मात्रचि, मा चिन्मात्रीं ये कैसें. ॥ २९ ॥

अ. वि.—जडाच्या निरासानंतर, जें चैतन्य सहज स्थितीला आलें, त्या चैतन्यास, आतां केवळचैतन्य तरी कसें म्हणावयाचें? सर्व जडाची समाप्ती झाली, ज्यांत जडाचा संस्कारही नाहीं, असा अभेद-रूपानें चित्प्रकाश झाला, मग त्यास कोणत्या शब्दानें व्यक्त करितां येईल? जागृतींत स्वप्नाचा संस्कार (आठव) जोंपर्यंत असतो, तोंपर्यंत मी जागा आहें, असें जागृतीचें ज्ञान असतें; पण, लागलेल्या झोंपेचा व पडलेल्या स्वप्नाचा आठव ज्या कालीं अत्यंत नाहींसा होतो, त्या कालीं जागृति असूनही, 'मी जागा आहें' अशा भानाशिवाय केवळजागृती असते; त्याप्रमाणें. सर्व जड नाहींसें होऊन, त्याचा संस्कारही जेथें राहिला नाहीं. अशा चित्प्रकाशांत, चित्प्रकाशाचें भान आहे काय?

नीद प्रबोधाच्या ठाईं । नसे तैसे जागणेंही ॥
तेवि चिन्मात्रचि मा काई । चिन्मात्री ये ॥ ३० ॥

अन्वय—प्रबोधाच्या ठाईं नीद नसे, तैसे (प्रबोधाच्या ठाईं) जागणेंही नसे. तेवि चिन्मात्रचि, मा चिन्मात्री ये काई? ॥ ३० ॥

अ. वि.—जागृतावस्थेंत तर निद्रा नाहींच, पण जागेपणाचीही स्फूर्ति नाहीं; म्हणजे, जागेपणाचें स्फुरण, जागेपणाचे सहज स्थितींत नसतें. हें पूर्वींच दिलेल्या दृष्टांतांत सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें, चैतन्याचें सहजस्थितींत अज्ञान तर नाहींच, पण ज्ञानदेखील नाहीं. म्हणजे चिन्मात्र स्वरूपांत, मी चिन्मात्र आहें, असा प्रत्यय देखील नाहीं.

ऐसें यया सुखपणें । नाहीं कीरु दुःखहोणें ॥
मा सुख हें गणणें । सुखाशी काई ॥ ३१ ॥

अन्वय—ऐसे यया सुखपणें दुःखहोणें कीरु नाहीं, मा सुखासि, सुख हें गणणें काई? ॥ ३१ ॥

अ. वि.—वर सांगितल्याप्रमाणें या ब्रह्मसुखांत दुःखाचा संस्कार

मुळींच नाहीं. मग असल्या सुखाला, 'सुख'या शब्दानें काय मापावयाचें? कारण, सुखस्फूर्ती, ही, दुःखसंस्कारांत होते. जसें एखादा मनुष्य अतिशय उन्हांतून तापून, वृक्षाच्या गार छायेंत आल्याबरोबर, त्याला सुखानुभव होतो. पण तेथें त्याच्यामध्यें पूर्वीं उन्हाच्या तापानें झालेल्या दुःखाचा संस्कार असतो, त्या संस्कारास तो गृहस्थ छायेंत बसला असतां वाणीनें व्यक्त करितो. तो असा कीं, त्याला कोणीं विचारिलें, कीं तुम्हांला आतां ताप नाहीं ना? तर तो असें उत्तर देतो कीं, आतां मला ताप नाहीं, पण पूर्वीं उन्हामध्यें अतिशय ताप झाला, अशी पूर्वींच्या दुःखसंस्काराची वाणीनें व्यक्तता करितो. तशी मूळच्याच वृक्षाच्या गारछायेंत बसलेल्या मनुष्याचे हृदयांत, छायासुखाची कल्पना नाहीं. कारण, त्याच्यामध्यें उन्हाच्या तापानें होणाऱ्या दुःखाचा संस्कार नाहीं. यावरून असें ठरतें कीं, सुखकल्पना, ही, दुःखसंस्कारामध्यें आहे. दुःखसंस्काररहित केवळसुखस्थितीमध्यें, वर सांगितलेल्या मूळच्या छायेंत बसलेल्या मनुष्याप्रमाणें, सुखकल्पना नाहीं. "उष्णें छायें सुख वाटे, बाळा माते पान्हा फुटे, एका एक भेटे, कोण सुख ते काळीं" ॥ तु० म०.

ह्मणोनी सदसदत्वें गेलें । चिदचिदत्वें मावळलें ॥
सुखासुख जालें । कांहीं ना कीं ॥ ३२ ॥

अन्वय—ह्मणोनि सदसदत्वें गेलें, चिदचिदत्वें मावळलें, सुखासुख झालें, (आतां बाकी) कांहीं ना कीं ॥ ३२ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें, सत्कल्पेनसह असत् नाहींसें झालें, चित्कल्पनेसह अचित् (जड) नाहींसें झालें, सुखकल्पनेसह असुख (दुःख) नाहींसें झालें; अशा तऱ्हेनें हीं सर्व नाहींशीं झाल्यावर, जें उर्वरित आहे, त्याचें शब्दाला वर्णन करितां येईना, म्हणून निरुपायास्तव शब्दानें, तें कांहीं नाहीं, असें सांगितलें. "कांहीं नोहेसी तें तूं गा देवा" ज्ञा. अभंग उत्तरार्ध. ज्ञा. अ. ७. जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे ॥ ऐकतयाचें व्यसन तुटे ॥ हें जाणणें

सानें मोठें ॥ उरों नेदी ॥ ८ ॥" त्या ब्रह्मवस्तूविषयीं सांगणाराचें बोलणें कुंठित होतें, व ऐकणारामध्यें ऐकण्याविषयींचें जें व्यसन असतें. तेंही नाहींसें होतें. फार काय सांगावें! तें ज्ञानमात्रब्रह्म, सृष्टींतील 'लहानमोठा' हा भेद उरूं देत नाहीं. जसें दोन शेजारीं निजलेल्या गृहस्थांपैकीं, एकजण गाढझोंपेची कथा सांगत होता, व दुसरा हुंकार देत ऐकत होता. जेव्हां दोघांनाही गाढझोंपेचा साक्षात्कार झाला, (गाढ झोंप लागली,) तेव्हां एकाचें गाढझोंपेसंबंधानें सांगणें, व दुसऱ्याचें हुंकार देत ऐकणें, हीं दोन्हींही मावळून, तेथें आकारशून्य अशी निराकार एक निद्राच राहिली. तद्वत्, शब्द नाहींसा होऊन, निराकार. निर्धर्म, एक ज्ञानमात्र ब्रह्मच अवशिष्ट राहतें.

आतां द्वंद्वाचे लवंचक । सांडुनि दुणीचें कंचुक ॥
सुखमात्रचि येक । स्वयें आथी ॥ ३३ ॥

अन्वय—आतां द्वंद्वाचे लवंचक सांडुनि दुणीचे कंचुक (सांडुनि) एक सुखमात्रचि स्वयें आथी ॥ ३३ ॥

अ. वि.—आतां सत् असत्, चित् जड, सुखदुःखादि द्वंद्व धर्मरूपी दुणीचें कंचुक (दुहेरी वस्त्र) टाकून, एक सुख मात्र स्वतःसिद्ध (उघडें) आहे.

वरी येकपणें गणिजे । तें गणतेनसी दुजें ॥
म्हणोनि हें न गणिजे । ऐसें एक ॥ ३४ ॥

अन्वय—वरी येकपणें गणिजे ते गणितेनसी दुजें, म्हणोनि हें ऐसें एक (आहे कीं जें) न गणिजे ॥ ३४ ॥

अ. वि.—पूर्वीं सांगितलेलें जें एक सुख आहे, तें एक आहे, असें बोटानें मोजतां यावयाचें नाहीं; कारण, एक सुख, व दुसरा मोजणारा. असे दोन होतात. सुखमात्रब्रह्मीं तर दुसरेपणा नाहीं, तेव्हां, तें एकपणानें मोजतां येत नाहीं. असें एक आहे या सुखमात्र स्थितीचा अनुभव. सुखमात्र स्थितीस असणें शक्य नाहीं, हेंच पुढील ओवींत सांगतात.

सुखा आतोनी निघणें । ते सुखिये सुखी तेणें ॥
हें सुखमात्रचि मा कोणें । अनुभवावें ॥ ३५ ॥

अन्वय—सुखा आतोनी निघणें तेणें ते सुखिये सुखी, हें सुखमात्रचि मा (हें) कोणें अनुभवावें ? ॥ ३६ ॥

अ. वि.—सुखांतून निघाल्यावर, सुखभोक्ता सुखाचा अनुभव सांगतो; म्हणजे समाधींतून अथवा गाढ निद्रेंतून देहस्मृतीवर आल्यावर, इतका वेळ मीं समाधींत अथवा गाढ निद्रेंत सुखानें होतों, अशी सुखकल्पना होते; पण, समाधि अवस्थेंत, अनावृतआत्मसुख भोगणारी, अशी अंतर्मुखसत्त्ववृत्ती निराळी असते. त्याप्रमाणें गाढ निद्रेंत देखील, घनअज्ञानानें आवृत आत्मसुख भोगणारी, अशी मूढवृत्ती, निराळी असते; म्हणून, समाधिसुखांतून अथवा गाढ निद्रेंतून वृत्ती बाहेर आल्यावर, ज्ञातसुखाची स्मृती होते; पण ब्रह्मवस्तु जर सुखमात्र आहे, तर त्याचा अनुभव कोणीं करावा? कारण, वर सांगितल्याप्रमाणें एक सुख, व त्याचा भोगघेणारी दुसरी वृत्ती, अशीं दोन, केवलसुखस्वरूपांत नाहींत, तर सजातीयादिभेदशून्य अशी एक निरुपाधिक स्वयंसिद्ध सुखमात्रता आहे. म्हणून याचा अनुभव कोणीं करावा?

जैं प्रकृति डंकु अनुकरे । तैं प्रकृति डंके अवतरे ॥
मा डंकूचि तैं भरे । कोणकोणा ॥ ३६ ॥

अन्वय—जैं प्रकृति (देवी) डंकु (देवीच्या देवळांतील नगारा) अनुकरे (वाजवि) तैं प्रकृति (देवी) डंके (नगाऱ्याच्या ध्वनीनें) अवतरे. (अंगांत येते.) मा डंकुचि (नगाराच नुसता असेल) तैं कोण कोणा भरे ? ॥३६॥

अ. वि.—देवीच्या देवळांतील नगारा वाजला कीं, देवी भुत्याच्या आंगांत येते. पण नुसता नगाराच असेल, तर देवी कोणाच्या अंगांत येईल? देवीनें आपणआपल्या स्वतःच्या अंगांत येणें, हें अशक्य आहे.

तैसें आपुलेनि सुखपणें । जया नाहीं सुखावणें ॥
आणि नाहीं हेंही जेणें । नेणिजे सुखें ॥ ३७ ॥

अन्वय—तैसें आपुले सुखपणेंनि जया सुखावणें नाहीं, आणि जेणें सुखें नाहीं हेंही नेणिजे. ॥ ३७ ॥

अ. वि.—आत्मा आपण केवळसुखरूप असल्यामुळें, त्यास सुखाचें भान नाहीं; व सुखी नाहीं, असेंही भान नाहीं. म्हणजे, सुखअभावाचेंही ज्ञान नाहीं.

आरिसा न पाहतां मुख । स्वयें सन्मुख ना विन्मुख ॥
नेवीं नसोनी सुखासुख । सुखचि जें ॥ ३८ ॥

अन्वय—मुख आरिसा न पाहतां स्वयें सन्मुख ना विन्मुख ना, तेवि सुखासुख नसोनि जे सुखचि ॥ ३८ ॥

अ. वि.—आरसा समोर घेतला, म्हणजे पहाणाराचे समोर मुख येतें. आरसा पुढें नसला कीं, मुख सन्मुख नसतें; पण, मुख विन्मुखही नसतें. तर मुख, मुखाच्याच ठिकाणीं असतें. तसें ब्रह्मसुख, आपल्या सन्मुखही नाहीं व आपणआपल्या विन्मुखही नाहीं, तर सुखदुःखातीत केवलसुखमात्र आहे.

सर्वसिद्धांताच्या उजरिया । सांडूनिया निदसुरिया ॥
आपुलिया हाता चोरिया । आपणचि जे ॥ ३९ ॥

अन्वय—सर्व सिद्धांतांच्या उजरिया (उदय, प्रगटपणा) निदसुरिया (अज्ञानांतील, मायिक) (होत ह्मणून त्या) सांडुनिया, जे आपणचि आपुलिया हाता चोरिया असे ॥ ३९ ॥

अ. वि.—ब्रह्मवस्तुसंबंधानें सर्व शास्त्रांनीं केलेल्या सिद्धांतांत, ब्रह्मवस्तु सांपडली नाहीं. कारण, ते सर्व सिद्धांत मायिक आहेत, म्हणून ब्रह्मवस्तु त्यांचेपासून दूर राहिली, व ते वस्तूपासून दुरावले गेले; इतकेंच नव्हे, तर, ब्रह्मवस्तु आपणआपल्या हातास न लागतां आहे; म्हणजे ती आपल्या स्वतःच्या हाताला देखील चोरून आहे. भावार्थ असा कीं, विरोचनादि देहात्मवादी, अन्नमयकोश जे स्थूलशरीर तेंच आत्मा आहे, असा अनेक युक्तिप्रयुक्तीनें सिद्धांत करितात. स्थूलशरीर आत्मा आहे, असें ठरविण्याविषयीं, ते अशी

युक्ति पुढें आणितात कीं, ज्याचे विषयीं अहंबुद्धी होते, तो आत्मा; आणि सर्व प्राणिमात्रांची, अहंबुद्धी स्थूलशरीराविषयीं होते, हें व्यवहारांत प्रतिपदीं आढळून येतें. ती अशी; मी ब्राह्मण आहें, मीं क्षत्रिय आहें, मी वैश्य आहें, मी शूद्र आहें, मी काळा आहें, मी गोरा आहें, मी लठ्ठ आहें, मी बारिक आहें; आणि हे सर्व धर्म तर, स्थूल देहाश्रित आहेत. म्हणून स्थूलशरीरच आत्मा आहे, असें ते सिद्ध करितात, व हीच गोष्ट ते दुसऱ्या युक्तीनें ठरवितात. ती ही कीं, ज्याचे ठायीं मुख्यप्रीती असते, तो आत्मा; आणि व्यवहारामध्यें सर्व प्राणिमात्रांची मुख्यप्रीती स्थूलशरीरावरच दिसते. ती अशी. स्थूलदेहाला अनुकूल असणाऱ्या स्त्रीपुत्रमित्रादिकांवर, हा प्रेम करितो. आणि त्या स्थूलदेहास प्रतिकूल असतील, त्यांच्याशीं द्वेष करितो. सारांश इतकाच कीं, स्थूलदेहाला सुख देणारे प्रिय आहेत, व दुःख देणारे अप्रिय आहेत. यावरून असें दिसतें कीं, स्थूलदेहाकरितां प्रत्येकप्राणी सर्वांवर प्रेम करितो, आणि ज्याच्या करितां सर्वांवर प्रेम करितों, तो मुख्यप्रीतीचा विषय आहे, हें उघड आहे. म्हणून, अन्नमयस्थूल देहच आत्मा आहे. व त्या स्थूलदेहास, भिकबाळी, गोफ व सलकडीं इत्यादि अलंकारभूषणांनीं सुशोभितकरणें, अथवा कोट, जाकिट, विजार इत्यादि वस्त्रभूषणांनीं सुशोभितकरणें, अथवा चंदनाची उटी, पुष्पमाला, अत्तरादि उपचारांचा भोग घेणें, अथवा घृत, दूध व अनेकप्रकारच्या पक्वान्नांचें भोजन करणें, यासच विरोचनादि **देहात्मवादी** परम पुरुषार्थ मानितात. पण अशा ह्या देहात्मवाद्यांच्या मताचें खंडण **इंद्रियात्मवाद्यांनीं** केलें आहे, तें असें; **इंद्रियात्मवादी**, आत्म्याचें लक्षण असें करितात कीं, ज्याच्या असण्यानें स्थूलशरीर जगतें, व ज्याच्या जाण्यानें तें मरतें, तो आत्मा; इतकेंच त्यांच्या मतीं आत्म्याचें लक्षण केलें आहे. आतां स्थूलशरीराचें जगणें व मरणें, हें इंद्रियांच्या असण्या जाण्यावर अवलंबून आहे; म्हणजे जोंपर्यंत देहांत इंद्रियें आहेत,

तोंपर्यंत तो जगतो, व इंद्रियें देहांतून बाहेर गेलीं कीं तो मरतो. यावरून वरसांगितलेलें, त्यांच्या मतीं केलेलें आत्मलक्षण, ते इंद्रियांच्या ठिकाणीं जुळवित असल्यामुळें, इंद्रियेंच आत्मा आहेत, असें ते मानितात. सर्वांची अहंबुद्धी, देहात्मवाद्यांच्या मताप्रमाणें स्थूलदेहाच्या ठिकाणीं होत नाहीं. तर, मी पाहतों, मी ऐकतों, मी चाखतों, असें सर्व म्हणतात. यावरून इंद्रियाविषयीं सर्वांची अहंबुद्धी आहे, असें ते ठरवितात. कारण, पाहणें, ऐकणें, चाखणें हीं अनुक्रमें नेत्र, कर्ण, रसना इत्यादि इंद्रियांचीं कर्में आहेत; पण अशा या **इंद्रियवाद्यांचें**ही खंडण, हिरण्यगर्भोपासक**प्राणात्मवादी** करितात. ते असें म्हणतात कीं. स्थूलशरीराचा जगण्यामरण्याचा व्यवहार, इंद्रियांच्या असण्याजाण्यावर अवलंबून नाहीं, तर प्राणाच्या असण्याजाण्यावर अवलंबून आहे. जसें प्राण जाण्याचे वेळीं, एखाद्या मनुष्यास वायु झाल्यामुळें. तो बेशुद्ध होतो. त्या वेळेस त्याचे शरीरसंबंधी, स्त्रीपुत्रमित्रादिक त्याचे जवळ असतात, व वरचेवर त्याचे नाकाकडे हात नेऊन पाहतात. पण प्राण शेष असल्यामुळें, तो जिवंत आहे असें समजतात व गतप्राण झाला, कीं तो मेला असें समजतात, व त्याच क्षणीं त्याच्या शरीरावर प्रेतकला येऊन तो भयंकर दिसूं लागतो. तसें इंद्रियांच्या जाण्यानें होत नाहीं. जर डोळे गेले, तर तो मेला, असें कोणीही समजत नाहीं, उलट तो आंधळा आहे, असें म्हणतात. याप्रमाणें जें इंद्रिय नसेल, त्यावांचून तो जिवंत आहे. आतां मी पाहतों, मी ऐकतों, मी चाखतों, असें म्हणण्यानें सर्वांची अहंबुद्धि इंद्रियाविषयीं आहे, हें बोलणें चुकीचें आहे; तें असें कीं, मी नेत्ररूप पाहतों, मी श्रोत्ररूप ऐकतों अशी जर पहाणाराची व ऐकणाराची समजूत असेल, तर इंद्रिय आत्मा आहे, हें म्हणणें यथार्थ होईल; पण मी नेत्ररूप पहातों, मी श्रोत्ररूप ऐकतों, अशी कोणाचीही समजूत नाहीं; उलट मी नेत्रवान् पहातों, मी श्रोत्रवान् ऐकतों, म्हणजे माझ्या डोळ्यानें मी पहातों, माझ्या कानानें मी ऐकतों, अशी समजूत असते; ह्यावरून डोळा, व त्याला

माझें ह्मणणारा, हे निराळे आहेत, हें सहज सिद्ध होतें; ह्मणून इंद्रियाहून आत्मा भिन्नच आहे. पहा, गाढ झोपेंत सर्व इंद्रियांचा अभाव असून, प्राण असल्यामुळें, निद्रितपुरुष जिवंत आहे, असेंच समजतात. याकरितां जगणेंमरणें इंद्रियाधीन नसून, प्राणाधीन आहे, व तो प्राणच आत्मा आहे, असा हिरण्यगर्भोपासक**प्राणात्मवाद्यांचा** सिद्धांत आहे. अशा या प्राणात्मवाद्यांच्या सिद्धांताचें खंडण, **मनात्मवाद्यांनीं** केलें आहे. **मनात्मवादी** असें म्हणतात कीं, प्राण अनात्म (घटवत् जड) आहे. म्हणून मनालाच आत्मा मानणें योग्य आहे. कारण बंधमोक्ष मनाधीन आहेत. आणि याला शास्त्राचा पुरावाही आहे. (मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः.) आतां तें मन बंधमोक्षाला हेतु कसें आहे, याची संगती ते अशी लावितात कीं, जें मन विषयासक्त आहे, तें बंधनाचा हेतु आहे, आणि जें मन विषयवासनारहित आहे, तें मन मोक्षाचा हेतु आहे; व इंद्रियांना जें ज्ञान होतें, तें मनसंबंधानेंच होतें. जर मनाचा इंद्रियांशीं संबंध नसेल, तर ज्ञानेंद्रियांना ज्ञान कधींही होणार नाहीं; म्हणून ज्या अर्थीं मन सर्व व्यवहारास हेतु आहे, त्या अर्थीं तेंच आत्मा आहे, असा **मनात्मवादी** सिद्धांत करितात. पण यांचेंही खंडण, **क्षणिकविज्ञानवादीबौद्धांनीं** केलें आहे. तें असें; मनाचा सर्व व्यापार बुद्धीचे आधीन आहे. कारण बुद्धीचाच परिणाम मन आहे. म्हणून क्षणिक विज्ञानरूपबुद्धिच आत्मा आहे. त्यांच्या मतीं सर्व पदार्थ हे, विज्ञानाचेच आकार आहेत, व तें विज्ञान प्रकाशरूप असून, क्षणामध्यें त्याची उत्पत्ति व क्षणामध्यें त्याचा नाश होतो. घटविज्ञान उत्पन्न झालें कीं, पूर्वीचें पटविज्ञान नष्ट होतें. स्थाणुविज्ञान झालें कीं, पूर्वीचें घटविज्ञान नष्ट होतें. याप्रमाणें क्षणांत एका विज्ञानाची उत्पत्ती, कीं दुसऱ्या विज्ञानाचा नाश, अशी ही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणें, विज्ञानाची धारा आहे. त्या विज्ञानधारेंत दोन वर्ग आहेत. एक अलयविज्ञानधारा, व दुसरी प्रवृत्तिविज्ञानधारा. या दोहोंपैकीं पहिली 'अहंअहं' अशा प्रवाहानें वाहणारी अलयविज्ञानधारा आहे, व बुद्धि ही संज्ञा, तिलाच आहे. हा घट आहे, हें शरीर

आहे, अशा ह्या विज्ञानधारेसच प्रवृत्तिविज्ञानधारा ह्मणतात. ही प्रवृत्तिविज्ञानधारा, अलयविज्ञानधारेचें कार्य आहे. व मन ही संज्ञा या प्रवृत्तिविज्ञानधारेलाच आहे. कार्यकारणअभेददृष्टीनें प्रवृत्ति विज्ञानधारेची बाधा करून, म्हणजे अलयविज्ञानधारेचें कार्य, जी प्रवृत्तिविज्ञानधारा, ही अलयविज्ञानधारेहून वेगळी म्हणजे स्वतंत्र नसून, जलतरंगन्यायवत् अलयविज्ञानधारारूपच आहे. अशा बाधचिंतनाचे योगानें होणारी, क्षणिकविज्ञानधारेची जी निर्विशेष स्थिति, तीच **क्षणिकविज्ञानवादीबौद्ध**मतामध्यें मोक्ष मानितात. याप्रमाणें **विज्ञानवादी** क्षणिक व प्रकाशरूप अशा बुद्धीसच आत्मा ह्मणतात. पण यांच्याही मतांचें खंडण, **पूर्वमीमांसकवार्तिककारभट्टानें** केलें आहे; तें असें कीं, विद्युल्लतेप्रमाणें क्षणिकरूप आत्मा नाहीं, तर आत्मा स्थिरस्वरूप, जडस्वरूप आणि चैतन्यस्वरूप आहे. भावार्थ असा कीं, गाढ निद्रेंतून जागृतअवस्थेंत आलेला पुरुष असें म्हणतो कीं, मी इतका वेळ जड होऊन स्थिर पडलों होतों; ह्यावरून आत्मा जड व स्थिर आहे, असें ते मानितात. आणि जागृतींत जडपणाची जी स्मृति होते, ती अज्ञात विषयांची नसून, ज्ञात जडपणाची आहे; कारण, अपरोक्षज्ञानजन्यसंस्कारासच स्मृति म्हणतात. आतां गाढ निद्रेंतल्या जडपणाचा अनुभव घेणारें ज्ञान, आत्मस्वरूपाहून वेगळें नसून, आत्मस्वरूपच आहे; म्हणून आत्मा चैतन्यस्वरूप आहे असें ह्मणतात. यावरून, त्यांच्या मतीं, आत्मा हा स्वरूपानें ज्ञानरहित कांहीं जड, व ज्ञानसहित कांहीं चित्, असा आहे. जसें काजव्याचे स्वरूपांत कांहीं प्रकाशाचा भाग असतो, व कांहीं अप्रकाशाचा भाग असतो, त्याप्रमाणें आत्मा आहे, असें सिद्ध होतें; व हे, जड व प्रकाश असें द्विधर्मयुक्त आत्मलक्षण, सुषुप्तिअवस्थारूप आनंदमयकोशाशीं ते जमवतात. म्हणून आनंदमयकोशच आत्मा आहे, असा ते सिद्धांत करितात. पण त्यांचेंही खंडण **शून्यवादीबौद्ध** करितात. ते असें ह्मणतात कीं, आत्मा जड व चित्प्रकाशरूप आहे. हें बोलणें असंगत आहे. कारण, जर आत्मा

खद्योताप्रमाणें मानिला तर खद्योताचा एक अंश प्रकाशमान, व दुसरा अंश प्रकाशरहित आहे. ह्मणून आत्मा खद्योताप्रमाणें अंशवान् मानावा लागेल; व असें झाल्यानें, अंशभूत घटादि पदार्थ उत्पन्न व नष्ट होतात, तसा आत्माही, अंशसहित झाल्यामुळें, उत्पन्न व नष्ट होणारा, असा मानावा लागेल; व जी वस्तु उत्पन्न होते व नष्ट होते, ती उत्पन्न होण्याचे पूर्वीं व नाशानंतर असत् असते; व जी आदीअंतीं असत् आहे, ती मध्येंही सत् नसून असत्च असते. ह्मणून आत्मा असत्रूप आहे, आणि आत्म्याप्रमाणें इतर सर्व पदार्थही उत्पन्न व नष्ट होणारे आहेत. ह्मणून तेही, आदीअंतीं असत् असल्यामुळें मध्येंही असत् आहेत. अशा तऱ्हेनें आत्मवस्तु व अनात्मवस्तु ह्या सर्व असत् असल्यामुळें शून्यच परमतत्व आहे, असें **शून्यवादीमाध्यमिकबौद्धांचें** मत आहे. हेही अज्ञानरूप आनंदमयकोशासच आत्मा मानितात. कारण, अज्ञानादि सर्व प्रपंच तिघांना तीन रूपांनीं भासतो. तो असा; अद्वैतशास्त्रसंस्काररहित बहिर्मुखजीवांना, अज्ञानादिसर्वप्रपंच खरा वाटतो. आणि अद्वैत शास्त्रानुसार युक्तींत निपुण असलेल्या पंडितांना, अज्ञानादिप्रपंच सदसद्विलक्षणअनिर्वचनीय भासतो. ब्रह्मनिष्ठजीवन्मुक्तांस, अज्ञानादी सर्व प्रपंच तुच्छ असा अनुभवाला येतो. तुच्छ, असत्, शून्य, हे तिन्ही शब्द एकार्थाचे वाचक आहेत. याप्रमाणें जीवन्मुक्तांस अज्ञानरूप आनंदमय कोश तुच्छ भासतो. त्या अज्ञानास **शून्यवादी** मोहित होऊन, त्यासच आत्मा ह्मणतात, व परमपुरुषार्थ जाणत नाहींत; अशा या शून्य आत्मवाद्यांचें खंडन, पूर्वमीमांसेचा **एकदेशीप्रभाकर** आणि **नैयायिक** यांनीं केलें आहे; तें असें. आत्मा शून्यरूप नाहीं. जर **शून्यवादी**, शून्य आत्मा ह्मणेल, तर त्यास आह्मी असें विचारितों कीं, आत्म्याच्या शून्यरूपाचा कोणीं अनुभव केला आहे किंवा नाहीं; जर **शून्यवादी** असें म्हणेल कीं शून्यरूपाचा अनुभव केला नाहीं, तर शून्य आत्मा आहे हें म्हणणें सिद्ध होत नाहीं. जर तो आपला शून्यआत्मवाद सिद्ध होण्याकरितां, शून्याचा अनुभव केला आहे असें ह्मणेल, तर ज्यानें शून्य

रूपाचा अनुभव घेतला, तो शून्याहून वेगळा आहे, असें सिद्ध होतें. व जो शून्याहून वेगळा आहे, तोच आत्मा आहे. त्या आत्म्यास मनसंयोगानें ज्ञान होतें; ह्मणून या ज्ञानगुणास्तव आत्म्यास चिद् म्हणतात. पण आत्मा स्वरूपानें जड आहे, व सुख दुःख, इच्छा द्वेष, प्रयत्न, धर्माधर्मादि गुण, आत्म्याचे ठायीं आहेत, असें ते मानितात. पण हेही आनंदमयकोशासच आत्मा मानणारे आहेत. आणि बुद्धि विज्ञानमयकोशस्थित आहे, तो आत्म्याचा ज्ञानगुण आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. सुषुप्ती अवस्थारूप, आनंदमयकोशाचे ठायीं चैतन्य गुप्त आहे, त्याचा अविवेक्यास अनुभव नाहीं; म्हणून **विवेकशून्यबहिर्मुखप्रभाकर** व **नैयायिक**, आत्मा हा सुषुप्ती अवस्थेंत ज्ञानरहित असा स्वरूपानें जड आहे म्हणून ह्या अज्ञानानें आवृत चैतन्यानंदमय कोशास भ्रांतीनें आत्मा म्हणतात. हृदयस्थ, त्रिकालाबाधित, ज्ञानरूप जें आत्मतत्व आहे, तें **प्रभाकरादि** मानित नाहींत, व अनित्यज्ञानासच ते आत्मा म्हणतात. पण, सिद्धांतामध्यें अनित्यज्ञान हें, अंतःकरणाची बुद्धी वृत्तिरूप आहे, त्यासच आत्म्याचा ज्ञानगुण मानून, स्वरूपानें आत्मा ज्ञानरहित जड आहे, असा सिद्धांत करणारे **प्रभाकर** व **नैयायिकांचें** मत यथार्थ नाहीं; याचें खंडण सिद्धांत्यांनीं केलें आहे; ते असें; जसे ज्ञानरहित घटादिपदार्थ स्वरूपानें जड व अनित्य आहेत, तसा आत्मा ज्ञानरहित व जड मानिल्यानें, तो अनित्य होईल; व याप्रमाणें आत्मा अनित्य मानल्यानें, मोक्षसाधन निष्फळ होईल. कारण, देहाप्रमाणें अनित्यजड असणाऱ्या आत्म्याच्या प्राप्तींत पुरुषार्थ कसला? याप्रमाणें अनेकमतवाद्यांचे आत्म्यासंबंधाच्या सिद्धांतांस 'निदसुरे सिद्धांत' (अज्ञानात्मकसिद्धांत) असें मूळांत म्हटलें आहे. म्हणून या सिद्धांतांचे हाताला ब्रह्मवस्तु मुळींच न लागतां, तिनें या सर्वांचा त्याग केला. फार काय सांगावें! स्वसंविद अशा वृत्तिरूपी स्वतःचे हातालाही, ती ब्रह्मवस्तू लागली नाहीं. म्हणजे, अज्ञानादि सर्व प्रपंचाला तर ब्रह्मीं ठाव नाहींच, पण ब्रह्मीं ब्रह्मभानाला देखील ठाव नाहीं. असें तें ब्रह्म 'अहं' 'इदं'

वृत्तिशून्य, ज्ञानमात्र आहे. व यालाच "आपुलिया हाता चोरिया आपणचि जे" असें मूळांत म्हटलें आहे. खापरखुंटी लपवून, त्या जागीं चलाखीनें रुपया दाखवून, गारोडी सर्वांचे नजरेला फसवितो, पण जसें त्या गारोड्याला स्वतःच्या नजरेस फसवितां येत नाहीं, तसें या ब्रह्मगारोड्याचें नाहीं. हें ब्रह्मगारोडी सर्व जीवांचे नजरेला तर फसवितेंच, म्हणजे आपलें स्वरूप तर कोणाला दिसूं देत नाहींच, पण आपल्या नजरेलाही आपलें स्वरूप दिसूं देत नाहीं. म्हणजे ब्रह्म हें जगतालाही आपलें भान होऊं देत नाहीं, व आपण स्वतः ज्ञानरूप असल्यामुळें आपलें भानही आपल्या ठिकाणीं घेत नाहीं. असा प्रकार असल्यामुळें, या ब्रह्मगारोड्याचें आश्चर्य वाटून, ज्ञानेश्वरीमध्यें ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं एका प्रसंगीं असे उद्गार काढिले आहेत. "ज्ञा० अ० १४ पुढिलाची दृष्टी चोरीजे । हा दृष्टीबंध निपजे । परी नवल लाघव तुझें । जे आपणपें चोरें ॥

न लविता ऊंस । ते जैसेनि असे रस ॥
तेथिचा मिठांश । तोचि जाणे ॥ ४० ॥

अन्वय—ऊंस न लवितां ते जैसेनि रस असे, तेथिचा मिठांश तोचि जाणे ॥ ४० ॥

अ. वि.—ऊंस लावण्यापूर्वीं जो रस आहे, त्यांतील गोडी त्यालाच ठाऊक. ऊंस लावण्यापूर्वीं रस नाहीं असें म्हणावें, तर उसांत तरी कोठून आला? म्हणून सामान्यपणें असणारा जो रस, तोच उसांत व्यक्त होतो. कारण, अभावापासून भावाची उत्पत्ति होत नाहीं. सामान्यपणें असणाऱ्या रसाची गोडी त्या रसासच ठाऊक. त्याप्रमाणें वस्तू आहे.

कां न सज्जीता विणा । तो नादु जो अबोलणा ।
तया तेणेचि जाणा । होआवे लागे ॥ ४१ ॥

अन्वय—कां, विणा न सज्जिता जो अबोलणा नादु तया तेणेंची जाणा होआवे लागे. ॥ ४१ ॥

अ. वि.—वीणा तयार करण्याचे पूर्वीं जो अव्यक्त नाद आहे, त्या नादाला जाणणारा तो नादच, दुसरा कोणी नाहीं.

नाना पुष्पाचिया उदरा । न येतां पुष्पसारा ॥
आपणचि भवरा । होआवे पडे ॥ ४२ ॥
नाना न रांधिता रससोयें । ते गोडी कैशी पा आहे ।
हें पाहणें तैसें नोहे । आणिका जोगी ॥ ४३ ॥

अन्वय—नाना पुष्पांचिया उदरा पुष्पसारा (पराग, परिमळ) न येतां आपणचि भंवरा (भ्रमर) होआवे पडे. ॥ ४२ ॥

अन्वय—नाना रससोयें न रांधितां ते गोडी कैशी आहे! तैसें हें पाहणें आणिका जोगी नव्हे ॥ ४३ ॥

अ. वि.—अथवा फुलांत पराग किंवा मकरंद प्रकट होण्याचे पूर्वीं, त्या परागाचा उपभोग घेणारे भ्रमर कोण? तर परागच. फुलांत सामान्यत्वेंकरून असणाऱ्या परागाचा उपभोग परागानेंच घ्यावा. पाकापूर्वीं गोडी कशी आहे हें अन्नासच माहीत, तें इतरांस कळावयाचें नाहीं. त्याप्रमाणें वस्तु कशी आहे, हें वस्तूसच माहीत आहे.

तैसें सुखपणा येवो । लाजे आपुले सुख पावो ॥
ते आणिका चाखो सुवो । येइल काई ॥ ४४ ॥

अन्वय—तैसें सुख आपलें सुखपणा येवो पावो लाजे, ते आणिका चाखो सुवो येईल कांई? ॥ ४४ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें सुख आपल्या सुखपणावर येण्यास लाजतें, म्हणजे सुख आपलें भान घेण्यास लाजतें, मग तें इतरांस कसें अनुभवास येईल! जी स्त्री घरांतच कोणाच्या दृष्टीस पडत नाहीं, ती बाहेरच्या माणसांच्या दृष्टीस कशी पडेल? तसें आत्मसुख आपलें भान घेत नाहीं, असें निर्धर्म आहे; तें दुसऱ्याला कसें चाखतां येईल? म्हणजे दुसऱ्यास त्याचा कसा अनुभव येईल?

दिहाच्या दुपारी । चांदू जैसा अंबरीं ॥
ते असणे चांदावरी । जाणावें कीं ॥ ४५ ॥

अन्वय—दिहाच्या दुपारी जैसा अंबरीं चांदू (असे) तें असणें चांदावरि जाणावें कीं. ॥ ४५ ॥

अ. वि.—अमावास्येस दिवसा भरदोनप्रहरीं चंद्र असतो, तो त्याचा त्यानेंच जाणावयाचा.

रूप नाहीं तैं लावण्य । अंग नुठी तैं तारुण्य ॥
क्रिया न फुटे तैं पुण्य । कैसें असे ॥ ४६ ॥

अन्वय—रूप नाहीं तें लावण्य कैसें असे? आंग नुठी तैं तारुण्य कैसें असे? क्रिया न फुटे तैं पुण्य कैसे असे? ॥ ४६ ॥

अ. वि.—रूप प्रगट होण्यापूर्वीं रूपाश्रित लावण्य कसें असतें, देह जन्मण्यापूर्वीं तारुण्य कसें असतें, सत्कर्म होण्यापूर्वीं पुण्य कसें असतें? तर तें दुसऱ्यास विषय न होणारें असें सामान्यत्वानें असतें.

जैं मनाचा अंकुर नुपजे । तेथलेन मकरध्वजे ॥
तोचि हन माजे । तरीच घडे ॥ ४७ ॥

अन्वय—जैं मनाचा अंकुर नुपजे तेथलेन मकरध्वजे तोचि हन माजे तरीच घडे ॥ ४७ ॥

अ. वि.—मनरूपी अंकुर उत्पन्न होण्यापूर्वीं, जर तदाश्रित असणारा जो मकरध्वज म्हणजे काम, मस्त होईल, तर ब्रह्मवस्तूचें शब्दानें वर्णन होईल.

अथवा—मनाचा अंकुर उत्पन्न होण्यापूर्वीं मकरध्वज ह्मणजे काम, याचें मस्त होणें कामाचे ठिकाणींच आहे. त्याचें जाणणें तर त्यालाच आहे.

कां वाद्यविशेषाची सृष्टी । जैं जन्म नेघे दृष्टी ॥
तैं नाद ऐशी गोष्टी । नादाचि जोगी ॥ ४८ ॥

अन्वय—वाद्यविशेषाची सृष्टी जैं दृष्टी जन्म नेघे तैं नाद ऐसी गोष्टी नादाची जोगी (होय). ॥ ४८ ॥

अ. वि.—जोंपर्यंत नाद अनेक प्रकारच्या वाद्यांच्या द्वारें व्यक्त

होत नाहीं, तोंपर्यंत तो सामान्यनाद त्या नादासच कळावया-जोगा आहे.

नाना काष्ठांचिया विटाळा । वोसरलियाही अनळा ॥
लागणें केवळा । आंगासीचि ॥ ४९ ॥

अन्वय—अनळा नाना काष्ठांचिया विटाळा ओसरलियाही, केवळा अंगासीचि लागणें ॥ ४९ ॥

अ. वि.—अथवा काष्ठपणा अग्नीनें जाळल्यावर, जसा अग्नि आपल्या अंगाला चिकटून असतो, ह्मणजे आपल्या सामान्यरूपानें असतो.

दर्पणाचेनि नेमें । विणचि मुख प्रमे ॥
आणिती तेंचि वर्मे । वर्मती येणें ॥ ५० ॥

अन्वय—दर्पणाचेनि नेमेविणाचि मुख प्रमे आणिती, तेचि येणें (वरील दृष्टांतांनीं) वर्मे वर्मेति ॥ ५० ॥

अ. वि.—आरशाच्या सहाय्याशिवाय जे आपल्या मुखाचें अस्तित्व जाणत असतील, तेच लोक या वर सांगितलेल्या दृष्टांतांनीं ब्रह्माचे अस्तित्वाचें वर्म जाणतील. जे ऐक्यांत भोग घेतात, त्यांसच वस्तूचें अस्तित्व कळतें. जे त्रिपुटीरहित ब्रह्म स्थितीला पावून ब्रह्माचा उप-भोग घेतात, त्यांनाच परब्रह्माच्या स्वरूपाचे वर्म कळतें.

न पेरितां पिक जोडे । ते मुडाचि आहे रोकडे ॥
ऐशिया सोई उघडे । बोलणें हें ॥ ५१ ॥

अन्वय—न पेरितां जें पिक जोडे तें रोकडे मुडाची आहे, ऐशिया सोई हें बोलणें घडे ॥ ५१ ॥

अ. वि.—न पेरलेलें पीक जसें मुड्यांत (कणगेंत) असतें, त्याप्र-माणें, हें वस्तूसंबंधी बोलणें आहे. समजा, कीं चार पायली धान्य पेरलें, कीं खंडीभर उत्पन्न होतें. तें चार पायली बियांचें धान्य, जोंपर्यंत पेरलें नाहीं, तोंपर्यंत भावी खंडीभर पीक त्या चार पायली बियांत आहे. जसें तें पीक साक्षात् मोजतां यावयाचें नाहीं, पण जर नाहीं म्ह-

णावें, तर बिजांत आहेच, कारण, बिजांत नसेल तर येईल तरी कोठून? तैसें ब्रह्मवस्तूचें अस्तित्व आहे. येथें कोणी असें म्हणेल कीं, वर दिलेल्या दृष्टांतांनीं ब्रह्मवस्तु ही सामान्य आहे, असें सिद्ध होतें; आणि सिद्धांतामध्यें तर, ब्रह्मवस्तु सामान्यविशेषभावरहित आहे. तोच प्रकार पुढें सांगतात.

एवं विशेष सामान्य । दोहीं नातळे चैतन्य ॥
तें भोगिजे अनन्य । तेणेंसी सदां ॥ ५२ ॥

अन्वय—एवं विशेष (आणि) सामान्य, (या) दोहीं (भावांस) चैतन्य नातळे, तें तेणेंसी सदा अनन्य भोगिजे. ॥ ५२ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें विशेष व सामान्य, या दोन्ही भावांरहित, ब्रह्मचैतन्य निरंतर आपलाचआपण भोग घेत आहे. म्हणजे, ज्ञानमात्र ब्रह्मवस्तूचें सहज निर्धर्म स्थितीनें निरंतर असणें, यालाच "तें भोगिजे अनन्य तेणेंचि सदा" असें मूळांत म्हटलें आहे. ब्रह्मस्वरूपीं, सामान्य व विशेषाचे आरोप, तत्ववेत्त्यांच्या व जीवांच्या, सामान्य व विशेष ज्ञानदृष्टीनें, आले आहेत. वस्तुतः, केवळभेदशून्यज्ञानमात्रब्रह्मीं, सामान्य अथवा विशेष धर्म नाहीं.

आतां यावरी जें बोलणें । तें येणेंचि बोले शहाणे ॥
जें मौनाचेही निपटणे । पिऊनि गेले ॥ ५३ ॥

अन्वय—आतां यावरि जें बोलणें (वस्तुसंबंधी) तें (बोलणारे) येणेंचि बोले शहाणे. जें (बोल)मौनाचेही निपटणें पिऊनि गेले. ॥ ५३ ॥

अ. वि.—आतां यावर वस्तूसंबंधीं बोलून ज्यास शहाणें व्हावयाचें असेल, त्यांनीं अशा तऱ्हेचें बोलावें, कीं मौन निपटून (ज्याप्रमाणें जेवण झाल्यावर कित्येक लोक ताट धुवून पितात त्यास निपटून पिणें म्हणतात) पिवून बोलावें. म्हणजे न बोलणें हेंच उत्तम बोलणें होय.

मौन निपटून पिणें (न बोलणें तर खावेंच, पण मौनाची स्फूर्ति देखील ठेवूं नये).

एवं प्रमाणें अप्रमाण । पण केलें प्रमाण ॥
दृष्टांतीं वाइली आण । दिसावयाची ॥ ५४ ॥

अन्वय.—एवं प्रमाणें अप्रमाणपण प्रमाण केलें, दृष्टांतीं दिसावयाची आण वाहिली. ॥ ५४ ॥

अ. वि.—याप्रमाणें प्रत्यक्ष, उपमा, अनुमान व शब्द, या चारी प्रमाणांनीं ब्रह्मवस्तूविषयीं असें प्रमाण केलें कीं, त्याचें आम्हांला प्रमाण होत नाहीं. **प्रत्यक्ष**प्रमाणानें वस्तूची सिद्धी होत नाहीं. कारण, ब्रह्मवस्तु घटादि विषयवत् प्रत्यक्ष नाहीं. **उपमान**प्रमाणानेंही ब्रह्मवस्तूची सिद्धी होत नाहीं. कारण, ब्रह्मवस्तुसदृश अशी, दुसरी उपमाच नाहीं. ब्रह्मवस्तु ही परमार्थ व स्वयंप्रकाश असल्यामुळें, इतर जड अर्थाप्रमाणें, **शब्दां**कडून तिचें प्रकाशन होत नाहीं; व ब्रह्म "आहे" अशी अनुमान करण्याइतकी, प्रत्यक्षसामुग्री ज्ञानमात्रब्रह्मीं नसल्यामुळें, **अनुमान**प्रमाणानें त्याची सिद्धी होत नाहीं; अशा तऱ्हेनें, चारी प्रमाणांनीं आमच्याकडून ब्रह्मवस्तूची सिद्धी (प्रमाण) होत नाहीं, असेंच प्रमाण, ह्या चारी प्रमाणांनीं केलें. **दृष्टांता**चाही अंतर्भाव, उपमाप्रमाणांतच झाल्यामुळें, इतर द्राष्टांतांना जसें आम्ही दर्शवितों, तसें ब्रह्मवस्तूंस दर्शवितां येत नाहीं, अशी सर्व दृष्टांतांनीं शपथेवर जबानी दिली.

आंगाचिया अनुपपत्ती । आटलिया उपपत्ती ॥
येथें उठली पांती । लक्षणांची ॥ ५५ ॥

अन्वय—उपपत्ती अंगाचिया अनुपपत्ति आटलिया येथें लक्षणांची पांति उठली. ॥ ५५ ॥

अ. वि.—अनेक प्रकारच्या सर्व युक्ति (कल्पना) ब्रह्मवस्तूच्या

विचारकाळीं, स्वरूपानें नाहींशा झाल्या, यालाच "अंगाची अनुपपत्ती आटलिया उपपत्ती" असें मूळांत म्हटलें आहे. कारण, ती ब्रह्मवस्तू, कल्पनारहित निर्विकल्प आहे. त्याचप्रमाणें **जहत्** (मूळचा अर्थ टाकणें) **अजहत्** (मूळचा अर्थ न टाकणें) असें घेणें, व **जहत्–अजहत्** (कांहीं मूळचा अर्थ टाकणें व कांहीं घेणें) अशा ह्या तीन लक्षणांची पंगत उठून गेली, ती अशीः जेथें वाक्याचा शक्यार्थ ग्रहण केल्यानें व्यवहार होत नाहीं, तेथें **जहत्**लक्षणेचा विनियोग करावा लागतो. उदाहरणार्थः–'गंगायां घोषः'. कोणीएक गृहस्थ नाशिकास तीर्थयात्रेकरतां गेला होता; त्यास नित्य प्रातःकाळीं दूध पिण्याची संवय असे; म्हणून त्यानें आपल्या उपाध्यायास विचारलें कीं, गवळ्याचें घर कोठें आहे? त्यानें उत्तर दिलें कीं, गंगेवर आहे. त्याप्रमाणें तो गृहस्थ गंगातीरीं जाऊन, गंगेच्या प्रवाहावर पाहूं लागला; तों तेथें एकहि गौळ्याचें घर न दिसतां, सर्व पाणी दिसूं लागलें; नंतर त्यानें आपल्या उपाध्यायास सांगितलें कीं, तुम्हीं सांगितल्याप्रमाणें, मी गंगातीरीं जाऊन, गंगेवर (प्रवाहावर) गवळ्यांचीं घरें पाहूं लागलों, पण मला एकही घर न दिसतां सर्व पाणीच दिसूं लागलें; त्यावर तो उपाध्याय म्हणाला कीं, अहो, गंगेवर म्हणजे, गंगेच्या प्रवाहावर नव्हे, तर गंगेच्या तीरावर, असा अर्थ घेतला पाहिजे. आतां गंगेवर या पदाचा वाच्यार्थ गंगेच्या प्रवाहावर असा जरी होतो, तरी तसा अर्थ घेण्यानें व्यवहार होत नाहीं. कारण, पाण्यावर गवळ्यांचीं घरें असणें शक्यच नाहीं; म्हणूनच व्यवहार होण्याकरितां वाच्यार्थाच्या त्यागार्थ **जहत्**लक्षणेचा विनियोग करून, लक्ष्यार्थ तीर असा समजला पाहिजे. दुसरी **अजहत्** लक्षणा, उदाहरणार्थः–'शोण धावति' म्हणजे तांबडा धांवतो, येथें तांबडा, हा गुण आहे; व तो जड असून, गुणीचा आश्रित आहे. याकरितां तांबडा धांवतो, असें म्हणण्यांत विशेष जो गुणी, त्याचें ग्रहण करावयास पाहिजे; म्हणजे तांबडा घोडा धांवतो, अगर तांबडा बैल धांवतो असें समजावें. अशा तऱ्हेनें विशेष गुणीचें ग्रहण

करणें, याला अजहत् लक्षणा म्हणतात. तिसरी जहद्जहत् लक्षणाचाहि विनियोग, "तत्वमसि" महावाक्याच्या वाच्यार्थांत उत्पन्न होणाऱ्या विरोधाच्या निरसनाकडे करितात. (त्वम् तत् असि) येथें त्वम् पदाचा वाच्यार्थ, अविद्याविशिष्ट, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र, असा जीव आहे; व तत्पदाचा वाच्यार्थ, मायाविशिष्ट, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, असा ईश्वर आहे; व "असि" या पदाचा अर्थ, आहे, म्हणजे "असि" हें पद, जीव व ईश्वर यांचें स्वभावसिद्ध ऐक्य दाखवितें. अशा तऱ्हेनें "तत्वमसि" या सर्व वाक्याचा अर्थ विचार करावयास गेलें तर, मोठा विरोध दिसतो. तो असाः—अविद्याविशिष्ट अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र जीव, हा, मायाविशिष्ट, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्र, ईश आहे, असा होतो. हा विरोध तात्विक जीव ईशांच्या चैतन्यस्वरूपांत नसून, अन्यनिष्ठ, ह्मणजे माया व अविद्याकृत आहे. त्या माया व अविद्येचा त्याग (बाधा) करून जीवेशांच्या लक्ष्यकूटस्थाचें, व ब्रह्मचैतन्याच्या एकत्वाचें ग्रहण करणें, यासच जहद्जहद् लक्षणा म्हणतात. उदाहरणार्थः—दोघे मित्र तीर्थयात्रा करण्याकरितां, काशीक्षेत्रीं गेले होते; तेथें बाजारांतून आंगांत भरजरीचा आंगरखा आहे, डोक्यास मंदिल आहे, गळ्यांत मोत्यांचा कंठा आहे, अशा थाटाचा देवदत्त नामक एक गृहस्थ पालखींत बसून जातांना, त्या दोघां मित्रांनीं पाहिला. पुढें त्या उभयतां मित्रांची तीर्थयात्रा आटोपल्यावर, ते परत आपल्या गांवीं आले. नंतर कांहीं दिवसांनीं त्या उभयमित्रांनीं आपल्या गांवांत, जो देवदत्त नामक पालखींत बसलेला गृहस्थ काशीक्षेत्रीं पाहिला होता, तोच फाटका मुकटा नेसला आहे, व हातामध्यें मधुकरीची झोळी घेऊन मधुकरी मागत आहे, असा पाहिला. तेव्हां त्या उभय मित्रांपैकीं, एकानें त्यास ओळखिलें, व लगेंच आपल्या दुसऱ्या मित्रास विचारिलें कीं, हा कोण मनुष्य आहे, हें तूं ओळखलेंस काय? त्यावर त्यानें, "ओळखिलें नाहीं," असें उत्तर दिलें; नंतर त्यानें आपल्या मित्रास त्याची ओळख पटण्याकरितां हा, तो, काशीक्षेत्रीं बाजारांत आपण पाहिलेला देवदत्त आहे, असें सांगितलें. पण हें सांगणें त्या मित्रास

मानलें नाहीं, म्हणून तो त्यास असें म्हणाला कीं, हा, तो देवदत्त होईल कसा? कारण, हा तर फाटका मुकटा नेसलेला असून, हातांमध्यें झोळी घेऊन, मधुकरी मागत आहे; आणि तो काशीक्षेत्रीं पाहिलेला देवदत्त तर, आंगांत भरजरी आंगरखा, डोक्यास मंदिल, व गळ्यांत मोत्यांचा कंठा असून, मोठ्या थाटानें पालखींत बसून जात होता. तेव्हां हा असा दरिद्री मधुकरी, तो श्रीमंत देवदत्त होईल कसा? इतकेंच नव्हे, तर, हा तो देवदत्त आहे, असें म्हणण्यांत दुसरा विरोध येतो तो असा. "हा" हें पद, समीपदेशदर्शक आहे, व "तो" हें पद, दूरदेशदर्शक आहे; म्हणून हा तो आहे असें म्हणणें, म्हणजे समीपदेश, दूरदेश आहे, असें म्हणण्याप्रमाणें विरोधि आहे. इतकेंच नव्हे, तर हा तो आहे, असें म्हणण्यांत तिसरा विरोध येतो; तो असाः "हा," हें पद वर्तमान कालदर्शक आहे व "तो," हें पद भूतकालदर्शक आहे; म्हणून हा तो आहे, असें म्हणणें, म्हणजे वर्तमानकाल भूतकाल आहे, असें म्हणण्यासारखें विरोधि आहे. म्हणून हा तो देवदत्त आहे, हें म्हणणें संभवत नाहीं. हें आपल्या मित्राचें बोलणें ऐकून, तो मनांत विचार करूं लागला कीं, हा तो काशींत पाहिलेला देवदत्त असून, आपल्या मित्रास याची ओळख न पटण्याचें कारण, आपल्या मित्रानें सांगितलेले विरोध हें आहे; पण, हे विरोध स्वतः देवदत्ताच्या देहगत नसून, उपांगांच्या ठिकाणीं आहेत. म्हणून त्यानें आपल्या मित्रास हा देवदत्त आहे, अशी ओळख पटण्याकरितां, असें सांगितलें कीं, तूं या देवदत्ताच्या हातांतील झोळीची, व नेसलेल्या फाटक्या मुकट्याची दृष्टी टाक; व पूर्वीं काशींत पाहिलेल्या वेळेच्या सर्व ऐश्वर्याची दृष्टी टाक; व त्याचप्रमाणें समीप देशाची व काशी या दूरदेशाची दृष्टी टाक; तसेंच "हा" व "तो" यांच्या वर्तमानकालाची व भूतकालाची दृष्टी टाक, आणि केवल देवदत्ताच्या देहदृष्टीचें ग्रहण कर, म्हणजे हा तो देवदत्त आहे, असें तुझ्या प्रत्ययास येईल. हें आपल्या मित्राचें भाषण ऐकून व त्यानें सांगितल्याप्रमाणें विरोधदृष्टीचा त्याग करून, केवल देवदत्ताच्या देहदृष्टीचें ग्रहण करून, पाहूं

लागला, त्याबरोबर हा तो देवदत्त आहे, असें त्यास ज्ञान झालें. तसें अविद्याकृत, अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परतंत्र इत्यादि त्वम्पदाच्या वाच्य-स्वरूपदृष्टीचा त्याग करून, मायाकृत, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, स्वतंत्रादी तत्पदाचें वाच्यस्वरूपदृष्टीचा त्याग करून, उभयतांचे ठिकाणीं एक असणारे कूटस्थ, व ब्रह्मसंज्ञितचैतन्यदृष्टीचें ग्रहण करणें, यासच जहृदजहृद्लक्षणा म्हणतात. पण, अशा ह्या लक्षणेचा, अविद्याविशिष्ट-जीव व मायाविशिष्टईश या उभय धर्मरहित, निर्धर्म, अखंड, एकरस, ज्ञानमात्रब्रह्मीं, काय उपयोग होणार? ह्मणून, या दृष्टीनेंच "उठली पांती लक्षणांची" असें मूळांत म्हटलें आहे.

उपाय मागिला पायें । घेऊनि जाले वायें ॥
प्रतीति सांडिली सोये । प्रत्ययाची ॥ ५६ ॥

अन्वय—उपाय मागील पायें घेऊनि वायें झाले व प्रतिती प्रत्ययाची सोय सांडिली. ॥ ५६ ॥

अ. वि.—"आगला गिरे तो पिछला हुशार," या न्यायानें, उपायांनीं मागल्या मार्गेंच पळ काढला; व अनुभवानें तर, ब्रह्मानुभव घटादि विषयवत् मिळेना, तेव्हां हात टेकले.

येथें निर्धारेंसी विचार । निमोनि जाला साचार ॥
स्वामीच्या संकटीं शूर । सुभटु जैसा ॥ ५७ ॥

अन्वय—येथें विचार निर्धारेंसी निमोनि साचार झाला, जैसा शूर सुभटु स्वामीच्या संकटीं (निमोनि साचार जाला). ॥ ५७ ॥

अ. वि.—येथें विचारानें निश्चयासह मरून, वस्तूची सिद्धी केली. विचारानें ज्याचा निरास होतो, तो प्रपंच; व जेथें विचारच मरतो, तें ब्रह्म. जसें:—वाऱ्यानें उडून गेले ते मेघ; व वाराच जेथें नाहींसा होतो, तें आकाश. यावरून विचाराचा जेथें अंत होतो, तें ब्रह्म समजावें. जसें:—एखादा मोठा शूर योद्धा आपल्या स्वामीच्या कार्याकरितां शत्रूवर चाल करून जातो, व आपल्या पराक्रमानें शत्रूचा पाडाव करितो, व त्या

करण्यांत कदाचित् आपण मरून आपल्या स्वामीस यश देतो, तद्वत् , विचार नाहींसा होऊन ब्रह्माची व्यक्तता करितो.

नाना नाश साधुनी आपुला । बोध बोधें लाजिन्नला ॥
नुसधेपणें थोटावला । अनुभवू जेथ ॥ ५८ ॥

अन्वय—नाना आपुला नाश साधुनि, बोध बोधें लाजिन्नला. येथें अनुभवू नुसधेपणें थोटावला. ॥ ५८ ॥

अ. वि.—अथवा बोधरूप ब्रह्मापुढें, बोधवृत्ति नाहींशी झाली. म्हणजे लाजली ब्रह्मवस्तू केवळज्ञानमात्र असल्यामुळें, अनुभववृत्तीनें ब्रह्मापुढें हात टेंकले.

भिंगाचिया चडळा । पदराचा पुंज वेगळा ॥
करितां जैसा निफळा । आंगाचा होये ॥ ५९ ॥

अन्वय— भिंगाचिया चडळा पदराचा पुंज वेगळा करितां, (जैसा तो चडळा) आंगाचा निफळा होये ॥ ५९ ॥

अ. वि.—अभ्रकाचा एक वाटोळा तुकडा घेऊन, त्याचे पापुद्रे काढित गेले तर, त्या तुकड्याचें अंगच नष्ट होतें.

कां गजबजिला उवा । पांघुरणें केळीचा गाभा ॥
सांडी तेव्हेळी उभा । कैचा कीजे ॥ ६० ॥

अन्वय—कां केळीचा गाभा, उबा गजबजिला पांघुरणें सांडि तेव्हेळीं (तो गाभा उभा) कैचा कीजे ? ॥ ६० ॥

अ. वि.—केळीचा गाभा, त्यास उकडावयास लागल्यामुळें गज-बजून सोपटें काढून टाकावयास लागला, तर तो केळीचा गाभा, उभा कसा राहील ? म्हणजे त्याचें अंगच नष्ट होईल.

तैसें अनुभाव्य अनुभाविक । इहीं दोहीं अनुभूतिक ॥
ते गेलिया कैचे एक । एकासीचि ॥ ६१ ॥

अन्वय—तैसा अनुभूतिक, अनुभाव्य (व) अनुभाविक, इहीं दोन्हीं सह गेलिया, एकासीचि एक कैचें ? ॥ ६१ ॥

अ. वि.—त्याप्रमाणें अनुभव, अनुभाव्य (ज्याचा अनुभव करावयाचा) व अनुभाविक (अनुभव करणारा) ह्या दोहोंसह गेला, म्हणजे अनुभवाची त्रिपुटी गेली; मग एक एकाला कोठले? म्हणजे एकमेकांचा काय संबंध राहिला?

अनुभवा ह्या ठावोवरी । आपुलीच अनवसरी ॥
तेथें अक्षराची हारी । वाइल काई ॥ ६२ ॥

अन्वय—हा ठावोवरि जेथें अनुभवा आपुलीच अनवसरी, तेथें अक्षराची हारी बाईल काई ! ॥ ६२ ॥

अ. वि.—वर सांगितल्याप्रमाणें, जेथें अनुभवाची त्रिपुटी नाहींशी होते, (जेथें अनुभवाची दाद लागत नाहीं, अनुभवाला टिकावयास कालहि मिळत नाहीं) तेथें अक्षराची हारी (शब्दाची ओळ) काय चालणार ! कारण, कोणत्याही वस्तूचे, अनुभवानंतर, शब्दानें वर्णन करितां येतें.

कां परेसी पडे मिठी । तेथें नादा सळु नुठी ॥
मा वावरीजेल वोठी । हें कें आहे ॥ ६३ ॥

अन्वय.—कां जेथें परेसी मिठी पडे तेथें नादा सळु नुठी, मा ओठी वावरीजेल हें के आहे ! ॥ ६३ ॥

अ. वि.—जेथें परावाणी नाहींशी होते, तेथें नादाची रेषा उमटत नाहीं. अशा स्थितींत, ही गोष्ट ओंठांनीं बोलावी, हें कसें घडेल !

चेइलिया पाठीं । चेवणयाच्या गोठी ॥
कीं धाला बैसे पाठीं । रंधनाच्या ॥ ६४ ॥

अन्वय—चेइलिया पाठी चेवणयाच्या गोठी (के आहे)? कीं धाला रंधनाच्या पाठी बैसे? ॥ ६४ ॥

अ. वि.—निद्रेंतून पूर्ण जागा झाल्यावर जागा करण्याची गोष्ट कोठें आहे ! जेऊन तृप्त झालेला पुनः स्वयंपाकाच्या मागें कशाला लागेल !

उदेलिया दिवसपति । तै कीं दिवे सेजे येती ॥
वांचूनि पिकला शेती । सुइजताती नांगर काई ॥ ६५ ॥

अन्वय.—दिवसपति उदेलिया दिवे शेजे येती, वांचोनी पिकल्या शेतीं नांगर सुईजताती काई? ॥ ६५ ॥

अ. वि.—सूर्य उगवल्यावर दिवे निजेस येतात, म्हणजे निस्तेज होतात; शेतांत असलेलें पीक काढल्यावांचून, त्या शेतांत नांगर घालतात काय?

म्हणोनि बंधमोक्षाचें व्याज । नाहीं निमालें काज ॥
आतां निरुपण भोज । बोळगे जरी ॥ ६६ ॥

अन्वय—ह्मणोनि बंधमोक्षाचें व्याज नाहीं. काज निमालें. आतां निरूपण भोज जरी बोळगे ॥ ६६ ॥

अ. वि.—म्हणून बंधमोक्षाचें निमित्त जें ज्ञानाज्ञान तें गेलें; म्हणजे ब्रह्मीं ज्ञानाज्ञानधर्मांचा अभाव आहे. आतां शब्दानें निरूपणाचें कौतुक केलें, तरी शब्दाची शक्ति किती आहे, हें पुढील दोन ओव्यांतून सांगतात. ही ओवी, व याच्या पुढील दोन ओव्या, अशा तीन ओव्यांत पुढील प्रकरणाचें अवतरण आहे.

आणि पुढिला कां आपणापें । वस्तु विसराचेनि हातें हारपे ॥
मग शब्देंचि घेपे । आठवूनिया ॥ ६७ ॥

अन्वय—आणि पुढिला कां आपणापें विसराचे हातें हारपे, मग शब्देंचि आठवूनियां घेपे. ॥ ६७ ॥

अ. वि.—आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या हातून एखाद्या वस्तूची विस्मृति होऊन, ती हरवली, तर त्या वस्तूची कोणीं शब्दानें आठवण दिली, कीं ती प्राप्त होते.

येतुलियाही परौतें । चांगावें नाहीं शब्दातें ॥
जरी स्मारकपणें कीर्तीतें । मिरवी हा जगीं ॥ ६८ ॥

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृते सच्चिदानंदपदत्रयविवरणं नाम पंचमप्रकरणं संपूर्णम्.

अन्वय—येतुलियाही परौते (येथें) शब्दातें चांगावें नाहीं, जरी हा (शब्द) स्मारकपणें जगीं कीर्तीतें मिरवी. ॥ ६८ ॥

अ. वि.—आपल्या किंवा दुसऱ्याच्या हातून हारवलेल्या वस्तूचें स्मरण शब्द करून देतो, अशी स्मारकपणाची कीर्ति जरी शब्द जगांत मिरवीत असला, तरी शब्दाचा इतकाच चांगलेपणा आहे. या पलीकडे शब्दाचा चांगुलपणा नाहीं. हाच विचार सहाव्या प्रकरणाच्या आरंभीं केला आहे; म्हणजे शब्दाच्या चांगुलपणाची अथवा स्मारकपणाची कीर्ती कोठपर्यंत आहे, याचा विचार सांगितला आहे.

इति श्रीसिद्धानुवादे श्रीमदनुभवामृतार्थविवरणे सच्चिदानंदपद-
त्रयविवरणं नाम पंचमप्रकरणं संपूर्णम् ।

